

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2021. Вип. 38.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 38

ВІННИЦЯ
2021

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 38. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 116 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2021-38

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 6 від 15.12.2021 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Суляк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2021

© Автори статей, 2021

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2021. Вип. 38.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Certificate of the print media state registration

Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 38

VINNYTSIA
2021

УДК 93/94(06)

Н 35

Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University. Series: History. Issue. 38. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2021. – 116 p. DOI: 10.31652/2411-2143-2021-38

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Protocol No.6 dated December 15, 2021).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Olha Koliastruk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak**, PhD (History), Associate Professor, Professor of the Department of Philology, History and Social Sciences Taraclia State University, Editor-in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University, 2021

© Authors of articles, 2021

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Андрій Павлишин***

Матеріали до історії пам'ятки світової спадщини ЮНЕСКО – церкви Св. Духа у Потеличі 9

Наталія Гаврилишина

Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв (II половина XVII–XVIII ст.) 17

Ольга Бірцова

Архітектурні школи Слобожанщини: умови формування та пам'ятки 26

Надія Темірова

Поміщицька демократія Євгена Чикаленка 32

Геннадій Кучеров, Вадим Стецюк, Оксана Палилюлько

Сільські «Просвіти» Правобережної України: статистичний аналіз (1920–1922) 39

Павло Кравченко

Соціально-політичний портрет «указника» 1948 року (за матеріалами довідок-характеристик) 48

Ростислав Мельник

Студентське проектно-конструкторське бюро Львівського політехнічного інституту у 1960 х – 70 х рр.: напрями та форми діяльності 56

Ольга Коляструк, Олександр Коляструк

Ідентичність українців та росіян та погляд на сусіда 62

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Олег Мельничук, Юрій Зінько***

Повсякденне життя подільських селян у період нацистської окупації (за матеріалами села Мельниківець, що на Вінниччині) 70

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ***Інна Ніколіна, Тетяна Мельничук, Володимир Очеретяний***

Ленд-ліз у структурі радянсько-американських відносин 82

ЕТНОЛОГІЯ***Наталка Жмуд, Валентина Гребеньова***

Радянська ідентичність у соціокультурному просторі Вінниччини крізь призму культурного ландшафту (за результатами польових досліджень) 90

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Наталія Залеток

Висвітлення військової служби британок на шпальтах газет СРСР та радянських жінок у періодиці Великої Британії у 1941–1945 рр.: загальна порівняльна характеристика **98**

РЕЦЕНЗІЇ

Ігор Мазило

Гончаренко О. М. Проблема колабораціонізму на теренах Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в сучасній вітчизняній історіографії: інституційне визначення змісту та форм співпраці, основні тенденції історичних реконструкцій (1991–2019 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 186 с. **106**

Для авторів **109**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Andrii M. Pavlyshyn

Materials on the History of the UNESCO World Heritage Site – the Church of St. Spirit in Potelych 9

Natalia A. Havrylyshyna

The Role of a Woman in the Family History of the Kochubei Cossack-Officers Ancestry (Second Half of the 17th–18th centuries) 17

Olha Yu. Birova

Architecture Schools of Slobozhanshchyna: Conditions for Formation and Monuments 26

Nadiia R. Temirova

Yevhen Chykalenko Landlord Democracy 32

Gennadiy G. Kucherov, Vadim B. Snetsiuk, Oksana M. Palyliulko

Rural «Prosvity» of the Right Bank Ukraine: Statistical Analysis (1920–1922s) 39

Pavlo M. Kravchenko

Social and Political Portrait of the Exile Settlers (Ukaznyky) of 1948 (On the Basis Character References) 48

Rostyslav I. Melnyk

Student Design and Engineering Bureau of Lviv Polytechnic Institute in the 1960s – 70s: Directions and Forms of Activities 56

Olha A. Koliastruk, Oleksandr P. Koliastruk

Ukrainians and Russians Identity and the View on the Neighbor 62

HISTORY OF PODILLIA

Oleh A. Melnychuk, Yurii A. Zinko

Podillia Peasants Everyday Life During the Nazi-Occupation (On the Basis Melnykivtsi village, Vinnytsia Region) 70

WORLD HISTORY

Inna I. Nikolina, Tetiana A. Melnychuk, Volodymyr V. Ocheretiany

Lend-Lease in the Structure of Soviet-American Relations 82

ETHNOLOGY

Natalka V. Zhmud, Valentyna O. Hrebenova

Soviet Identity in the Socio-Cultural Space of Vinnytsia Region in the Light of Cultural Landscape (the Results of the Field Researches) 90

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Nataliia V. Zaliotok

Coverage Of British Women`S Military Service in the Newspapers of the USSR and Soviet Women`S Military Service in British Periodicals of 1941–1945: General Comparative Characteristic **98**

REVIEWS

Igor V. Mazylo

Goncharenko O.M. The Problem of Collaborationism on the Territory of the Reich Commissariat «Ukraine» and the Military Zone of Occupation in Modern Domestic Historiography: Institutional Definition of The Content And Forms of Cooperation, the Main Trends of Historical Reconstructions (1991–2019). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. 186 p. **106**

For Authors **109**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 904:726:271.4-523.42(477.83-22)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-9-16>**Андрій Павлишин**

Національний університет «Львівська політехніка»,

доктор філософії у галузі історії, асистент

e-mail: andrii.m.pavlyshyn@lpnu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-2340>

Матеріали до історії пам'ятки світової спадщини ЮНЕСКО – церкви Св. Духа у Потеличі

Анотація. Метою статті є аналіз і систематизація матеріалів до історії визначної пам'ятки української сакральної архітектури і малярства – церкви Св. Духа у Потеличі, а також введення до наукового обігу нового джерела, що допомагає більш детально дослідити історію храму. **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах об'єктивності, історизму, системності, аналітичної та синтетичної критики джерел. Метод історичної реконструкції посприяв складенню із розрізнених фактів цілісного уявлення про історію церкви Св. Духа. **Наукова новизна** полягає у спробі систематизувати матеріали до історії церкви Св. Духа у Потеличі. До наукового обігу вводиться нове історичне джерело XVIII ст., що доповнює джерельну базу дослідження пам'ятки, а також історію населеного пункту, у якому вона розташована. Запропонований до публікації документ можна використати для досліджень історії церкви, мистецтва, краєзнавства, демографічних студій, а також іншої тематики, присвяченої історії суспільства у ранньомодерний період. **Висновки.** У результаті аналізу опублікованих, а також введенню до наукового обігу нового джерела вдалося відтворити хронологію існування церкви Св. Духа у Потеличі від 60-х років XVI ст. до сьогодення. Встановлено, що церква постала на місці храму св. Бориса і Гліба у проміжку між 1559 і 1564 рр. У першій половині XVII ст. церкву оздоблено унікальним стінописом, що зокрема, може бути пов'язаний із конфесіоналізаційними процесами. Упродовж цього століття храм кілька разів змінював свою конфесійну приналежність, а у другій половині XVII ст. остаточно увійшов у структуру Київської унійної митрополії. Упродовж наступних десятиліть зростає кількість її парафіян і збагатився її інтер'єр, про що свідчать акт візитації церкви. У радянські часи церкву закрили, водночас її оголосили пам'яткою державного значення і ґрунтовно реставрували у 1970–1972 рр. З 2008 р. церква повноцінно відновила свої сакральні функції, а у 2013 р. оголошена пам'яткою світової спадщини ЮНЕСКО.

Ключові слова: дерев'яні церкви, Потелич, історія церкви, візитації, пам'ятка ЮНЕСКО.

Постановка проблеми: Церква Св. Духа у селі Потелич, що на Львівщині, займає особливе місце в історії української культури, зокрема архітектури, як одна із найдавніших дерев'яних сакральних пам'яток України. Збереженість первозданих форм, унікальний стінопис (єдиний уцілілий ансамбль першої половини XVII ст.), пам'ятки іконопису в інтер'єрі, а також виняткове розташування у ландшафті, спричинилися до внесення її разом із іншими дерев'яними церквами карпатського регіону України та Польщі до списку світової спадщини ЮНЕСКО у 2013 р. Не дивно, що пам'ятці присвячений значний історіографічний доробок істориків архітектури і мистецтва. Більшість досліджень пам'ятки акцентують на її мистецькій вартості, значно менше звертаючи увагу на інші аспекти її існування. До нашого часу зберігся певний корпус джерел з історії храму, зокрема акти візитації XVIII ст., що дозволяють збагатити та систематизувати інформацію про цю цінну пам'ятку.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На значущість пам'ятки звернули увагу вже наприкінці XIX ст. [Горницький, 1890]. Більш всебічне дослідження храму розпочалося у міжвоєнний період, зокрема А. Лушпинським [Лушпинський, 1920], В. Січинським [Січинський, 1927] та М. Драганом [Драган, 1937]. На відміну від багатьох інших церковних пам'яток, доля яких у радянський період була трагічною, церкві у Потеличі пощастило не лише зберегтися, а й бути реставрованою та стати об'єктом досліджень [Юрченко, 1970], [Логвин, 1985]. Зокрема, стінопису храму присвячені статті та ґрунтовна монографія Л. Міляєвої [Міляєва, 1967, 1969], [Міляєва, 1971]. Деяко активізувалося вивчення архітектурної та історичної цінності церкви Св. Духа у Потеличі у часи незалежності: храм фігурує у загальних дослідженнях, присвячених історії української архітектури [Вечерський, 2000], історії церкви чи регіональної історії [Слободян, 1998], довідкових виданнях [Ковпаненко, 2003]. Окремо варто

.....
зазначити про дослідження, присвячені іконам з церкви Св. Духа у Потеличі, авторства М. Гелитович [Гелитович, 1994, 1996, 1998]. Остання, зокрема, висунула гіпотезу про причетність до створення ікон у церкві Св. Духа (намісної ікони св. Бориса і Гліба) чільного представника самбірського осередку перемиського кола релігійного малярства – Федуска (Феодосія) з Самбора, видатного українського маляра другої половини XVI ст. [Гелитович, 1994 : 69]. Незважаючи на значну кількість опублікованих досліджень, вони, однак, досить однобічно висвітлюють його історію і не вичерпують усієї проблематики цієї теми.

Мета статті. Стаття присвячена дослідженню історії визначної пам'ятки архітектури і малярства – церкви Св. Духа у Потеличі. Завдання дослідження полягає в аналізі та систематизації опублікованих джерел, а також введені до наукового обігу нових джерел з метою створення на їх підставі узагальнювального історичного нарису храму.

Виклад основного матеріалу. Церква Св. Духа за місцевою традицією була збудована цехом гончарів у Потеличі, що як важливий стратегічний пункт відомий вже з 1262 р. [Мишанич, 1989 : 424]. Розташований на давньому торговому шляху, що з'єднував Галичину і Волинь, Потелич був важливим осередком торгівлі і ремесла [Janeczek, 1993 : 234–235]. Про багатство міста свідчить хоча б той факт, що у XVII ст. тут існували чотири церкви: Св. Духа, Св. Трійці, Св. Миколая [Gil, 1999 : 233].

В історіографії можна зустріти твердження про існування церкви Св. Духа вже на початку XVI ст.: на 1502 р., як дату будівництва церкви, вказують періодичні церковні видання Перемишльської єпархії, у склад якої храм увійшов після поділів Речі Посполитої у XVIII ст. Однак вони не посилаються на жодне джерело, що могло б підтвердити цю дату [Шематизм, 1938 : 94]. Церква постала на місці попереднього храму – св. Бориса і Гліба, про що свідчить запис у рукописному «Апостолі», створеному у 1559 р. [BN, Zbiór rękopisów bylejkapituły grecko-katolickiej w Przemyślu, sygn. акс. 2496]. Дата 1502 р., якщо й має стосунок до будівництва церкви, то скоріше попередньої. У візитації церкви Св. Духа з 1739 р. зазначено, що вона була збудована «184 роки тому, а може й більше», тобто близько 1555 р. [Січинський, 1927 : 116]. Таку ж дату наводить у своєму дослідженні Л. Міляєва, посилаючись на документи з парафіяльного архіву, що зберігаються у Національному музеї ім. Андрея Шептицького у Львові. Але у згаданих документах під 1555 р. фігурує не церква Св. Духа, а її попередниця – церква св. Бориса і Гліба [НМЛ, Ркл-621]. Важко однозначно пояснити такі різні дані, коли, з одного боку, ще існував храм св. Бориса і Гліба, а з іншого – вже згадується наступний храм на цьому ж місці – Св. Духа. Можливо, церква св. Бориса і Гліба була вже дуже стара і новий храм збудували поруч, та ще деякий час вони обидва діяли паралельно – такі випадки відомі на теренах Львівської єпархії. Достеменно відомо, що у 1564 р. у Потеличі існували тільки дві церкви, згадані у податкових документах, одна з яких – св. Миколая [Gil, 1999 : 181]. Також відомо, що у 60-х місто зазнало нападу татарського загону і у 1569 р. король Сігізмунд II Август, затвердив нові документи, що мали замінити втрачені під час спустошення. Знищення міста напевне було досить суттєве, якщо зруйновано будівлі, де зберігали привілеї. Мабуть, під час цього нападу постраждала й церква св. Бориса і Гліба, а на її місці постав новий храм – Св. Духа. Отже, письмові джерела вказують на те, що церква Св. Духа могла постати у проміжку між 1559 р. і 1564 р. Підтвердити чи спростувати ці припущення можуть лише ґрунтовні дослідження, зокрема археологічні. Варто додати, що на дзвіниці церкви Св. Духа зберігався до XX ст. цінний давній дзвін (з 1584 р.) [Szydłowski, 1922 : 76].

У 1601–1605 рр. у документах фігурує священник передміської церкви Св. Духа у Потеличі о. Степан. На початку XVII ст. іконостас храму прикрасили новим різьбленим порталом з іконою «Нерукотворного Спаса», а згодом у 1620–1640 рр. стіни храму вкрили унікальними розписами, що були ґрунтовно досліджені вже у XX ст. видатною українською дослідницею мистецтва Л. Міляєвою [Міляєва, 1967, 1969]. Надзвичайна цінність стінопису полягає не лише у тому, що це один із найдавніших збережених розписів у дерев'яній церкві в Україні, але й у їхній системності. Цікаво, що тут також зображено постаті св. Володимира та св. Ольги, ченців Києво-Печерської лаври – св. Антонія та св. Феодосія, що може бути свідченням впливів реформ київського православного митрополита Петра (Могили) на місцевому ґрунті, що власне у цей час активно сприяв поширенню вшанування печерських, а в ширшому розумінні – «київських» святих [Жуковський, 1997 : 67–68]. У контексті розписи із циклом згаданих святих можуть також свідчити про конфесіоналізацію цієї частини Холмської єпархії, що переживала наприкінці XVI ст. – першій половині XVII ст. дуже бурхливий період свого історичного розвитку.

Після укладення Берестейської унії парафія визнала владу Холмського унійного єпископа і згадується у документах єпархії у 20-х рр. XVII ст. Зокрема, у 1620 р. священником у церкві Св. Духа був о. Лука, пов'язаний із будівництвом церкви Св. Трійці у Потеличі [Gil, 2005 : 302].

Під час Хмельниччини, а можливо вже у 30-х рр., парафія знову повернулася у юрисдикцію православних холмських владик, а її священник о. Ілля Процик (разом із

парафіянами) був звинувачений у нападі на костел і пограбуванні його парафіяльного майна під час проходження військ гетьмана Богдана Хмельницького на Замостя в 1648 р. [Томашівський, 1901 : 33].

У 1659 р. був започаткований пом'яник церкви, куди записували її покійних парафіян, який зберігався у церкві ще в кінці XIX ст. [Січинський, 1927 : 112].

У 70-х роках церкву, напевно, ремонтували, бо у 1670 р. був оновлений іконостас, який прикрасили новими намісними іконами Ісуса Христа і Пресвятої Богородиці [Міляєва, 1969 : 82], а також унікальним «Молінням» авторства одного із найвидатніших малярів XVII ст. Івана Рутковича з портретами подружжя міщан-донаторів з 1683 р. [Свенціцька, 1966 : 80].

Парафія знову повернулася до Унійної церкви, мабуть, у 80-х рр. XVII ст. У 1709 р. її пошкодили та пограбували шведські війська, що проходили через містечко: тоді біля церкви навіть загинув 66-річний потелицький міщанин [Січинський, 1927 : 112]. У 1718 р. церкву відремонтував тесля Казимир Домнікович [Слободян, 1998 : 144–146]. Напевне, аби покращити фінансове становище парафії, упродовж 20–50 рр. XVIII ст. біля церкви (з півдня і півночі від бабинця, а пізніше біля середньої частини храму і під дзвіницею) збудували спеціальні приміщення, що винаймали місцевим гончарам. Такі заходи, а також опіка парафіян, вплинули на стан храму, бо візитація церкви з 1720 р. перелічує серед її майна досить дороге срібне літургичне начиння: чашу, дискос і дві ложечки, срібний позолочений хрест на підставці, срібне кадило, багато оздоблене сріблом евангеліє, чотири срібні корони на іконах, дві з яких були позолочені. Парохом у цей час був 46-річний о. Михайло Дуркалевич [APL, zesp. 95, syg. 101, k. 45v–46].

У 1736 р. церкву ґрунтовно відремонтував вже згадуваний «майстер тесельського куншту» Казимир Домінікович, який отримав за це від пароха о. Дуркалевича 166 зл. і свиню. Тоді ж на церкві встановили нові хрести, виготовлені у Немирові, і частково замінили ґрати та вікна [Січинський, 1927 : 115–116]. У 1739 р. парох Михайло Дуркалевич мав тут 15 родин парафіян.

У наступні десятиліття внаслідок стабілізації політичної ситуації парафія зростала: візитація, проведена у 1766 р., згадує о. Івана Кириловича, кількість парафіян якого зросла вже до близько 100 осіб, які були здатними до сповіді. Збагатилася і ризниця храму, у якій, окрім речей згаданих, у 1720 р. з'явилися: срібна позолочена дарохранильниця, срібна позолочена чаша з таким же дискосом, дві срібні корони, дві срібні таблиці, шість шнурів коралів з чотирма срібними хрестиками і срібна риза на іконі Пресвятої Богородиці. Останні речі свідчать очевидно про якийсь особливий пієтет парафіян до згаданої ікони. Про заможність храму вказують і літургійні шати: церкві належали дев'ять фелонів різного кольору (білі, червоні, зелені, блідо-зелені, смугасті розово-кремові, чорні) з дорогих матеріалів: атласу, дрогету (вовняно-шовкова тканина), гробрину (шовкова тканина грубої пряжі імпортована з Туреччини та Німеччини), оксамиту, кромрасу (коштовна шовкова тканина), гарасу (легка вовняна тканина). У храмі зберігалися два антиминоси, процесійні хрест, прикрашений сценами страстей, процесійна ікона та дві червоні гробринові хоругви з іконами, оздоблені шовковими френзлями. У переліку земель, що належали церкві, на першому місці фігурує поле «Борисівське», що межувало з землями с. Кам'янки. Це ще один цікавий факт, що підтверджує спадковість між церквами св. Бориса і Гліба та Св. Духа у Потеличі [APL, zesp. 95, syg. 113, k. 82v–83v].

У 1775 р. парафія не мала пароха, бо о. Кирилович перейшов звідси до церкви Св. Трійці у Потеличі. Невдовзі після того три потелицькі парафії були об'єднані в одну і надалі мали одного священника.

У 1848 р. австрійський уряд реквізував давні гармати – гаківниці, що зберігалися у церкві Св. Духа [Січинський, 1927 : 125].

При ремонтах 1909 р. і 1923 р. ґонтові дахи й обшиття стін замінили бляхою. У радянські часи церкву закрили майже на 50 років, водночас вона була оголошена пам'яткою державного значення. У 1970–1972 рр. церкву ґрунтовно реставрували за проектом Б. Я. Кіндзельського та І. Р. Могитича, зокрема замінили бляшане покриття на ґонтове, відновили первісний вигляд церкви і унікальний стінопис [Слободян, 1998 : 144–146].

За роки незалежності України у церкві богослужіння відбувалося лише раз у рік – на храмове свято. З 8 листопада 2008 р. храм почав діяти повноцінно і його парохом став о. Василь Мутка, а згодом – о. Тарас Когут, якого у 2011 р. замінив о. Роман Семенюк. Завдяки спільним зусиллям священника і громади відновлено дерев'яне ґонтове покриття храму, придбано новий дзвін, освячено новий престол. Ще однією важливою подією у цей період стало включення церкви Св. Духа до списку світової спадщини. 21 червня 2013 р. на 37-й сесії Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Камбоджі до Списку всесвітньої спадщини в числі 16-ти дерев'яних церков Карпатського регіону Польщі і України внесено й церкву Св. Духа в Потеличі, яка отримала найвищий охоронний статус ЮНЕСКО [Hill Forts of Rajasthan and Wooden

Churches of the Carpathian region inscribed on World Heritage List]. Упродовж останніх років громадою і храмом опікується о. Михайло Захарків.

Висновки. Проаналізувавши опубліковані, а також введені до наукового обігу рукописні джерела, вдалося відтворити хронологію існування визначної пам'ятки українського дерев'яного сакрального будівництва – церкви Св. Духа у Потеличі від 60-х рр. XVI ст. до сьогодення. Встановлено, що церква постала на місці храму св. Бориса і Гліба у проміжку між 1559 і 1564 рр. У першій половині XVII ст. її оздоблено унікальним стінописом, що зокрема, може бути пов'язаний із конфесіоналізаційними процесами. Упродовж цього століття храм кілька разів змінював свою конфесійну приналежність, аж поки у другій половині XVII ст. остаточно не увійшов у структури Київської унійної митрополії. Після пошкодження на початку XVIII ст. шведськими військами церкву реставровано у 1718 р. Упродовж наступних десятиліть зросла кількість парафіян церкви і збагатився її інтер'єр, про що свідчать візитації церкви. У радянські часи церкву закрили, водночас вона була оголошена пам'яткою державного значення і ґрунтовно реставрована у 1970–1972 рр. З 2008 р. повноцінно відновила свої сакральні функції, а у 2013 р. оголошена пам'яткою світової спадщини ЮНЕСКО.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редколегії журналу за сприяння у підготовці статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Документ

[APL, zesp. 95, syg. 113, k. 82v–83v]

[**k. 82v.**] Wizyta cerkwi Potylickiej Nagórney pod tytułem S. Ducha w collacyi J[ego]K[rólewskiej]M[o]S[ci] uczyniona. Roku 1766 dnia 19 9bra V. S.

Cerkiew w scianach y dachach dobra, na niey kopuła blachą pobita, okna w drzewo oprawne z kratami zelaznemi. Drzwi dwoje, jedne z przychodu do niey na zawiasach z zamkiem wnątrznym przybojem zaszczepką y kłódką. 2gie drzwi przy boku także na zawiasach z zamkiem wnątrznym, przybojem zaszczepką y kłódką, tudzież szyną poprzek z zaszczepką ze srodku cerkwi. Dzwonnica przy niey, dzwonow 4. Cmentarz oparkaniony. **Srebro, cyna etc.** Puszka pro Vbli. srebrna wylęcana, kielich z patyną gwiazdą y dwoma tyzeczkami srebrny intus wylęcany. 2 gi kielich z patyną srebrny intus wylęcany. Krzyz srebrny na sedesie pozłocisty. Trybularz srebrny ze czterema łancuszkami. Koron większych i mniejszych srebrnych 6, dwie z nich pozłocistych. Tabliczek srebrnych dwie. Korali większych sznurkow 4, mniejszych zaś dwa. Przy nich krzyzykow srebrnych 4. Szata na obrazie Nayswiętszey Pannie z nagłowkiem srebrna. Miernice cynowe. Lichtarzykow cynowych para. Kielich także cynowy z nakrywką skasowany. Trybularz mosięzny. Koron mosiężnych trzy. Dzwonkow do elewacyi cztery. [**k. 83**] **Apparaty, alby etc.** Apparat drogietyowy zielony z taśmą srebrną ze wszystkim. Apparat 2gi. Hatłasowy w pasy ruzowe y piaskowe ze wszystkim. Apparat 3ci grubrynowy biały ze wszystkim. Apparat 4ty rytego axamitu saledynowy ze wszystkim. Apparat 5ty. Grubrynowy czerwony ze wszystkim. Apparat 6ty kramrasowy czerwony ze wszystkim. Apparat 7my harasowy zielony y apparat czarny harasowy ze wszystkimi. Zasłonka hatłasowa w pasy ruzowe y popielate, dwie harasowych czerwonych y tabinowych niebieskich dwie. Alb lnianych 3, korporatów 4, antemissow 2. Komża z koronką szwabska. Obrusow sztuk 15. Krzyz z passyą y obraz do noszenia. Chorągwi dwie grubrynowych czerwonych z obrazami y franzlami jedwabnemi. Item franzle nad obrazem karmazynowe jedwabne. **Xięgi.** Ewangelia w srebro oprawna, na niey sztuk srebrnych 32. Mszał Wilę[ski], trefoloy, ochtoy, apostoł, tryod postna y cwitna, połustaw, psalterz, Klucz [razuminija], mineja kazusy, praznia, czasosłow, trebnik. **Grunta, ogrody y łąki.** Gruntu cerkienego. 1mo Obszar Borysowski u granicy Kamienieckiey. Item zagroda na ktorym cerkiew y plebania stoi: po podgurę na ktorey kościół Przemienienia Pańskiego stoi. Item. Pole na Swidowey łozie za dębiną za Hołodną doliną stai trzy zagonow 18, o miedzę Krow i Tronikow obszaru. Item. na Proskurnym przeciwko cerkwi za rzeką o miedzę Jacka Durkała z jednej, z drugiey strony diaka starego Dmitra S. Troycy. Item u potoku Kamienieckiego na przeciwi krynicy od gościńca kamienieckiego idącego przez potok az do granicy Rawskiej alias tego gościńca nazwany Lwowczyk, idącego przez gorę od Przedmieścia wielkiego do wsi Kamienieckiey w starostwie Rzeczyckim o miedzę Leszyczynie[ckiego]. Item na Szarkach mały obszerek nazwiskiem Pirohowskie, o miedzę Szybiską, od południa jak idzie droga na szarki wielkie, a z drugiey strony pułnocney pod debrą alias Podgorze klinowato [**k. 83v**] do wschodu słońca wszecz obszaru lipnicowego opiera. **Parafia Potelicze Podgórskie.** Ludzi do spowiedzi sposobnych około 100. Paroch W[ielebny] X[iędz] Jan Kiryłowicz. Litera ordinationis produxit, presentationis et instalationis non produxit. **Decretum sub tempus visitationis latum.** 1mo. Parkan koło cmentarza reparować y szuflady na chowanie aparatow y innego sprzętu cerkiewnego podobne, jak są porobione w Dziewięcierskiey cerkwi in spacio roku sporządzić w[ielebny] paroch z pobożnym bractwem swoim powinien będzie. 2do. Obliguje się na

sumieniu w[ielebny] paroch nagorny aby miał pilne inspekcję na w[ielebnych] mieyskiego y przedmieyskiego parochow y pezstrzegal tego aby w karczmie nie zasiadali y nie zapijali się. Jeżeliby upominani y przestrzeżeni parochowie nie byli posłuszni tedy ma exnunc do j[ego] w[ielebności] pasterza pisać, lub osobiście jechać y o tych występkach oznaymić. 3tia. Tenże w[ielebny] paroch o prezentę y instalację na beneficium swoje jako nayprędzey ma się starać. 4to. Rekollekcję odprawić y z nich testimonia mieć nakazuje się.

Джерела та література

APL – Archiwum Państwowe w Lublinie.

BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie.

Gil, A. (1990). *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*. Lublin: Archiwum Chełmskie, 260 s.

Gil, A. (2005). *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. 338 s.

Hill Forts of Rajastan and Wooden Churches of the Carpathian region inscribed on World Heritage List. UNESCO World Heritage Centre. Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/news/1043>.

Janeczek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 388 s.

Szydłowski, T. (відп. ред.) (1922). *Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. 96 s.

Вечерський, В. (відп. ред.) (2000). *Пам'ятки архітектури й містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання*. Київ: Техніка, 394 с.

Гелитович, М. (1994). Ікони XVI ст. з Потелича. *Родовід*. 8, С. 66–71.

Гелитович, М. (1996). Храмова ікона «Борис і Гліб» другої половини XVI століття з церкви Святого Духа у Потеличі. *Берестейська унія 1596–1996: статті й матеріали* (сс. 161–164), Львів.

Гелитович, М. (1998). Ікони XVI століття з церкви Святого Духа у Потеличі: матеріали до каталогу збірки Національного музею у Львові (О. Купчинський, В. Овсічук Ред.). *Записки товариства імені Шевченка*. (236), С. 320–366.

Горницький, Є. (1890). Записки топографічно-історичні о стародавном місточку Потыличи. *Зоря*, 12, С. 190–222.

Драган, М. (1937). *Українські дерев'яні церкви: генеза і розвій форм*. Львів: Національний музей у Львові, 136 с.

Жуковський, А. (1997). *Петро Могила й питання єдності церков*. Київ: Мистецтво, 304 с.

Ковпаненко, Н. (2003). Духа Святого церква. Ред. В. А. Смолій, *Енциклопедія історії України* (в 10 т. Т. 1 сс. 501–502). Київ: Наукова думка.

Логвин, Г. (відп. ред.) (1985). *Памятники градостроительства и архитектуры УССР* (в 4 т., Т. 3). Киев: Будівельник, 337 с.

Лушпинський, А. (1920). *Дерев'яні церкви Галичини XVI–XVII ст.* Львів: Національний музей, 40 л.

Миляева, Л. (1971). *Росписи Потелича: Памятник украинской монументальной живописи XVII ст.* Москва: Искусство, 215 с.

Мишанич, О. (відп. ред.) (1989). *Літопис руський*. Київ: Дніпро, 591 с.

Міляєва, Л. (1967). Ідеї національно-визвольної боротьби в стінопису міста Потелича. *Українське мистецтвознавство*, (1), 99–121.

Міляєва, Л. (1969). *Стінопис Потелича. Визвольна боротьба українського народу в мистецтві XVII ст.* Київ: Мистецтво, 248 с.

НМЛ – Національний музей у Львові імені Андрія Шептицького.

Свенціцька, В. (1966). *Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.* Київ: Наукова думка, 153с.

Січинський, В. (1927). Будівництво міста Потелича. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, (147), С. 103–130.

Слободян, В. (1998). *Жовківщина: історико-архітектурні нариси церков*. Жовква, 186 с.

Слободян, В. (1998). *Церкви України: Перемиська єпархія*. Львів, 864 с.

Томашівський, С. (ред.) (1901). *Жерела до історії України-Руси* (т. 5). Львів: НТШ, 355 с.

Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1938–1939. Перемишль: Греко-катол. Епископська консисторія. 168 с.

Юрченко, П. (1970). *Дерев'яна архітектура України*. Київ: Будівельник, 192 с.

Андрей Павлишин

Национальный университет «Львовская политехника»,
доктор философии в области истории, ассистент (Украина)

**Материалы к истории памятника мирового наследия ЮНЕСКО – церкви Св. Духа
в Потеличе**

Аннотация. Целью статьи является анализ и систематизация опубликованных материалов к истории памятника украинской сакральной архитектуры и живописи – церкви Св. Духа в Потеличе, а также введение в научный оборот нового источника, который помогает более подробно исследовать историю храма. **Методология исследования** основывается на принципах объективности, историзма, системности, аналитической и синтетической критики источников. Метод исторической реконструкции способствовал составлению из разрозненных фактов целостного представления об истории церкви Св. Духа. **Научная новизна** состоит в попытке систематизировать материалы к истории церкви Св. Духа в Потеличе. В научный оборот вводится новый исторический источник XVIII в., дополняющий источниковую базу исследования памятника, а также историю населенного пункта, в котором он расположен. Предложенный для публикации документ можно использовать для исследований истории церкви, искусства, краеведения, демографических исследований, а также другой тематики, посвященной истории общества в раннемодерный период. **Выводы.** В результате анализа опубликованных, а также введения в научный оборот нового источника удалось воспроизвести хронологию существования церкви Св. Духа в Потеличе от 60-х годов XVI ст. к современности. Установлено, что церковь построена на месте храма св. Бориса и Глеба в промежутке между 1559 и 1564 гг. В первой половине XVII в. храм украсили уникальной стенописью, что в частности может быть связано с конфессионализационными процессами. На протяжении этого столетия церковь несколько раз меняла свою конфессиональную принадлежность, а во второй половине XVII в. окончательно вошла в структуры Киевской униатской митрополии. В течение следующих десятилетий возросло количество ее прихожан и обогатился ее интерьер, о чем свидетельствует акт визита церкви. В советские времена храм был закрыт, в то же время его объявили памятником государственного значения и основательно реставрировали в 1970–1972 гг. С 2008 г. церковь полноценно восстановила свои сакральные функции, а в 2013 г. объявлена памятником мирового наследия ЮНЕСКО.

Ключевые слова: деревянные церкви, Потелич, история церкви, визитации, памятники ЮНЕСКО.

Andrii M. Pavlyshyn

Lviv Polytechnic National University,
PhD (History), Assistant (Ukraine)

**Materials on the History of the UNESCO World Heritage Site – the Church of St. Spirit
in Potelych**

Abstract. The aim of the article is to analyze and systematize the materials on the history of the outstanding monument of Ukrainian sacred architecture and painting - the Church of St. Spirit in Potelych, as well as the introduction of a new source into scientific circulation, which helps to explore in more detail the history of the temple. **The research methodology** is based on the principles of objectivity, historicism, systematics, analytical and synthetic critique of sources. The method of historical reconstruction contributed to the formation of disparate facts into a holistic view of the history of the church of St. Spirit. **The scientific novelty** of the work lies in the attempt to systematize the materials on the history of the church of St. Spirit in Potelych. A new historical source of the XVIII century is introduced into scientific circulation, which complements the source base of the study of the monument, as well as the history of the settlement in which it is located. The proposed document can be used to study the history of the church, art, local lore, demographic studies, as well as other topics on the history of society in the early modern period. **Conclusions.** As a result of the analysis of the published, as well as the introduction of a new source into scientific circulation, it was possible to recreate the chronology of the existence of the Church of St. Spirit in Potelych from the 60s of the XVI century to modern time. It is established that the church was built on the site of the church of St. Borys and Hlib between 1559 and 1564. In the first half of the XVII century the church was decorated with a unique mural, which, in particular, may be associated with confessional processes. During this century, the church changed its confessional affiliation several times, until the second half

of the XVII century. Finally it entered the structure of the Kyiv Union Metropolitanate. Over the following decades, the number of its parishioners increased and its interior was enriched, as evidenced by the act of visiting the church. During the Soviet era, the church was closed, at the same time declared a monument of national importance and thoroughly restored in 1970–1972. Since 2008, the church has fully restored its sacred functions, and in 2013 was declared a UNESCO World Heritage Site.

Key words: wooden churches, Potelych, history of the church, visitations, UNESCO monument.

References:

APL – Archiwum Państwowe w Lublinie.

BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie.

Gil, A. (1990). *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*. Lublin: Archiwum Chełmskie. [in Polish].

Gil, A. (2005). *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. [in Polish].

Hill Forts of Rajastan and Wooden Churches of the Carpathian region inscribed on World Heritage List. UNESCO World Heritage Centre. Retrieved from: <http://whc.unesco.org/en/news/1043>.

Janeczek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. [in Polish].

Szydłowski, T. (Ed.). (1922). *Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. [in Polish].

Vecherskyi, V. (Ed.). (2000). *Pam'iatky arkhitektury y mistobuduvannya Ukrainy. Dovidnyk Derzhavnogo reiestru natsionalnogo kulturnoho nadbannia [Monuments of architecture and urban planning of Ukraine. Catalogue of the State Register of National Cultural Heritage]*. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].

Helytovych, M. (1994). *Ikony XVI st. z Potelycha [Icons of the XVI century from Potelych]*. Rodovid. 8, 66–71. [in Ukrainian].

Helytovych, M. (1996). Khramova ikona «Borys i Hlib» druhoi polovyny XVI stolittia z tserkvy Sviatoho Dukha u Potelychi [Temple icon «Borys and Hlib» of the second half of the XVI century from the church of the Holy Spirit in Potelych]. *Beresteiska uniia 1596–1996: staty y materialy* (pp. 161–164), Lviv. [in Ukrainian].

Helytovych, M. (1998). Ikony XVI stolittia z tserkvy Sviatoho Dukha u Potelychi: materialy do katalogu zbirky Natsionalnogo muzeiu u Lvovi [Icons of the 16th century from the church of the Holy Spirit in Potelych: materials to the catalog of the collection of the National Museum in Lviv] (O. Kupchynskyi, V. Ovsiihuk Ed.). *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*. (236), 320–366. [in Ukrainian].

Hornytskyi, Ye. (1890). *Zapysky topografichno-istorychni o starodavnom mistochku Potelychy [Topographical and historical notes on the ancient town of Potelych]*. *Zoria*, 12, 190–222. [in Ukrainian].

Drahan, M. (1937). *Ukrainski derevliani tserkvy: heneza i rozvii form [Ukrainian wooden churches: genesis and development of forms]*. Lviv: Natsionalnyi muzei u Lvovi. [in Ukrainian].

Zhukovskiy, A. (1997). *Petro Mohyla y pytannia yednosti tserkov [Peter's Mohyla and the question of the unity of churches]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].

Kovpanenko, N. (2003). Dukha Sviatoho tserkva [Holy Spirit church]. Ed. V. A. Smolii, *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine* (vol. 1 pp. 501–502). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Lohvyn, H. (Ed.). (1985). *Pamyatniki gradostroitelstva i arkhitektury USSR [Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR]* (vol. 3). Kyev: Budivelnyk. [in Russian].

Lushpynskyi, A. (1920). *Derev'iani tserkvy Halychyny XVI–XVII st. [Wooden churches of Galicia XVI–XVII centuries]*. Lviv: Natsionalnyi muzei. [in Ukrainian].

Milyaeva, L. (1971). *Rospisi Potelicha: Pamyatnik ukrainskoy monumentalnoy zhivopisi XVII st. [Potelych paintings: Monument to Ukrainian monumental painting of the 17th century]*. Moskva: Iskusstvo. [in Russian].

Myshanych, O. (Ed.). (1989). *Litopys ruskyi [Russian chronicle]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Miliaieva, L. (1967). Idei natsionalno-vyzvolnoi borotby v stinopysu mista Potelycha [Ideas of national liberation struggle in the mural of the town of Potelych]. *Ukrainske mystetstvozhnavstvo*, (1), 99–121. [in Ukrainian].

Miliaieva, L. (1969). *Stinopys Potelycha. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu v mystetstvi XVII st. [Potelych mural. Liberation struggle of the Ukrainian people in the art of the XVII century]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].

NML – Natsionalnyi muzei u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho [The Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv].

-
- Svetsitska, V.** (1966). *Ivan Rutkovych i stanovlennia realizmu v ukrainskomu maliarstvi XVII st. [Ivan Rutkovych and the formation of realism in Ukrainian painting of the XVII century]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Sichynskyi V.** (1927). Budivnytstvo mista Potelycha [Construction of the city of Potelych]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society*, (147), 103–130. [in Ukrainian].
- Slobodian, V.** (1998). *Zhovkivshchyna: istoryko-arkhitekturni narysy tserkov [Zhovkva region: historical and architectural sketches of churches]*. Zhovkva. [in Ukrainian].
- Slobodian, V.** (1998). *Tserkvy Ukrainy: Peremyska yeparkhiia [Churches of Ukraine: Diocese of Peremyshl]*. Lviv. [in Ukrainian].
- Tomashivskiy, S.** (Ed.). (1901). *Zherela do istoryi Ukrainy-Rusy [Sources to the history of Ukraine-Rus]* (vol. 5). Lviv: NTSh. [in Ukrainian].
- Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluchenykh eparkhii Peremyskoi, Sambirskoi i Sianitskoi na rik Bozhyi 1938–1939.** Peremyshl: Hreko-katol. Epyskopska konsystoriia. [in Ukrainian].
- Yurchenko, P.** (1970). *Derev'iana arkhitektura Ukrainy [Wooden architecture of Ukraine]*. Kyiv: Budivelnik. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 11.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.11.2021 р.

Наталія Гаврилишина

Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Україна)
e-mail: natali_skripchen@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3854-2468>

**Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв
(II половина XVII–XVIII ст.)**

Анотація. Метою статті є аналіз впливу «жіночого фактору» в родині генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея (бл. 1640–1708 рр.), простежити роль жінок у підтримці соціально-політичної активності цієї родини в елітному середовищі Гетьманщини. Авторка на основі історичних джерел, повідомлень сучасників та історичних розвідок змальовує портрет його дружини Любові Кочубеї (?–1722 рр.) та доньок. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціально-історичних методів (історико-структурний, історико-антропологічний, історико-порівняльний, просопографічний) із принципами історизму, об'єктивності. Застосування цих методів дало змогу провести системний аналіз джерел, які у своєму взаємозв'язку допомогли охарактеризувати діяльність «жіночої» складової родини Кочубеїв, проаналізувати зв'язки між членами роду та їх оточенням. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше здійснено комплексний аналіз становища жінок з родини В. Л. Кочубея, їх роль у суспільно-політичній та економічній сферах. З нових позицій простежено історію набуття та повернення земельних володінь Кочубеїв упродовж другої половини XVII–XVIII ст. **Висновки.** Дослідження та відтворення біографістики козацько-старшинської родини Кочубеїв показало, що її представники входили до елітного прошарку суспільства Гетьманщини. Вдале налагодження шлюбних контактів призвело до збагачення родини, становлення її майнового потенціалу, забезпечило політичну та економічну підтримку. Члени роду поріднилися з Жученками, Скоропадськими, Обідовськими, Мазепами, Чуйкевичами, Апостолами, Сулимами, Забілами, через зв'язки з якими вирішувались життєво важливі питання. Протягом слідства, розпочатого після подання доносу В. Кочубеєм на гетьмана І. Мазепу, його дружина Л. Кочубеї утримувала родину, користуючись родинними зв'язками, відстоювала свої права та інтереси. Простежено, що саме «жіночий фактор» відіграв основну роль у поверненні земельних володінь, які відібрали за наказом російського царя Петра І.

Ключові слова: історія роду, козацька старшина, Лівобережна Гетьманщина, Полтавський полк, шлюбні стратегії.

Постановка проблеми. Козацько-старшинські роди відносились до елітного соціального прошарку Гетьманщини. Історію окремих родів, їх походження, ступінь спорідненості між ними вивчає наука генеалогія. На сьогодні дуже важливі не лише генеалогічні розвідки, а й реконструкція цих родів у соціально-політичному контексті розвитку держави. Актуальним напрямом дослідження науковців є соціальна історія, з акцентом на історію повсякденності, вивчення приватного життя людей різних історичних епох, їх побуту, шлюбно-сімейних відносин. «Жіноча історія», яку виокремлено з «women's studies» – «вивчення жіноцтва», субдисципліни, яка розвивалась з 1970-х рр. як частина «історії знизу» чи «народної історії», є затребуваною в сучасному суспільстві [Будзар, 2016 : 115]. Дослідники суспільно-політичних відносин Гетьманщини акцентують увагу на вивченні «чоловічої» історії, їх політичної кар'єри, посідання державних урядів, але «жіноча» історія залишається менш дослідженою.

Діяльність чоловіків із роду Кочубеїв, їх політична кар'єра, привертала увагу дослідників, але найменше розкрито питання щодо впливу жінок, їх ролі в збереженні економічно-соціального потенціалу родини тощо.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Порушена проблема не знайшла комплексного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Наукове вивчення становища жінки, аналіз її юридичних прав в українському суспільстві заклав О. І. Левицький [Левицкий, 1909]. Дослідження «жіночої історії» часів Гетьманщини активно почало розвиватись з початку XXI ст. О. Кривошея відзначав стабільність правового становища жінок Козацької доби [Кривошея, 2005 : 42]. Жінка розглядалась, як об'єкт дослідження, в контексті історії повсякденності козацької еліти [Буряк, 2003], шлюбно-сімейних відносин [Петренко, 2010].

Становище представниць козацько-старшинських родів представлено невеликою кількістю, але досить ґрунтовних робіт [Гуржій, 2002; Таїрова-Яковлева, 2008; Будзар, 2016].

В історіографії велику увагу приділено конфлікту В. Кочубея та гетьмана І. Мазепи в 1707–1708 рр., а поряд з тим до наукового обігу введено факти із життя сім'ї засудженого генерального судді [Бантыш-Каменский, 1830]. Важливі біографічні дані містяться в розвідках істориків XIX–XX ст., які заклали основу генеалогічного розпису, перерахували земельні володіння, адже частина цих авторів встигла попрацювати з фамільним архівом [Лазаревский, 1876; Милорадович, 1888; Модзалевский, 1910]. З кінця XX ст. відбувся сплеск інтересу до історії Гетьманщини, а поряд з тим – дослідження персонального складу старшини, що займала державні та військові посади, зокрема Кочубеї [Томазов, 2006; Павленко, 2009; Кривошея, 2010].

Дослідження історії роду Кочубеїв з середини XVII–XVIII ст., формування патронально-клієнтарних взаємин, шлюбна стратегія, накопичення володінь простежено Н. Гаврилишиною [Гаврилишина, 2014]. Звичайно, жіночі «сюжети» представлені в історіографії, але найзгадуванішою особою є Мотря Кочубей, її постать оповита багатьма таємницями та потребує додаткових біографічних фактів [Таїрова-Яковлева, 2007].

Фактологічну основу роботи становлять документи персонального походження, що були написані безпосередньо представниками роду Кочубеїв – тестаменти, пом'яники, листи. Другу групу джерел складають матеріали, що відображають господарську діяльність Кочубеїв та їх економічний потенціал. Багато паперів господарського змісту зберігалися у Диканському архіві.

Мета статті. Проаналізувати вплив «жіночого фактору» в родині генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея (бл. 1640–1708 рр.), простежити роль жінок у підтримці соціально-політичної активності родини в елітному середовищі Гетьманщини. На підставі історичних джерел та історичної літератури спробуємо змалювати портрет дружини Василя Кочубея та їх доньок.

Виклад основного матеріалу. Василь Кочубей (бл. 1640–1708 рр.) обрав собі за дружину Любов Жученко (?–1722 рр.), доньку полтавського полковника, представника козацької верхівки Федора Жученка (Жука) (? – бл. 1709 рр.) та Ганни Ясиківни. Жученко мав неабиякий авторитет серед козацтва, О. Лазаревський вказував, що: «Во главе полтавских мудрецов стояли, конечно, Жученко и Гуджол...» [Лазаревский, 1891]. Він був записаний в козацькому реєстрі 1649 р., входив до вузького кола багатих і впливових людей Полтавщини, котрі могли змінювати хід виборів, зокрема й виборів полковника. Статус полтавського полковника підтверджувався значними земельними володіннями в Полтавському полку, причому частину з них він осадив самовільно.

Про Любов Кочубей (Кочубеїху) сучасники згадували, як про вольову людину, яка мала великий вплив на свою родину. Вольових жінок Україна знала немало, серед них – гетьманша А. Скоропадська, про яку в народі говорили, що вона тримає булаву, а не її чоловік. Любов Кочубей розпоряджалася родинними прибутками, про що на допиті повідомив її чоловік: «...пожитков у него малое число... а где и сколку порознь, сказал, не упомнит, а ведает про то жена ево...» [Бантыш-Каменский, 1859]. О. Лазаревський звертав увагу на балакучість Л. Кочубей [Лазаревский, 1876 : 441].

Відносини Л. Кочубей з І. Мазепою, очевидно, не склалися, оскільки гетьман у листі до В. Кочубея негативно відгукується про його дружину: «...рачій бы належало скаржитися на свою гордую, велеречивую жену, которую, як вижу, не вмееш, чи не можеш повсягнути и предложить тое: же ровній муштук як на коне, так и на кабили кладут; она то, а нехто инший, печали твой причиною, ежели якая на сей час в дому твоім обретається...» [Маркевич, 1842 : 74–75].

Любов Кочубей, яка з дитинства жила в родині знатного полковника, напевно, хотіла займати почесне становище гетьманської дружини. До такого погляду схиляється Т. Таїрова-Яковлева: «Любовь Кочубей явно руководила своим мужем (Мазепа не случайно писал Василию, что тот «под пихтой» ходит) и наверняка подстрекала его в амбициях на булаву...» [Таїрова-Яковлева, 2007 : 103]. Вона явно керувала чоловіком і розпалювала в ньому жагу до влади. О. Оглоблін навіть припускав можливість якогось давнього роману гетьмана – улюбленця жінок – і вольової, енергійної Любові Кочубей (посилаючись на родинні перекази Кочубеїв) [Журавльов, 2007 : 209]. Якщо це – правда, то Л. Кочубей була жорстокою жінкою і не зупинилася перед тим, щоб зламати долю своєї дочки Мотрони, яка мала зносини з гетьманом Мазепою.

Роман старого гетьмана і молоді Кочубеївни описувало багато істориків та письменників. Більшість дослідників схильні вважати, що мати та батько, які знали про таємні задуми зради гетьмана, хвилювалися за майбутню долю дочки. Хоча Мазепа відзначав жорстоке ставлення батьків, особливо матері, до Мотри. Навіть далекий нащадок А. Кочубей у «Сімейній хроніці» припускав, що саме мати примусила доньку вийти заміж, аби перешкодити контакту з гетьманом [Кочубей, 1890 : 5].

Та не всі сучасники негативно оцінювали характер та вчинки Любові Кочубей. 1707 р. духівник Василя Кочубея ієромонах Варлаам (Ясинський) у листі порівнював його дружину «добродійку и матку мою пану судину» з другою святою Сарою, сміливою Юдіф, відважною Фаїль [Таїрова-Яковлева, 2008 : 204]. Звичайно, це явище можна пояснити практичним змістом, оскільки жінки Гетьманщини також займались меценатською діяльністю, фінансово підтримували церкви та монастирі. Чернець Никанор, який прибув у м. Батурин 1707 р., частіше вів розмову саме з господинею дому, а та досить емоційно розповідала про трагедію її родини.

Велике практичне значення для В. Кочубея мало породичання з полтавським полковником Ф. Жученком. Від тестя канцелярист отримав у 1680 р. ґрунти в с. Диканьці, частину лісу під назвою Жуковий Ріг та хату з «броварем» і полем [ІР НБУВ. Ф.Х. Спр.8438. Арк.15]. Подружжя отримало від Ф. Жученка не лише диканські володіння, але й комору під дзвіницею церкви Святої Пречистої, двір з будинком у м. Полтаві: «...при паркане против ко дому все чесного господина отца Луки Семіоновича протоппа полтавського в тилу домов Петра Яковенка Жученка, сотника полтавського, братнича мого, и Тимчихи братовоъ моей...» [ІР НБУВ. Ф.Х. Спр.8438. Арк.15]. Згодом 1683 р. Любов отримує як вінове землі в Полтавському полку [ІР НБУВ. Ф.Х. Спр.8438. Арк.23]. Обов'язкове «віно» робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало у вдовуванні. Перші документально підтвердженні володіння родини Кочубеїв відомі на території Полтавського полку. Інші земельні володіння були примножені шляхом купівельних операцій, а також приєднані за заповітом Ф. Жученка (1707 р.) – с. Жуки з прилеглими територіями, хутір у Педасовій долині, дві слобідки, байрак і ліс [ІР НБУВ. Ф.Х. Спр.8438. Арк.54].

Незабаром статус родини різко змінився у зв'язку з арештом генерального судді В. Кочубея. Дружина витримала тиск, який зазнала родина під час слідства. Очевидець подій розповідав, що 1708 р. Кочубеїху із невісткою взято під варту, тоді вона не зупинилася перед загрозою смерті, щоб захистити родину і чоловіка [ІР НБУВ. Ф.VIII. Спр.232/99 II. Арк.303 зв.]. Після страти В. Кочубея та свояка І. Іскри 14 липня 1708 р., цар Петро I наказав позбавити родину всіх маєтностей.

З погіршенням ситуації в Гетьманщині, після того як Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII, родину не одразу реабілітували в суспільстві. У 1709 р. Л. Кочубей написала листа до князя О. Меншикова зі скаргами на скруту, на те, що вона достатньо натерпілася від «зрадника» І. Мазепи, і вмовляла його помилувати її дочку А. Обідовську (дружину племінника Мазепи). У кінці листа вона підписалася: «Жуковна Василиєва Кочубеева вдова печальна» [Таїрова-Яковлева, 2010 : 1019]. Кочубеїха неодноразово зверталася до різних уповноважених осіб з проханнями повернути їхні маєтки, серед них – гетьман І. Скоропадський [РГАДА. Ф.1445. Оп.1. Д. 696. Л.1]. Її чолобитні не залишилися без уваги, адже гетьманським універсалом від 15 грудня 1708 р. родині повернули всі маєтності, яких набув за життя В. Л. Кочубей.

Після страти чоловіка Любов Кочубей жила з молодшим сином Федором у с. Дубовичі Ніжинського полку, в одному з родових маєтків. Можливо, вона жила на хуторі Ретик, за 7 «верст» від с. Дубовичі, де 1710 р. збудувала дерев'яний храм Успіння Пресвятої Богородиці [Лазаревский, 1893 : 393–395].

За свідченнями сучасника вона «по шляхахъ держала разбой» і самовільно розпоряджалася селянами [Лазаревский, 1893 : 452], тим самим натякаючи на її жорстокість і свавілля. Одного разу вдова тинницького козака Федора Пеніка (с. Тинниця Ніжинського полку) бажаючи отримати протекцію місцевого панича – канцеляриста Григорія, продала йому свій двір. Ці дії обурили стару Кочубеїху, вона наказала побити сина вдови. Так, натякнула, що неправильно обходити великих панів і віддаватися до дрібних паничів. Лише після смерті гетьмана І. Скоропадського вдова наважилася подати скаргу в канцелярію про те, що її худобу вкрав селянин Кочубеїха, що спричинило судовий розгляд [Лазаревский, 1893 : 452–453].

Очевидно, що Любов Кочубей була впливовою людиною та мала досвід у вирішенні різних проблем, захищала своїх дітей. У 1717 р. на ярмарку піддана Ф. Кочубея – селянка Яковиха – зірвала шапку з козака Морозенка за те, що той у п'яному стані побив її. Отаман с. Бистрика присудив відібрати в селянки шапку, але вона вже втекла на той час, тому було вирішено відібрати коней у будь-якого мешканця с. Дубовичі (належало родині Кочубей). Ці дії отамана обурили Кочубея, який згодом зустрів Морозенка й отамана та сильно побив їх. Цю подію з ненавистю до дій панича описав місцевий священник. Любов Кочубей, коли дізналась, що отаман від побойв перебуває при смерті, наказала синові побувати в нього і просити не скаржитися гетьманові [Лазаревский, 1893 : 451–452]. Навіть за обіцянки отримати винагороду отаман очевидно не погодився, адже поскаржився гетьману [ІР НБУВ. Ф.I. Спр. 50897–50973. Арк.110–114]. Таке свавілля Федора, могло бути пов'язане з тим, що його обраницею стала Анастасія Скоропадська (?–1723 рр.) — племінниця гетьмана Івана Скоропадського, дочка чернігівського полкового обозного Василя Скоропадського.

Важливим важелем вивіщення представників роду на державних посадах, стало укладання шлюбів у межах вищої старшинської корпорації. Питання щодо формування клану Кочубеїв, встановлення родинних зв'язків, патронально-клієнтарних відносин прослідковано авторкою в попередніх публікаціях [Скрипченко, 2013].

Невідома точна кількість дітей, яку мало подружжя Василя та Любові Кочубей. В. Модзалевський наводив відомості про сімох дітей, а от А. Кочубей в «Сімейній хроніці» згадав тільки трьох. Ще один родич Кочубеїв граф Г. Милорадович вказував, що дітей у подружжя Кочубеїв було п'ять [Милорадович, 1901 : 86]. За нашими підрахунками, у подружжя могло бути семеро дітей – двоє синів та п'ять дочок. За текстом пом'яника, який передали до монастиря Святої Катерини на Синайському півострові в 1684 р., неможливо вирахувати точну кількість дітей, оскільки на той час не всі діти з'явилися на світ. Крім того, імена з позначкою «м(ладенец)» («Марія, Єкатери(на), Марина, Анна, Сімеонъ») не завжди збігаються з іменами відомих історії дітей Кочубеїв [ДАПО. Ф.Р.-8831. Спр.25. Арк.4].

У 2015 р. до наукового обігу введено відомості про «Руський Зографський Пом'яник», який виявлено під час наукової експедиції до Святої Гори Афон. До «вкладної книги» внесено записи знатних благодійників, зокрема Кочубеїв, під 1686 р.: «Василія, Любов, м. Анну, млд. Симеона, млд. Марію, Феодора, інокію Євфимію, Параскевію, Марину, мл. Матрону, мл. Василія, мл. Марфу», іншим почерком додатково дописано «мл. Феодора, мл. Параскевію». С. Шумило повідомляє, що так само рід записано у пом'янику Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні [Шумило, 2016 : 80]. Встановлення повного генеалогічного розпису роду Кочубеїв з II половини XVII ст. потребує детального вивчення, але для цього бракує відомостей з історичних джерел.

Отже, якщо про синів Василя (до 1684–1743 рр.) та Федора (до 1684–1729 рр.) Кочубеїв в історії залишилися свідчення, то відомості про життя їх дочок не такі багаті. Анна (Ганна) Кочубей народилася до 1684 р. На її долю випало багато випробувань, більшою мірою пов'язаних із її чоловіком. У 1698 р. вона вийшла заміж за племінника гетьмана Мазепи, ніжинського полковника Івана Обідовського (1676–1701 рр.). Весілля відбулося в Батурині. Батько Ганни був незадоволений шлюбом, тому звинувачував Мазепу, який практично примусив його до цього: «...прилагаєся придворною ко мне любовію лесною, хотя якобы печаль мою обрадовати, дщерь мою за свого сестренца во сопружество сочета, не ради добраго дружества и свойства, но дабы мя возмогл лъстивие уловити...» [Бантыш-Каменский, 1859 : 125–126]. В одному зі свідчень В. Л. Кочубей розповідав про витрати на весілля доньки: «А и первым двум дочкам, одну за Рабленка, а другую за покойнаго пана Обидавскаго, і выдаючи, не мало выложилем суммы, справуючи достатніи веселья и даючи им, дочкам, слушній одежи, ношенья и охендозства и грошей зможности» [Бантыш-Каменский, 1859 : 142–143]. На жаль, він не уточнює імена доньок.

І. Обідовський довго перебував у військових походах. Його обранням не було задоволене старшинське оточення, оскільки він – родич гетьмана. Київський полковник К. Мокієвський напідпитку називав його «блазнем» [Павленко, 2009 : 70]. У Чернігівському літописі під 1701 р. зазначається, що він помер у поході, а вдова Ганна залишилась з двома синами – Михайлом та Іваном. Бажаючи втішити бездітного Мазепу, Петро I 1702 р. затвердив за вдовою Обідовського п'ять сіл: Крутичполе з Вишнівкою, Саричівкою, Коровай і Переводи. Як влаштувала своє життя вдова дають можливість зрозуміти її листи до матері 1707 р. У них ішлося про бажання дочки вдруге вийти заміж за якогось пана Красенського, на що її встиг благословити батько [Таїрова-Яковлева, 2008 : 203]. Напевно, цього не сталося, оскільки Ганна чекала поки з походу повернуться гетьман і батько, щоб відбулося офіційне сватання. Відомо, що 1707 р. розпочалася політична акція В. Кочубея проти І. Мазепи, мабуть, саме вона завадила її заміжжю. З цього листа зрозуміло, яку важливу роль у пошуках шлюбної пари відігравали батьки та їх рішення. У 1708 р. Г. Кочубей довелося переховуватися в маєтку Апостолів у Сорочинцях, Полтавського полку. Після цього її тримали в Полтаві під вартою. Оскільки Іван Обідовський був племінником Мазепи, то на Ганну чекало ув'язнення. Після чолобитних матері, у березні 1710 р. цар дозволив Ганні мешкати в Глухові без варти. Однак удіві заборонялося відвідувати інші населені пункти, а її землі конфіскували. Гетьман Д. Апостол 1731 р. звертався до російського уряду, аби землі повернули вдові та її синам, але це клопотання не задовольнили.

За тяжких життєвих обставин Ганна просила допомоги у сестри Параскевії Сулими. Її син Іван під час студювання у гімназії Св. Єлизавети в Бреслау (Вроцлав) (1722–1723 рр.) писав до тітки та просив у родички допомоги [ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57480. Арк.22]. Після арешту Ганни Параскевія та її чоловік Федір Сулима стали опікунами Івана Обідовського, надсилали йому гроші. Фінансів, щоб закінчити навчання – бракувало, їх він брав під розписку і обіцяв віддати зі спадщини, після повернення. На думку О. Дзюби, родина Сулим надсилала племінникові допомогу неохоче [Дзюба, 2012 : 159].

Інша донька, Параскевія Кочубей (?–1726 рр.), вийшла заміж після смерті батька в 1717 р. Про її вінове попідкувалися матір та брат Федір, від них вона отримала млин на р. Сейм (на Озарицькій греблі), з двором і ґрунтами [Модзалевский, 1910 : 531]. Ф. Сулима (?–1726 рр.), перебуваючи у військовому поході, звертався листом до рідних та просив матір наглядати за дружиною з дітьми, та піклуватися про них. Прохав виявляти до його дружини «...любовную склоность» [ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57480. Арк.29–30].

Відомостей про інших доньок Василя та Любові Кочубей є досить мало. Марія Кочубей (до 1684 р. – після 1704 р. і до 1708 р.) була другою дружиною (з 1700 р.) значного військового товариша Василя Забіли, сина ніжинського полковника. На момент проведення слідства в 1708 р. її вже не було в живих.

Найзаплутаніша історія склалася навколо двох дочок Мотрі й Катерини. Про Мотрону Кочубей згадувало багато дослідників, у контексті історії кохання з гетьманом Мазепою. Більшість істориків (Д. Бантыш-Каменський, Г. Милорадович, Т. Таїрова-Яковлева та інші) вважають, що Мотрона вийшла заміж за Чуйкевича, а частина (М. Арандаренко, О. Богданович, А. Грановський та інші) – що пішла в монастир.

Кочубеї, очевидно, мали ще одну дочку, Катерину. У «Поминальній записці» (1684 р.) ім'я «Катерина» згадувалось. В. Модзалевський вважав, що у 1726 р. вона була ще живою, а її чоловіком був ніжинський полковий суддя Семен Васильович Чуйкевич [Модзалевский, 1910 : 531]. Для встановлення істини бракує інформації з історичних джерел, тому це питання потребує додаткових досліджень.

Як бачимо, близько 14 років після смерті чоловіка Любов Кочубей опікувалась своєю родиною, вберегла та примножила родові маєтності. У наступних поколіннях представники роду Кочубеїв займали високі державні посади в Гетьманщині та Російській імперії, а поріднитись з ними бажали інші відомі родини.

Висновки. Розглянувши становище жінок у родині Кочубеїв (одного покоління), зауважимо, що вони мали великий вплив у сім'ї, оберігали її добробут. У переломні часи, які були пов'язані із поданням доносу на гетьмана та подальшими подіями в Гетьманщині, своїми діями Любов Кочубей зберегла родові маєтності, що визначали соціально-економічний статус родини. Вона розпоряджалась родинними статками після смерті чоловіка та допомагала утримувати їх своїм синам.

Звичайно, що Кочубеї набували соціальний статус через вигідні шлюби, які уклалися у межах старшинської корпорації, а потім – російського дворянства. Шлюбними партнерами Кочубеїв були представники (представниці) переважно козацько-старшинських родин (Апостоли, Безбородьки, Жученки, Забіли, Обідовські, Скоропадські, Сулими, Чуйкевичі тощо). З другої половини XVIII ст. їхнє коло розширилося за рахунок аристократичних родів Російської імперії (Васильчикови).

Зміна дослідницького ракурсу на «жіночий» відкриває нові грані життєдіяльності роду Кочубеїв у соціумі II половини XVII–XVIII ст. Такі дослідження дають змогу активізувати вивчення складних родинних зв'язків, патронально-клієнтарних відносин, що є перспективним для реконструкції життя суспільства Гетьманщини.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бантыш-Каменский, Д. Н. (1859). *Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским* (в 2 ч., Ч. 2). Москва: Университетская типография, 340 с.

Бантыш-Каменский, Д. Н. (1830). От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. *История Малой России* (в 3 ч. Ч. 3, 264 с.). Москва: Типография С. Селивановского.

Будзар, М. М. (2016). Місце жінки в сімейній історії українського панства: чотири Катерини родини Галаганів. *Київські історичні студії*, (1 (2), С. 115–177.

Буряк, Л. І. (2003). Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум. Альманах соціальної історії*, 2, С. 197–206.

Гаврилишина, Н. А. (2014). *Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII–кінець XVIII ст.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 254 с.

Гуржій, О. І. (2002). «Іван носить плахту, а Настя – булаву» Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 1, С. 219–230.

ДАПО – Державний архів Полтавської області.

Дзюба, О. М. (2012). *Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 347 с.

- Журавльов, Д. В. (2007). *Мазепа: людина, політик, легенда*. Харків: Фоліо, 384 с.
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
- Кочубей, А. В. (1890). *Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873*. Санкт-Петербург: Типография Пантелеевых, 314 с.
- Кривошея, В. В. (2010). *Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія*. Київ: «Стилос», 792 с.
- Кривошій, О. П. (2005). Жінка в суспільному житті за козацької доби. Ред. В. Борисенко, *Українки в історії* (сс. 33–42). Київ: Либідь.
- Лазаревский, А. М. (1876). *Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.* Москва: Тип. Грачева и К., 96 с.
- Лазаревский, А. М. (1891). Полтавщина в XVIII веке. *Киевская старина*, 34, С. 357–374.
- Левицкий, О. И. (1909). *Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.* Киев, 120 с.
- Маркевич, Н. А. (1842). *История Малороссии* (в 5 т., Т. 4). Москва: Типография Августа Семена, 483 с.
- Милорадович, Г. А. (1888). Родословная дворян и князей Кочубеев. *Киевская старина*, 8, С. 46–49.
- Милорадович, Г. А. (1901). *Родословная книга Черниговского дворянства* (в 2 т., Т. 2). Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская губернская типография, 316 с.
- Модзалевский, В. Л. (1910). *Малороссийский родословник* (в 4 т., Т. 2). Киев: Типография Товариства Г. Л. Фронцкевича, 720 с.
- Павленко, С. О. (2009). *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники* (2-е вид.). Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 602 с.
- Петренко, І. М. (2010). Шлюбно-сімейні відносини в контексті православної повсякденної культури Росії (XVIII ст.). *Краєзнавство*, 3, С. 97–103.
- РГАДА – Российский государственный архив древних актов.
- Скрипченко, Н. А. (2013). Клан Кочубеїв (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): формування та діяльність. *Гілея: науковий вісник*, 71, С. 36–40.
- Таирова-Яковлева, Т. Г. (2007). Мотря Кочубей и ее роман с гетманом Иваном Мазепой. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1/2, С. 99–104.
- Таирова-Яковлева, Т. Г. (2010). Новые данные из биографистики времен Гетманщины в архивах Санкт-Петербурга. *Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*, С. 1017–1020.
- Таїрова-Яковлева, Т. Г. (2008). До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. *Український історичний журнал*, 3, С. 202–209.
- Томазов, В. В. (2006). *Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.)*. Київ: Стилос, 284 с.
- Шумило, С. В. (2016). Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис*, 6, С. 73–84.

Гаврилишина Наталя

Государственное научное учреждение «Энциклопедическое издательство»,
кандидат исторических наук, старший научный сотрудник (Украина)

**Роль женщины в семейной истории казацко-старшинского рода Кочубеев
(II половина XVII–XVIII вв.)**

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния «женского фактора» в семье генерального судьи Василя Леонтьевича Кочубея (ок. 1640–1708 гг.), проследить роль женщин в поддержке социально-политической активности этой семьи в элитной среде Гетманщины. Автор на основе исторических источников, сообщений современников и исторических исследований изображает портрет его жены Любови Кочубей (?–1722 гг.) и дочерей. **Методология исследования** основывается на сочетании общенаучных (анализ, синтез, обобщение) и специально-исторических методов (историко-структурный, историко-антропологический, историко-сравнительный, просопографический) с принципами историзма, объективности. Применение этих методов позволило провести системный анализ источников, которые в своей взаимосвязи помогли охарактеризовать деятельность «женской» составляющей Кочубеев, проанализировать связи между членами рода и их окружением. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые проведен комплексный анализ положения женщин из семьи В. Л. Кочубея, их роль в общественно-политической и экономической сферах. С новых позиций прослежена история приобретения

и возвращения земельных владений Кочубеев на протяжении второй половины XVII–XVIII вв. **Выводы.** Исследование и воспроизведение биографистики казацко-старшинской семьи Кочубеев показало, что ее представители входили в элитный слой общества Гетманщины. Удачное налаживание брачных контактов привело к обогащению семьи, становлению ее имущественного потенциала, обеспечило политическую и экономическую поддержку. Члены рода породнились с Жученко, Скоропадскими, Обидовскими, Мазепами, Чуйкевичами, Апостолами, Сулимами, Забилами, из-за связей с которыми решались жизненно важные вопросы. В ходе следствия, начатого после представления доноса В. Кочубеем на гетмана И. Мазепу, его жена Л. Кочубей содержала семью, пользуясь родственными связями, отстаивала свои права и интересы. Прослежено, что именно «женский фактор» сыграл основную роль в возвращении земельных владений, отобранных по приказу русского царя Петра I.

Ключевые слова: брачные стратегии, история рода, казацкая старшина, Левобережная Гетманщина, Полтавский полк.

Natalia A. Havrylyshyna

State Research Institution «Encyclopedia Press»,
PhD (History), Senior Research Officer (Ukraine)

The Role of a Woman in the Family History of the Kochubei Cossack-Officers Ancestry (Second Half of the 17th–18th centuries)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the influence of the «female factor» in the family of General Judge Vasyl Kochubey (about 1640–1708), to trace the role of women in supporting the socio-political activity of this family in the elite environment of the Hetmanate. Based on historical sources, contemporary reports and historical intelligence, the author paints a portrait of his wife Lyubov Kochubey and daughters. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical methods (historical-structural, historical-anthropological, historical-comparative, prosopographic) with the principles of historicism and objectivity. The application of these methods made it possible to conduct a systematic analysis of the sources, which in their interconnection helped to characterize the activities of the "female" component of the Kochubey family, to analyze the relationships between family members and their environment. Scientific novelty of the work is that for the first time a comprehensive analysis of the situation of women from the family of V. Kochubey has been made, their role in the socio-political and economic sphere was determined. The history of the acquisition and return of Kochubei land holdings during the second half of the 17th–18th centuries is traced from new positions. Conclusions.* Research and reproduction of the biography of the Cossack-officer family Kochubey, showed that its representatives were part of the elite stratum of society of the Hetmanate. Successful marital contacts led to the enrichment of the family, the formation of its property potential, provided political and economic support. The members of the family became related to Zhuchenko, Skoropadsky, Obidovsky, Mazepa, Chuykevych, Apostol, Sulima, Zabala, through whose ties vital issues were resolved. During the investigation initiated after V. Kochubey's denunciation of Hetman I. Mazepa, his wife L. Kochubey supported the family, defending her rights and interests using family ties. It is observed that the «female factor» played a major role in the return of land holdings, which were selected by order of Russian Tsar Peter I.

Key words: marriage strategies, history of the family, Cossack officers, Left-Bank Hetmanate, Poltava regiment.

References:

- Bantysh-Kamensky, D. N.** (1859). *Istochniki Malorossiyskoy istorii, sobrannye D. N. Bantysh-Kamenskimi i izdannye O. Bodyanskim* [Sources of Little Russian history, collected by D. N. Bantysh-Kamensky and published by O. Bodyansky] (v 2 ch., Ch.2). Moskva: Universitetskaya tipografiya, 340 p. [in Russian].
- Bantysh-Kamensky, D. N.** (1830). *Istoriya Maloy Rossii [History of Little Russia]* (v 3 ch. Ch.3). Moskva: Tipografiya S. Selivanovskogo, 264 p. [in Russian].
- Budzar, M. M.** (2016). *Misce zhinky v simejnij istoriji ukrajins'kogo panstva: chotyry Kateryny rodyny Galaganiv.* [Female role in Ukrainian nobility's family history: four Catherines of the Galagan family]. *Kiivs'ki istorichni studii*, (1 (2), 115–177. doi: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2016.1.15> [in Ukrainian].
- Buriak L.** *Povsiakdenne zhyttia kozatskoi elity Livoberezhnoi Ukrainy XVIII st. kriz pryzmu materialnoho svitu* [Everyday life of the Cossack elite of the Left Bank of Ukraine in the XVIII century.

- through the prism of the material world]. *Socium (Print) – SOCIUM. Almanac of Social History*, 2, 197–206. [in Ukrainian].
- DAPO** – Derzhavnyj arkhiv Poltavskoj oblasti [State Archives of Poltava region]. [in Ukrainian].
- Dzjuba, O. M.** (2012). *Pryvatne zhyttja kozacjkoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoljarnoji spadshchyny)* [Private Life of the Cossack Starshyna of the 18th Century (Based on Epistolary Heritage)]. Kyiv: Instytut istoriji Ukraïny NANU, 347 p. [in Ukrainian].
- Havrylyshyna, N. A.** (2014). *Rid Kochubejiv v istoriji Livoberezhnoi Ghetjmanshhyny (seredyna XVII – kinecj XVIII st.)* [The Kochubey family in the history of Left-Bank Hetmanate (middle of the 17th – end of the 18th century)] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Hurzhi O.** «Ivan nosyt plakhtu, a Nastia — bulavu»? : *Suspilno-politychnyi portret elitnyi zhinky pershoi tretyny XVIII st.* [«Ivan wears a sheet, and Nastya - a mace» Socio-political portrait of an elite woman of the first third of the XVIII century]. *Socium – SOCIUM. Almanac of Social History*, 1, 219–230. [in Ukrainian].
- IR NBUV** – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukraïny imeni V.I. Vernadskoho [Manuscript Institute of the VI Vernadsky National Library of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Kochubey, A. V.** (1890). *Semeynaya khronika. Zapiski Arkadiya Vasilevicha Kochubeia. 1790–1873* [Family chronicle. Notes of Arkady Vasilevich Kochubey. 1790–1873]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Panteleevykh, 314 p. [in Russian].
- Kryvosheja, V. V.** (2010). *Kozacjka starshyna Ghetjmanshchyny. Encyklopedija* [Cossack petty officer of the Hetmanshina. Encyclopedia]. Kyiv: «Stylos», 792 p. [in Ukrainian].
- Kryvoshyj, O. P.** (2005). *Zhinka v suspilnomu zhytti za kozacjkoi doby* [Woman in public life during the Cossack era]. In V. Borysenko (Ed.), *Ukraïjnyky v istoriji* (pp. 33–42). Kyiv: Lybidj. [in Ukrainian].
- Lazarevskiy, A. M.** (1876). *Ocherki malorossiyskikh familij. Materialy dlya istorii obshchestva v XVII–XVIII vv.* [Essays on Little Russian surnames. Materials for the history of society in the XVII–XVIII centuries]. Moskva: Typ. Gracheva i K., 96 p. [in Russian].
- Lazarevskiy, A. M.** (1891). *Poltavshchina v XVIII veke* [Poltava region in the XVIII century]. *Kievskaya starina*, 34, 357–374. [in Ukrainian].
- Levitskiy, O. I.** (1909). *Cherty semeynogo byta v Yugo-Zapadnoy Rusi v XVI–XVII vv.* [Features of family life in Southwest Russia in the 16th–17th century]. Kiev, 120 p. [in Ukrainian].
- Markevich, N. A.** (1842). *Istoriya Malorossii* [History of Little Russia] (v 5 t., T.4). Moskva: Tipografiya Avgusta Semena, 483 p. [in Russian].
- Miloradovich, G. A.** (1888). *Rodoslovnaya dvoryan i knyazey Kochubeev* [Genealogy of noblemen and princes Kochubeev]. *Kievskaya starina*, 8, 46–49. [in Ukrainian].
- Miloradovich, G. A.** (1901). *Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva* [Genealogical book of the Chernigov nobility] (v 2 t., T.2). Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburskaya gubernskaya tipografiya, 316 p. [in Russian].
- Modzalevskiy, V. L.** (1910). *Malorosiyskiy rodoslovník* [Little Russian genealogy] (v 4 t., T. 2). Kiev: Tipografiya Tovaristva G. L. Frontskevicha, 720 p. [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. O.** (2009). *Otochennja ghetjmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky* [Hetman Mazepa's entourage: associates and supporters]. (2th ed.). Kyiv: Vydavnychyj dim «Kievo-Moghyljansjka akademija», 602 p. [in Ukrainian].
- Petrenko, I. M.** (2010). *Shljubno-simejni vidnosyny v konteksti pravoslavnoji povsjakdennoji kuljturny Rosiji (XVIII st.)* [Marriage-family relations in the context of orthodox everyday culture in Russia (XVIII century)]. *Kraeznavstvo*, 3, 97–103. [in Ukrainian].
- RGADA** – Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov [Russian State Archive of Ancient Acts] [in Russian].
- Shumylo, S. V.** (2016). *Nove dzherelo do bioghrafiji I. Mazepy ta istoriji zv'jazkiv ukraïnskoji kozacjkoi starshyny z centrom pravoslavnoho chernectva na Afoni* [A new source for the biography of I. Mazepa and the history of ties of the Ukrainian Cossack officers with the center of Orthodox monasticism on Mount Athos]. *Siverans'kij litopis*, 6, 73–84. [in Ukrainian].
- Skrypchenko, N. A.** (2013). *Klan Kochubejiv (druga polovyna XVII – kinecj XVIII st.): formuvannja ta dijajlnistj* [The Kochubey Clan (second half of the XVII th – end of the XVIII century): Establishment and Functioning]. *Gilea*, 71, 36–40. [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, T. G.** (2008). *Do pytannja pro povsjakdenne zhyttja predstavnycj kozacjko-starshyns'kykh rodyn pochatku XVIII st.* [On the question of the daily life of representatives of Cossack-officer families of the early XVIII century]. *Ukraïns'kij istorichnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 202–209. [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, T. G.** (2010). *Novye dannye iz biografistiki vremen Getmanshchiny v arkhivakh Sankt-Peterburga* [New data from the biography of the times of the Hetmanate in the archives of St. Petersburg]. *Ukraïjina kriz' viky: Zbirnik naukovikh prats na poshanu akademika NAN Ukraïni profesora Valeriya Smoliya*, 1017–1020. [in Ukrainian].

- Tairova-Yakovleva, T. G.** (2007). Motrya Kochubey i ee roman s getmanom Ivanom Mazepoy [Motrya Kochubey and her romance with Hetman Ivan Mazepa]. *Studia slavica et balcanica Petropolitana*, 1/2, 99–104. [in Russian].
- Tomazov, V. V.** (2006). *Ghenealoghija kozacjko-starshynsjykh rodiv: istorioghrafija ta dzherela (drugha polovyna XVII – pochatok XXI st.) [Genealogy of Cossack Officialdom Families: Historiography and Sources (second half of 17 th – erly 21 st)]*. Kyiv: Stylos, 284 p. [in Ukrainian].
- Zhuravljov, D. V.** (2007). *Mazepa: ljudyna, polityk, leghenda [Mazepa: man, politician, legend]*. Kharkiv: Folio, 384 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 20.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.11.2021 р.

УДК 726.03:27-523.6]:930.85](477-89Сло)(045)
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-26-31>

Ольга Бірзова

Харківська державна академія культури,
кандидатка історичних наук (Україна)
(e-mail: olga72480@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4814-8998>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AAУ-5628-2021>

Архітектурні школи Слобожанщини: умови формування та пам'ятки

Анотація. У статті охарактеризовано історичні та культурні чинники, які вплинули на формування архітектурної школи Слобожанщини, що мала два напрямки: Охтирський та Лиманський. Розглядаються характерні риси цих напрямків та пам'ятки церковного будівництва. **Метою** статті є характеристика умов формування архітектурних шкіл Слобідської України, розкриття особливостей та відмінностей пам'яток церковного зодчества Слобідської України. **Методологія.** Для розкриття поставленої мети в статті використано ряд методів: загальнонаукові та спеціально-історичні (системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та ін.). **Наукова новизна.** У статті проаналізовано вплив історичних подій на формування культури регіону. Зазначено підґрунтя, на якому сформувалися архітектурні школи, та охарактеризовані особливості архітектурного будівництва Слобідської України. Розглянуто сучасні пам'ятки та втрачені об'єкти архітектурної спадщини Слобожанщини, а також значення Харківського колегіуму в архітектурній освіті регіону. **Висновки.** Так, слобідська архітектурна школа є складовим компонентом архітектурного надбання України. Базуючись на українських традиціях і завдячуючи підтримці козацької старшини, у Слобідській Україні побудовані церкви згідно з канонами Слобідського зодчества. У другій половині XVIII ст. у церковне будівництво додається панівний тоді в Європі класичний стиль. Але він більше характерний для садибних храмів. Особливістю церковної архітектури Слобідської України було висотне розкриття простору, храми мали три або п'ять заломів. Усі споруди виконані в хрестово-банному плануванні. Через те, що основний матеріал будівництва – дерево, більшість споруд не збереглися. Найдавнішими спорудами архітектурної школи Слобожанщини XVII ст. є кам'яні храми Ізюму (1684 р.) та Харкова (1689 р.).

Ключові слова: архітектура, архітектурна школа, Слобожанщина, церква.

Постановка проблеми. Культурне надбання України – тематика, яка не втрачає своєї актуальності. Вона досліджується фахівцями багатьох галузей: істориками, краєзнавцями, архітекторами, туризмознавцями тощо. Чимала кількість дисертацій присвячена церковному, фортифікаційному та садибному будівництву. Слобідський регіон був заселений в середині XVII ст. Особливі умови формування регіону сприяли становленню самобутньої місцевої архітектурної традиції, яка базувалася на трансформації запозичених впливів. Це обумовило виникнення власного стилю в зодчестві, в якому існувало дві архітектурні школи: Лиманська та Охтирська.

Дослідження пам'яток цього будівництва збагачує історичні дані про культуру регіону та надає можливість дослідити пам'ятки, які були втрачені унаслідок буремних подій XX ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Для написання цієї статті використано описово-статистичні джерела, які представляють собою детальний опис храмів Харківської губернії з наведенням архівних документів [Філарет 1857(3); Філарет 1857(4); Філарет 1858(5)]. Опубліковані джерела подаються в роботах Д. І. Багалія, видатного історика Слобідської України [Багалій, 1890; Багалій 1913]. Автор ретельно досліджує питання щодо заселення регіону, цій темі присвячено кілька десятків робіт історика. Цінними є етнографічні матеріали, які зібрані під час експедицій, проведених М. Ф. Сумцовим [Сумцов, 1901]. Звіт етнографічної експедиції характеризує стан церковного зодчества Охтирки на початок XX ст. До написання статті використано й подорожні записи Гійома де Боплана [Боплан, 1990]. Зображальні джерела подано в роботі (Таранушенко, 1976), саме завдяки замальовкам храмів та їхнім кресленням можемо уявити те, як виглядали пам'ятки архітектурних шкіл Слобожанщини.

У сучасній науці тему архітектури України, її історичну складову та часові паралелі досліджує В. В. Вечерський, автор багатьох публікацій з історії архітектури [Вечерський, 2002; Вечерський, 2008]. Питання про ревалоризацію історико-культурної спадщини та дослідження архітекторів Слобідського регіону характеризують сучасні статті [Вітченко, 2020; В. Титар, 2003].

Метою статті є характеристика умов формування архітектурних шкіл Слобідської України, розкриття особливостей та відмінностей пам'яток церковного зодчества Слобідської України.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи архітектурні школи Слобожанщини, слід розглянути історію заселення регіону, оскільки культура будь-якої території формується на підґрунті багатьох факторів: місцевих особливостей, впливу сусідніх народів, географічних умов тощо.

Слобідський регіон тривалий час був спустошеним краєм. Як пише сучасник: «Кременчук – це останнє місто, бо далі тягнеться безлюдний край» [Боплан, 1990 : 33]. У середині XVII ст. Слобідський регіон заселявся вдруге після тривалого спустошення краю кочовиками. Відсутність місцевого населення зумовило синтезований характер слобідської культури, яка формувалася через трансформацію різних культур, які приносили з собою нові мешканці.

Переважає більшість мешканців регіону переселялася із Наддніпрянської України. Про цей факт повідомляють дослідники: «переселення черкас із Польщі в Південний український степ» [Багалій, 1913 : 3], «заснування містечок було покладено переселенцями із задніпровських, польських та українських міст» [Багалій, 1890 : 216]. В історичній літературі згадуються переселенці із Західного регіону, але в архітектурному відношенні він не мав впливу, оскільки архітектурні пам'ятки церковного будівництва Західного регіону і Слобожанщини не мають близьких спільних рис. Підґрунтям формування церковного зодчества стала саме Наддніпрянська архітектурна школа, оскільки її традиції стали підвалинами для формування нового напрямку в будівництві новонаселеного регіону. «Є оповідання про те, що харків'яни, починаючи будувати місто звернулися до Чернігівського архієпископа з проханням прислати їм священників, для будівництва храмів» [Альбовський, 1895 : 31].

Окрім вихідців із українських земель були також переселенці із Московської держави (однодворці), молдаване, серби тощо. Через те що більшість мешканців були представниками української культури – вони будували будівлі за своїми давніми звичаями, про що говориться в джерелах «Черкаси мали свободу в будівництві від Чугуївського воєводи. Вони влаштовували будівлі за власним звичаєм який відрізнявся від московських міських укріплень» [Багалій & Міллер, 1905 : 17].

Ініціаторами будівництва храмів та монастирів часто були представники козацької старшини, про що свідчать чимало дослідників історії регіону «...стара козацька старшина до православної віри й церкви стояла близько» [Сумцов, 2020 : 118]. «Монастирі завдячували своїм виникненням більшою частиною козацькій старшині» [Багалій, 1913 : 18]. «Перший храм в Стратіловці 2-го Ізюмського округу був побудований Ізюмським полковником Федором Краснокутським» [Філарет, 1858 : 83].

Церква – обов'язкова складова поселення, тому з початком облаштування нового селища – будували храм. Матеріалом будівництва було дерево, через що церкви часто згорали або приходили до аварійного стану. У полкових центрах (Суми, Харків) такі старі храми неодноразово перебудовувалися, збільшувалися та будувалися із більш стійкого матеріалу – каменю.

Як зазначає В. Вечерський, «Слобожанська архітектурна школа є наймолодшою з усіх регіональних архітектурних шкіл» [Вечерський, 2008 : 36], Слобідська архітектурна школа сформувалася наприкінці XVII ст. і мала два напрямки: Охтирський і Лиманський. Різницею між пам'ятками двох типів була їхня висота, храми Охтирської школи були меншими та скромнішими за архітектурними формами.

Особливістю слобідської архітектурної школи було внутрішнє розкриття простору будівлі. Цього можна досягти за допомогою заломів (трьох –п'яти), про що й говорить у своїх роботах М. Сумцов «У Слобожанщині церкви будувалися в привабливому українському стилі, здебільшого на три поверхи, іноді на п'ять» [Сумцов, 2002 : 114].

Храми мали хрестово-банний план, що властиво сучасним кам'яним та дерев'яним церквам. Він був запозичений ще з візантійських взірців й до сьогодні є домінуючим у православному будівництві. «Пам'ятки Лиманської групи всі мали хрещате планування» [Таранушенко, 1976 : 77].

Базиліка не притаманна сільському будівництву, така архітектура застосовувалася в кам'яних храмах міст або садіб. У стилі базиліка будувалися храми в XIX ст., але вони складають незначний відсоток від загальної кількості будівель.

Одна з перлин пам'яток Лиманського напрямку – одностовпа Михайлівська церква в селі Верхній Бішкін Зміївського повіту, збудована у 1772 р., знищена у 1930-х рр. Прихожанами храму в 1790 р. були 1562 чоловіка та 1305 жінок [Філарет, 1857 : 255].

У хрещатому плані побудована церква в ім'я Різдва Христового у с. Берека (у 1787 р.) з трьома верхами. У 1790 р. прихожан церкви було 2212 чоловіків та 2340 жінок [Філарет, 1857 : 253]. Церква знищена в 1930-х рр. [Вечервський, 2002 : 235].

Прикладом церков Охтирської грипи була церква Святого Юрія (Георгіївська), збудована у 1795 р., зруйнована у 1929 р. План будівлі був хрещатий, церква – з елементами, запозиченими з класичної архітектури (Таранушенко, 1976, с. 293). «Георгіївський храм має своєрідну привабливість. Всередині храм чудово пофарбований, з вузьким притвором. Все охайно, затишно, в душі простого старого благочестя» [Сумцов, 1902 : 10].

Більшість пам'яток Охтирського напрямку мали одну баню. Охтирка славилася своїми церквами. Філарет зазначав, що в Охтирці було 7 храмів [Філарет, 1857 : 11].

У XVIII ст. сформувалися дві течії в будівництві. Частина майстрів будує, зберігаючи народні традиції, частина – поєднує народні традиції з елементами класичної архітектури.

Особливо це притаманно для садибного будівництва: портики, колони, фронтони, храми-ротонди. Захоплення класичними ідеалами набуло популярності в ці часи. На території Слобожанщини був відомий місцевий архітектор та паркобудівничий О. Паліцин [Бірьова, 2020 : 83].

Оскільки більшість храмів будувалися з дерева, вони не збереглися до нашого часу. Найдавнішими пам'ятками є кам'яні споруди. Це храми у місті Ізюм. Найстарішою спорудою не лише містечка, а й області – Спасо-Преображенський собор, побудований в 1684 р. Собор є прикладом Слобідської архітектурної школи. У місті Ізюм збереглося ще дві пам'ятки церковного будівництва – це Вознесенський храм 1819–1826 рр. та Миколаївський храм, побудований в 1809–1823 рр.

У стилі українського бароко побудований також Покровський собор в Харкові 1689 р. Собор з трьома банями є найдавнішою будівлею міста. Він складається з двох храмів: на першому поверсі зимовий храм Хрестовоздвиженський, на другому – літній Покровський. «У об'ємо-просторовому рішенні собору відбиваються традиції української трьох частинної, трьох верхової, багатозаломної церкви» [Титар, 2003 : 39].

Покровський собор входить до комплексу Покровського чоловічого монастиря м. Харкова, в 1726 р. був заснований монастир та відкритий Харківський колегіум, а в 1729 р. Покровський собор увійшов до монастиря.

Харківський колегіум – перший навчальний заклад подібного типу в Слобожанщині. У 1768 р. в колегіумі були прибавочні класи, в яких одним із предметів навчання була архітектура. Тут навчалися майбутні місцеві архітектори. Після закінчення навчання вони проходили стажування у відомих архітекторів імперії. Серед випускників прибавочних класів і Харківським губернським архітектором був П. Ярославський, який навчався в Москві у Василя Баженова.

Збережені архітектурні споруди сьогодні є історико-культурним надбанням регіону та входять до декількох екскурсійних маршрутів. «Ревалоризація сьогодні – важливий комплекс заходів, спрямований на підвищення архітектурно-художньої цінності» [Вітченко, 2020 : 75]. Це важлива складова у дослідженні та збереганні архітектурних пам'яток України.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, слобідська архітектурна школа є унікальною і це обумовлено умовами заселення регіону, який формувався в результаті переселень мешканців з багатьох регіонів української території та з території інших держав. Джерела говорять, що оскільки більшість переселенців була з Наддніпрянської України, саме з цього регіону були запозичені взірці церковного будівництва. Ініціаторами спорудження храмів у новоутворених слободах були представники козацької старшини. Особливістю церковної архітектури Слобідської України було висотне розкриття простору, храми мали три або п'ять заломів. Усі споруди були виконані в хрестово-банному плануванні. Через те, що основний матеріал будівництва – дерево, більшість споруд не збереглася. Збережені будівлі архітектурної школи Слобожанщини XVII ст. – кам'яні храми Ізюму (1684 р.) та Харкова (1689 р.).

У другій половині XVIII ст. у церковне будівництво додається панівний тоді в Європі класичний стиль. Але він більше характерний для садибних храмів. У цей же період була заснована архітектурна освіта в Харкові, серед випускників додаткових класів Харківського колегіуму були видатні архітектори Слобожанщини.

Слобідські архітектурні школи – це складова архітектурної спадщини України. Дослідження історії формування та пам'яток цих шкіл потребує подальшого детального вивчення.

Подяка: Висловлюю щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Альбовский, Е.** (1895) *История Харьковского слободского казачьего полка*. Харьков: типография губернского правления, 218 с.
- Багалей, Д.** (1890) *Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний* (в 2 т., Т. 2). Харьков: Типография К. Счасни, 433 с.
- Багалей, Д.** (1913) *Очерки из русской истории* (в 2 т., Т. 2). Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и сыновья, 374 с.
- Багалей, Д. & Миллер, Д.** (1905) *История г. Харькова*. Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и сыновья, 568 с.
- Бірцова, О.** (2020) Слобідські ансамблі як осередки дворянської культури: музеєфікаційний аспект. *Грані: науково-теоретичний альманах*, 23 (10), 80–86. doi: 10.15421/172095
- Боплан, Г.** (1990) *Опис України*. Львів: Каменяр, 301 с.
- Вечерський, В.** (2008) Регіональні особливості архітектури бароко на Слобожанщині. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, 5, 36–52.
- Вечерський, В.** (2002) *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. Київ: НДІТІАМ-Головкивархітектура, 592 с.
- Вітченко, Д.** (2020) Ревалоризація садиби Мечникових у селі Мечнікове Харківської області як складова резервної рекреаційної території. *Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. зб.*, 75, 72–81. doi: 10.32347/2076-815x.2020.75.72-81.
- Сумцов, Н.** (1901) *Очерки народного быта*. Харьков: Печатное дело, 57 с.
- Сумцов, М.** (1918) *Слобожани – історико-етнографічна розвідка*. Харків: Союз, 238 с.
- Таранушенко, С.** (1976) *Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України*. Київ: Будівельник, 333 с.
- Титар, В., & Титар О.** (2003) Слобожанські храми XVII століття і архітектор Іван Зарудний. *Харьковский исторический альманах*, 3, 39–42.
- Филарет.** (1857) *Историко-статистическое описание Харьковской епархии* (Отделение 3). Москва: типография В. Готье, 602 с.
- Филарет.** (1857) *Историко-статистическое описание Харьковской епархии* (Отделение 4). Харьков: типография Харьковского университета, 336 с.
- Филарет.** (1858) *Историко-статистическое описание Харьковской епархии* (Отделение 5). Харьков: типография Харьковского университета, 461 с.

Ольга Бирёва

Харьковская государственная академия культуры,
кандидат исторических наук (Украина)

Архитектурные школы Слобожанщины: условия формирования и достопримечательности

Аннотация. В статье охарактеризованы исторические и культурные факторы, которые повлияли на формирование архитектурной школы Слобожанщины, которая имела два направления: Ахтырский и Лиманский. Рассматриваются характерные черты этих направлений и памятники церковного строительства. **Целью статьи** является характеристика условий формирования архитектурных школ Слободской Украины, раскрытие особенностей и различий памятников церковного зодчества Слободской Украины. **Методология.** Для раскрытия поставленной цели в статье использован ряд методов: общенаучные и специально-исторические (системный, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и др.). **Научная новизна.** В статье проанализировано влияние исторических событий на формирование культуры региона. Указано основание, на котором сформировались архитектурные школы и охарактеризованы особенности архитектурного строительства Слободской Украины. Рассмотрены современные достопримечательности и утраченные объекты архитектурного наследия Слобожанщины. Рассмотрено значение Харьковского коллегиума в сфере архитектурного образования в регионе. **Выводы.** Таким образом, Слободская архитектурная школа является составным компонентом архитектурного достояния Украины. Основываясь на украинских традициях и благодаря поддержке казацкой старшины, в Слободской Украине были построены церкви согласно канонам Слободского зодчества. Во второй половине XVIII в. в церковное строительство добавляется господствующий тогда в Европе классический стиль. Но он больше характерен для усадебных храмов. Особенностью церковной архитектуры Слободской Украины было высотное раскрытие пространства, храмы имели три или пять заломов. Все сооружения были выполнены в крестово-купольном планировании. Так как основной материал строительства – дерево, большинство

сооружений не сохранились. Древнейшие постройки архитектурной школы Слобожанщины XVII в. – каменные храмы Изюма (1684) и Харькова (1689).

Ключевые слова: архитектура, архитектурная школа, Слобожанщина, церковь

Olha Yu. Birova

Kharkiv State Academy of Culture,
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

Architecture Schools of Slobozhanshchyna: Conditions for Formation and Monuments

Abstract. The article describes historical and cultural factors that influenced the formation of the architecture school of Slobozhanshchyna, which had two directions: Okhtyrsky and Limansky. The article deals with the characteristics of these directions and monuments of church construction. **The purpose of the article** is to characterize the conditions for the formation of architecture schools of Slobidska Ukraine, the disclosure of the features and differences in the monuments of the church architecture of Slobidska Ukraine. **Methodology.** To disclose the goal in the article, a number of methods are used: general scientific and special-historical (systemic, comparative historical, problem-chronological, etc.). **Scientific novelty.** The article analyzes the influence of historical events for the formation of culture of the region. It is indicated by the basis, which formed architectural schools and characterized features of architectural construction of Slobidska Ukraine. Considered modern monuments and lost objects of the architectural heritage of Slobozhanshchyna. The importance of the Kharkiv Collegium in the architectural education of the region is considered. **Conclusions.** Thus, the Sloboda architectural school is an integral part of the architectural property of Ukraine. Based on Ukrainian traditions and due to the support of the Cossack heads, in Slobidska Ukraine were built churches according to the canons of Slobodsky architecture. In the second half of the 18th century in church construction, the classical style was popular in Europe. But it is more characteristic of manor temples. The peculiarity of the church architecture of Sloboda Ukraine was an altitudinal disclosure of space, the temples had three parts. All buildings were executed in cross-dome planning. Due to the fact that the main construction material is a tree, most of the buildings have not been preserved. The most ancient buildings of the architecture school of Slobozhanshchyna of the 17th century there are stone temples of Izum (1684) and Kharkiv (1689).

Key words: architecture, architecture school, Slobozhanshchyna, church.

References:

- Albovskiy, E.** (1895) *Ystoryia Kharkovskoho slobodskoho kazacheho polka* [History of the Kharkov Slobodsky cossack regiment]. Kharkov: tipohrafiia hubernskoho pravleniia, 218 s. [in Russian].
- Bahalei, D.** (1890) *Materyaly dlia ystoryi kolonyzatsyy y byta Kharkovskoi y otchasty Kurskoi y Voronezhskoi hubernyi* (v 2 t., T.2) [Materials for the history of colonization and life of the Kharkov and part of the Kursk and Voronezh provinces (in 2 vols. Vol.2)]. Kharkov: Tipohrafiia K. Schasny, 433 s. [in Russian].
- Bahalei, D.** (1913) *Ocherky yz russkoi ystoryi* (v 2 t., T.2) [Essays from the Russian history (in 2 vols. Vol.2)]. Kharkov: Parovaia tipohrafiia y lytohrafiia M. Zylberbeh y synovia, 374 s. [in Russian].
- Bahalei, D. & Myller, D.** (1905) *Ystoryia h. Kharkova* [History of the city of Kharkov]. Kharkov: Parovaia tipohrafiia y lytohrafiia M. Zylberbeh y synovia, 568 s. [in Russian].
- Birova, O.** (2020) Slobidski ansambli yak osередky dvorianskoi kultury: muzeifikatsiinyi aspekt [Slobodski ensembles as centers of noble culture. Museumification aspect.]. *Hrani: naukovotoretychnyi almanakh*, 23 (10), 80–86. [in Ukrainian]. doi: 10.15421/172095.
- Boplan, H.** (1990) *Opys Ukrainy* [Description of Ukraine]. Lviv: Kameniar, 301 s. [in Russian].
- Fylaret.** (1857) *Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi* (Otdelenye 3). [Historical and statistical description of the Kharkov Diocese (Part 3)]. Moskva: tipohrafiia V. Hote, 602 s. [in Russian].
- Fylaret.** (1857) *Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi* (Otdelenye 4). [Historical and statistical description of the Kharkov Diocese (Part 4)]. Kharkov: tipohrafiia Kharkovskoho unyversyteta, 336 s. [in Russian].
- Fylaret.** (1858) *Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi* (Otdelenye 5). [Historical and statistical description of the Kharkov Diocese (Part 5)]. Kharkov: tipohrafiia Kharkovskoho unyversyteta, 461 s. [in Russian].
- Sumtsov, N.** (1901) *Ocherky narodnoho byta* [Essays of folk life]. Kharkov: Pechatnoe delo, 57 s. [in Russian].
- Sumtsov, M.** (1918) *Slobozhany – istoryko-etnohrafichna rozvidka* [Slobozhanshchina – historical-ethnographic intelligence]. Kharkiv: Soiuz, 238 s. [in Ukrainian].

- Taranushenko, S.** (1976) *Monumentalna dereviana arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy* [Monumental wooden architecture of the left bank of Ukraine]. Kyiv: Budivelnyk, 333 s. [in Ukrainian].
- Tytar, V., & Tytar O.** (2003) Slobozhanski khramy XVII stolittia i arkhitekto Ivan Zarudnyi [Slobozhansky temples XVIIth century and architect Ivan Zarudnyi]. *Kharkovskiy ystorycheskyi almanakh*, 3, 39–42. [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V.** (2008) Rehionalni osoblyvosti arkhitektury baroko na Slobozhanshchyni [Regional features of the architecture of Baroque on Slobozhanchina]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny*, 5, 36–52. [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V.** (2002) *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy* [Lost objects of the architectural heritage of Ukraine]. Kyiv: NDITIAM-Holovkyivarkhitektura, 592 s. [in Ukrainian].
- Vitchenko, D.** (2020) Revaloryzatsiia sadyby Mechnykovykh u seli Mechnikove Kharkivskoi oblasti yak skladova rezervnoi rekreatsiinoi terytorii [Revalorization of the manor of Mechnykovykh in the village of Mechnikove Kharkiv region as an integral part of the reserve recreational territory]. *Mistobuduvannia ta terytorialne planuvannia: nauk.-tekhn. zb.*, 75, 72–81. [in Ukrainian]. doi: 10.32347/2076-815kh.2020.75.72-81.

Статтю надіслано до редколегії 17.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.11.2021 р.

Надія Темірова

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: temirova600@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1918-2054

ResearcherID://publons.com/researcher/4235540/nadiia-temirova/

Поміщицька демократія Євгена Чикаленка

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі заходів Є. Чикаленка із практичного застосування та поширення до селянських господарств прогресивних агротехнологій. В основу покладено спогади Є. Чикаленка та матеріали статистико-економічних описів. **Методологічну основу дослідження** склали принципи наукової об'єктивності, історизму, системності у поєднанні із загальнонауковими (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціальними історичними (історико-генетичним, історико-типологічним, просопографічним) методами. **Наукова новизна** полягає у позиціонуванні Є. Чикаленка як великого землевласника з прогресивним баченням організації сільськогосподарського виробництва та демократичним проукраїнським світоглядом. Маючи козацьке походження та через родину будучи пов'язаний із землею, здобувши добру освіту, позиціонуючи виразний український погляд на нагальні проблеми, Є. Чикаленко спрямував свою діяльність на покращення умов життя селян, передусім тих, які його оточували, але з ширшою перспективою на всю Україну. Показана його зацікавленість як господаря у технології чорного пару, що особливої актуальності набувала у посушливих південноукраїнських степах. Привернуто увагу до докладання Є. Чикаленком чималих зусиль задля переконання селян у необхідності практичного втілення інтенсивних агротехнологій. Зрозумівши, що досвід запровадження ефективних способів землеробства не мав впливу на односельців через його реалізацію на великих площах, він почав зменшувати площу свого господарства, віддаючи землю селянам у користування на певних умовах. Показано, що після впровадження цих новацій ефективність господарювання перешорських хазяїв помітно виросла, свідченням чому була відсутність недоїмок за ними. Спостерігаючи потерпання селян від нестачі грошей і гостру необхідність брати їх під надвисокий відсоток, Є. Чикаленко посприяв у створенні ощадно-позичкових товариств у Перешорах і Кононівці. Чимало він робив для підвищення української свідомості селян. **Висновки.** Є. Чикаленко – представник української еліти початку ХХ ст., який маючи освіту, усвідомлюючи та цінуючи українське походження, споглядав і розумів виразки на становищі селянства, бачив перспективи подолання системних проблем у залученні самих селян до нових вимірів аграрного буття та скільки міг, реалізовував їх «до глибини своєї кишені».

Ключові слова: агротехнологія, кредитне товариство, маєток, селянське господарство, українська еліта, чорний пар.

Постановка проблеми. Наприкінці 2021 р. виповнюється 160 років від дня народження Євгена Чикаленка. У сучасному інтелектуальному просторі його позиціонують як визначного громадського діяча, благодійника, мецената, агронома, публіциста. Усі ці характеристики повною мірою проявилися протягом його активного життя. Євген Харлампович репрезентував покоління української еліти у найширшому розумінні цього слова. Здобувши підприємницькою діяльністю в аграрному секторі статки та розуміючи важливість забезпечення процесу державотворення, він віддавав їх на розвиток української нації, підготувавши ґрунт Української революції. Вивчення постаті Є. Чикаленка – великого землевласника, який життя присвятив служінню народу, сприятиме поглибленню розуміння ролі української еліти в процесі націєтворення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Постать Є. Чикаленка стала об'єктом уваги доволі широкого кола науковців. Серед перших дослідників його життя був Д. Дорошенко, який діячеві присвятив спеціальну працю, де подано як аналіз його діяльності, так і особисті враження про цю людину [Дорошенко, 1934]. Системне вивчення постаті Є. Чикаленка закономірно уможливилось лише у незалежній Україні, помітно активізувавшись у 2000-ні рр. Глибоке дослідження його мемуарної та епістолярної спадщини здійснила І. Старовойтенко. Вона наголосила на стабільному інтересі до його постаті, що «відображає її місце та значення в українській історії» [Старовойтенко, 2008: 160]. Вивчення епістолярних джерел дозволили відобразити участь Є. Чикаленка та його однодумців у численних громадських заходах, їхні

оцінки подій, які становили зміст українського національного руху. [Старовойтенко, 2007; Старовойтенко, 2004; Старовойтенко, 2005]. М. Рогожа проаналізував видання Є. Чикаленка «Розмова про сільське хазяйство», що охарактеризовано як потужне джерело відомостей про формування прагматичного аграрного простору [Рогожа, 2018. Вип.51; Рогожа, 2018, т. 8]. Сучасними науковцями вже напрацьовано узагальнений образ Є. Чикаленка, що включає біографічний нарис, оцінку його меценатської діяльності, характеристику громадської активності, опис взаємин з оточуючими [Старовойтенко, 2009; Євген Чикаленко в процесі українського націотворення, 2012]. Отже, постать Є. Чикаленка заслужено перебуває у полі зору сучасних українських вчених. Переважно обговорюються аспекти, пов'язані з його громадсько-політичною діяльністю. Водночас не варто забувати, що Є. Чикаленко був спадковим великим землевласником українського походження, репрезентуючи нове покоління господарів, який не лише застосовував прогресивні агротехнології, але й докладав зусиль до їх поширення у селянському середовищі, щиро вболіваючи за його майбутнє.

Мета статті полягає в аналізі заходів Є. Чикаленка із практичного застосування та поширення до селянських господарств прогресивних агротехнологій. В основу покладено спогади Є. Чикаленка та матеріали статистико-економічних описів. Дослідження спирається на принципи наукової об'єктивності, історизму, системності. Поряд із загальнонауковими (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціальними історичними (історико-генетичним, історико-типологічним) ключовим для дослідження виступив просопографічний метод, який спонукає вивчати особу в сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням.

Виклад основного матеріалу. Маючи козацьке походження та через родину будучи пов'язаний із землею, здобувши добру освіту, демонструючи виразний проукраїнський світогляд, Євген Чикаленко спрямував свою діяльність на покращення умов життя селян, передусім тих, які його оточували, але з ширшою перспективою.

Його дід народився в одному з козацьких зимівників на території Катеринославської губернії. Після того, як цю землю цар дарував графу Канкріну, змушений був перебратися на Херсонщину, де козакам виділили землі між Бугом і Дніпром. Він служив у Бузькому козацькому війську. Тут одружився з дочкою землевласника (переселенця з Румунії) і взяв за нею посаг у 150 дес. землі. Через брак робочих рук він спеціалізувався на скотарстві. Одночасно орендував 1200 дес. у сусідки. Після її смерті він викупив 900 дес. у спадкоємців за 30 тис. руб. Гроші збирав різними шляхами: частина своїх, решту довелося позичати. Згодом він заставив землю у Херсонський земельний банк, повернув борги, а іпотечні платежі здійснювалися ще й його онуком, тобто Євгеном Харламповичем [Чикаленко, 1955 : 5–12]. Батько придбав ще 900 дес. і поставив господарство на широку ногу. Є. Чикаленко по завершенні Єлисаветградського реального училища у 1882–1884 рр. вивчав агрономію в Харківському університеті. Проте за участь у радикальному гуртку на п'ять років його відіслали у село Перешори під гласний нагляд поліції. Під час вимушеного перебування у 1885–1894 рр. у власному маєтку він зосереджено займався господарством із застосуванням новацій у землеробстві, незважаючи на скепсис дядька.

Коли ж Євген Харлампович вступив у право володіння маєтком, земля перебувала у п'яти шматках, що заважало господарюванню. Поступово він скупив усі шматочки землі, що були всередині, і об'єднав ділянки в один простір. «Тоді й в голову не приходило, що її можуть відібрати дурно», – згадував Є. Чикаленко [Чикаленко, 1955 : 178]. Наприкінці XIX ст. його маєток «Перешори» Ананьївського повіту обіймав 1,9 тис. дес. З них 160 дес. ріллі, 390 дес. сінокосу та 300 дес. толоки велися за рахунок власника, 690 дес. ріллі віддавалися за скопщину, 250 дес. толоки перебували в порічній оренді селян. Скопщина застосовувалась на умовах 1/3 врожаю на користь власника та обов'язкового дотримання встановленого сівообігу [Описание частновладельческих хозяйств Ананьевского уезда, 1900 : 171–173].

Молодого землевласника надзвичайно цікавила технологія чорного пару, що особливої актуальності набувала у посушливих південноукраїнських степах. Особливо помітними були відмінності врожайності на парових і непарових полях у посушливі роки, як це сталося в 1899 р., коли врожай навколо озими майже повністю зіпсувався, а на чорному парі склав 100–200 пуд. з дес. [Описание частновладельческих хозяйств Ананьевского уезда, 1900 : 9]. «На добре обробленому чорному парі і посеред літа земля тільки зверху трохи висихає, а в споді, навіть у велику посуху, тримається ще весняна вода», – написав він у спогадах [Чикаленко, 1955 : 161]. У господарстві Є. Чикаленка під чорний пар щорічно відводились 40 дес. ріллі власника та 80 дес. селян-скопщиків [Описание частновладельческих хозяйств Ананьевского уезда, 1900 : 171–173].

У спогадах Євген Харлампович подав розлогі міркування про довколишніх селян. За його враженнями вони були зосереджені на господарюванні, переймаючись винятково збільшенням засіяних площ, при цьому не дбаючи про якісний обробіток землі, керуючись міркуванням: «Як Бог хоче, то й на камені вродить!». Водночас зустрічалися серед них такі, хто попроживали все

здобує їхніми батьками, перетворюючись на «пролетарів». Але було чимало чесних, тверезих, працьовитих людей, які «при всьому своєму бажанні, вони не могли стати господарями». Назбиравши грошей, працюючи в економії чи деінде, вони стягувалися на худобу, реманент, починали господарювати, але дуже швидко банкрутували й знову мусили йти у найми. Пояснення такої ситуації Євген Харлампович бачив у відсутності «адміністративного хисту», бо через м'якість вдачі вони не могли керувати навіть власними дітьми, вже дорослими робітниками, і собі не могли дати ладу: «у них завжди пізніше від всіх було виорано, не в пору засіяно, а тому й родило гірше як у інших». Годі й говорити про якусь вищу організацію [Чикаленко, 1955 : 166].

Описав Є. Чикаленко й тип «невсипущих господарів», які каторжно працювали день і ніч. Засіваючи багато хліба на орендованих землях, вони здобули статки, придбали землю й перетворилися на т. зв. «куркулів». Як подано у «Спогадах», вставали такі господарі ще засвітло й працювали цілий день. У косовицю чи у жнива господар ставив наймита вперед, а сам ззаду підганяв, теж працюючи косою. У молотьбу такі господарі молотили по черзі паровою машиною. «І ще до дня у такого господаря вже машина гуде і гуде цілий день аж до смерку, тоді як по панських господарствах робота йде тільки від сходу та до заходу сонця, з перервою в обідню пору та з переміною робітників на інтенсивніших роботах» [Чикаленко, 1955 : 168].

Є. Чикаленко чимало робив для підвищення цивілізованості господарювання селян с. Перешори, що на Херсонщині. Літо 1892 р. було надзвичайно складним – з квітня не було дощу і всі хліба посохли до хрусту. Налякані селяни ходили по полях з процесіями і священники правили молебень. До однієї з таких процесій приєднався і Чикаленко та завів селян на свою ділянку з чорним паром. Яким було їхнє здивування, коли побачили вогку землю серед цієї посухи. Господар у подробицях розповів селянам, як він діяв.

Згодом він написав популярну брошуру, але дозволили її до друку тільки через п'ять років, через те, що була написана українською мовою. Врешті-решт 1897 р. побачила світ книжка «Розмова про сільське хазяйство. Чорний пар, плодозмін і сіяна трава». Просто, у формі розмови автор виклав сутність способів підвищення врожайності, а також сформульовано поради, здобуті власним експериментальним шляхом у своєму господарстві. Згодом її було рекомендовано для бібліотек нижчих сільськогосподарських шкіл, шкільних бібліотек, народних читалень. Загальний наклад «Розмов» склав понад півмільйона примірників [Дорошенко, 1934 : 28]. Згодом випущено ще чотири книги «Худоба: коні, скотина, свині та вівці», «Сіяні трави, кукуруза та буряки», «Виноград», «Сад», що сукупно склали повноцінну популярну енциклопедію сільського господарства [Рогожа, 2018, т. 8 : 225].

Після впровадження цих новацій помітно виросла ефективність господарювання перешорських селян. Свідчення цьому – відсутність будь-яких недоїмок за ними [Чикаленко, 1955 : 187]. Представник міністерства хліборобства В. Бертенсон писав у звіті про поїздку до Перешор: «Заслуга Є. Х. Чикаленка полягає не тільки в тому, що він прикладає поліпшені методи оброблення землі, не тільки річ у тім, що він знайомить і в друку і наприклад із значінням чорного пару і пр., і пр. – він зробив більше: він увів ці методи в сільськогосподарську культуру місцевих селян» [Чикаленко, 1955 : 250].

Стосунки поміщика Чикаленка з навколишніми селянами перевернули уяву про так зване наймання землі «з половини», що традиційно вважалося антонімом поняття «прогрес». Усю орну землю Євген Харлампович розділив на шість клинів, на кожному з яких застосовувалась 4-пільна сівозміна. Використання молотарки й знарядь для очищення зерна дозволяло отримувати насіння високої якості. Частину ріллі він здавав в оренду навколишнім селянам ділянками по 10 дес. Третина врожаю орендарів належала власнику. Господар Перешор давав у користування селянам рядову сівалку для закладання озимини, до якої приставлявся службовець із маєтку. У разі недбалості половинника його усували від участі у виробничому процесі, що було досить дієвим способом стимулювання трудової активності [Чикаленко, 1955 : 252]. Бажаючи полегшити працю робітників, він придбав сучасну на той момент американську сільгосптехніку, але виявилось, що для місцевого «некультурного» робітника це знаряддя виявилось надскладним. Довелось більшість заморського реманенту законсервувати [Чикаленко, 1955 : 248].

Незважаючи на докладені зусилля щодо залучення селян до застосування досконаліших методів обробки землі, Є. Чикаленко з розчаруванням спостерігав байдужість до його ініціатив. Тоді він зрозумів, що досвід запровадження ефективних агротехнологій не мав впливу на односельців через його реалізацію на великих площах. Для нього стало очевидним, що маленькі зразкові поля (розміром не більші за середні селянські), можуть очевидніше впливати на їхні господарства. Тим більше, що велике господарство відбирало час від громадської роботи, на якій Євген Харлампович волів зосередитися. З того часу він почав зменшувати площу свого господарства, віддаючи землю селянам за четверту частину врожаю. Але обов'язковою умовою

було дотримання заведеного сівообігу та системи обробітку, для чого селянам надавалося і знаряддя, і краще насіння [Чикаленко, 1955 : 249].

Паралельно він почав переконувати безземельних селян купити в нього по 10 дес. землі за сприяння Селянського банку. Для стимулювання Є. Чикаленко визначив дещо нижчу ціну від наявної в окрузі. Але частина не поспішала землю купувати, бо не вірили у щирість намірів пана, очікуючи можливості отримати землю безкоштовно. Нарешті набралось 25 селян, яким було відведено 250 дес. по 100 руб. Половину компенсував банк, решту сплатили самі селяни, продавши зайву худобу. Поступово селяни «почали почувати смак в самостійному господарюванні» [Чикаленко, 1955 : 249–252].

Зрештою йому вдалося добитися таких результатів, що комісія від міністерства хліборобства, оглянувши господарство, визнала, що воно ведеться «чрезвычайно правильно и вкусно» [Чикаленко, 1955 : 248]. Його власнику навіть присуджено золотий нагрудний знак. Урядовець при міністерстві хліборобства В. Бертенсон про Є. Чикаленка сказав: «Він користується любов'ю і довір'ям» [Чикаленко, 1955 : 252]. Під час вимушеного п'ятирічного перебування у Перешорах Є. Чикаленко, за його словами, «віддавався господарству всією душею, можна сказати з запалом. Мене цікавила при тім найбільше не матеріальна сторона, а бажання поставити своє господарство зразково, добитись побільшення врожайності, заведення кращої худоби, коней і т.п. і тим впливати й на поліпшення селянського господарства своєї округи» [Чикаленко, 1955 : 247].

Таку мотивацію Є. Чикаленко продовжив і у Кононівці Полтавської губернії, яку придбав у 1899 р. Він не вів великого господарства, а віддав селянам у користування більшу частину землі на певних умовах, залишивши собі 400 дес. з будинком і зразковим господарством. З осені 1900 р. він остаточно оселився з родиною у Києві, де повністю поринув в український національний рух.

Не лише агротехнічною просвітою займався Є. Чикаленко, він намагався плекати українську свідомість селян як у Перешорах, так і в Кононівці. Перебуваючи під наглядом поліції, Євген Харлампович не міг відкрито займатися просвітницькою роботою. Тому, як він згодом написав, намагався впливати на селян «своїм життям, своїм поведінням». Зокрема, тримався як свідомий українець, розмовляючи з усіма українською. Через це й селяни не намагалися у спілкуванні вживати «каліченої московщини». А коли хтось із чиновників насміхався з перешорян над їхньою «мужицькою» мовою, селяни казали: «А от наш пан, не то, що ви, а на всю губу пан, вміє говорити на всяких языках, а з своїми дітьми і зо всіма говорить по-нашому» [Чикаленко, 1955 : 169–170].

Будучи обмеженим у своїй громадській активності, Євген Харлампович впливав на селян Перешор через економа Дмитра Лужанського, який був із місцевих селян і прослужив близько 20 років у маєтку, користувався повагою серед односельців. За його допомоги Є. Чикаленко заснував у Перешорах кредитне товариство, яке розмістилося у панському дворі, поки не придбало власну будівлю [Чикаленко, 1955 : 170]. Пізніше вже, у Кононівці, спостерігаючи як потерпають селяни від нестачі живих грошей і беручи їх під надвисокий відсоток, Є. Чикаленко так само почав переконувати селян заснувати для своїх потреб ощадно-позичкове товариство. Пояснив, як це зробити, уклали статут. Але виявилася проблема у чесних відповідальних селянах. Проте згодом знайшли кандидатів на членів управи товариства [Чикаленко, 1955 : 265, 272]. Окрім цього, у Кононівці Є. Чикаленко разом з приятелями організував вистави для селян, а згодом і вони самотужки давали спектаклі [Чикаленко, 1955 : 264].

Як зауважив Д. Дорошенко, Євген Харлампович був одним із нечисленних панів, у якого склалися приязні відносини з селянами. Дехто із перешорських і кононівських селян писали листи Чикаленку, наповнені вдячністю, навіть в еміграцію [Дорошенко, 1934 : 36]. За свідченням доньки Ганни Євгенівни, Чикаленко належав до людей однієї мети, яка пронизує все їхнє життя. Для нього це було українське національне відродження. Саме під таким кутом він оцінював будь-які справи й ситуації [Дорошенко, 1934 : 93–95]. Люблячи свій народ і віддаючи йому всі свої сили й можливості, Є. Чикаленко був далекий від ідеалізації народу, він добре бачив його слабкості, наводив доволі критичні оцінки. На своє господарство, куди вкладено чимало праці, він дивився як на джерело прибутку задля просвіти українського народу та розбудови українського руху.

Висновки. Отже, Є. Чикаленко, обізнаний в ефективних агротехнологіях (а це знання він здобув не лише під час навчання в Харківському університеті, але і згодом, у процесі постійної самоосвіти), реалізував їх на практиці у власному господарстві. До того ж, розуміючи мінімальний ефект від їх точкового застосування і бачачи поневіряння великої частини селян, він доклав максимум особистої ініціативи для залучення їх до вищих рівнів організації господарства. Це виглядало надзвичайно перспективно, адже саме низька інтенсивність залишалась ключовою проблемою в аграрному секторі в українських землях і на початку ХХ ст. Над її подоланням працював Є. Чикаленко. Перед нами – представник української еліти початку

.....
ХХ ст., який маючи освіту, усвідомлюючи та цінуючи українське походження, споглядав і розумів виразки на становищі селянства. А головне – бачив перспективи подолання системних проблем у залученні самих селян до запровадження нових вимірів аграрного буття і скільки міг, реалізовував їх, як він говорив, «до глибини своєї кишені».

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редколегії журналу за сприяння у підготовці статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. 1861–1929.* Прага: Фонд імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 100 с.

Бачинська О., Гончарук Т., Гуцалюк С., Кушнір В., Музичко О., Хмарський В. (2012). *Євген Чикаленко в процесі українського націотворення:* Зб. наук. пр. : Одеса: СПД Бровкін О. В., 110 с.

Описание частновладельческих хозяйств Ананьевского уезда. (1900). Херсон, 320 с.

Рогожа, М. (2018). «Розмови про сільське хазяйство» Є. Чикаленка як джерело в контексті «матеріальної тканини нашої історії». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 51. С. 127–132.

Рогожа, М. М. (2018). Внесок Є. Х. Чикаленка у розвиток сільського господарства України. *Історія науки і техніки.* 8, 1 (12). С. 218–227.

Старовойтенко, І. (2009). *Євген Чикаленко: людина на тлі епохи.* Київ: Темпора, 544 с.

Старовойтенко І. (2008). Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні.* Вип.18. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 151–163.

Старовойтенко, І. (2005). Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* 12. С. 232–254.

Старовойтенко, І. М. (2007). Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка. *Український історичний журнал.* 1. С. 104–117.

Старовойтенко, І. М. (2004). З епістолярної спадщини Євгена Чикаленка: листування із Сергієм Єфремовим. *Український історичний журнал.* 3. С. 47–61.

Чикаленко, Є. (1955). *Спогади (1861–1907).* Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 502 с.

Надежда Темирова

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Помещичья демократия Евгения Чикаленко

Аннотация. *Цель статьи состоит в анализе мероприятий Е. Чикаленко по практическому применению и распространению в крестьянских хозяйствах прогрессивных агротехнологий. В основу положены воспоминания Е. Чикаленко и материалы статистико-экономических описаний. Методологическую основу исследования составили принципы научной объективности, историзма, системности в сочетании с общенаучными (анализа, синтеза, обобщения) и специальными историческими (историко-генетическим, историко-типологическим, просопографическим) методами. Научная новизна заключается в позиционировании Е. Чикаленко как крупного землевладельца с прогрессивным видением организации сельскохозяйственного производства и демократическим проукраинским мировоззрением. Имея казацкое происхождение и через семью будучи связанным с землей, получив хорошее образование, позиционируя выразительный украинский взгляд на неотложные проблемы, Е. Чикаленко направил свою деятельность на улучшение условий жизни крестьян, прежде всего, окружавших его, но с более широкой перспективой Украину в целом. Показана его заинтересованность как хозяина в технологии черного пара, которая особую актуальность приобретала в засушливых южноукраинских степях. Обращено внимание на немалые усилия Е. Чикаленко для убеждения крестьян в необходимости практического воплощения интенсивных агротехнологий. Поняв, что опыт внедрения эффективных способов земледелия не оказывал влияния на односельчан из-за его реализации на больших площадях, он начал уменьшать размеры своего хозяйства, отдавая землю крестьянам в пользование на определенных условиях. Показано, что после внедрения новаций эффективность хозяйствования перешорских крестьян заметно выросла, свидетельством чему было отсутствие недоимок по ним. Наблюдая страдания крестьян от нехватки денег и острую необходимость брать их под сверхвысокий процент,*

Е. Чикаленко поспособствовал в создании ссудо-сберегательных обществ в Перешорах и Кононовке. Немало он сделал для повышения украинского сознания крестьян. **Выводы.** Е. Чикаленко – представитель украинской элиты начала XX ст., имея образование, осознавая и ценя украинское происхождение, наблюдал и понимал язвы в положении крестьянства, видел перспективы преодоления системных проблем в привлечении самих крестьян к новым измерениям аграрного бытия и сколько мог, реализовывал их «до глубины своего кармана».

Ключевые слова: агротехнология, кредитное общество, имение, крестьянское хозяйство, украинская элита, черный пар.

Nadiia R. Temirova

Vasyl' Stus Donetsk National University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Yevhen Chykalenko Landlord Democracy

The aim of the article is to analyse Ye. Chykalenko's measures for the practical application and dissemination of advanced agricultural technologies to farms. It is based on Ye. Chykalenko's memoirs and materials of statistical and economic descriptions. **The methodological basis** of the research was formed by the principles of scientific objectivity, historicism, consistency in combination with general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, prosographic) methods. **Scientific originality** lies in the positioning of Ye. Chykalenko as a large landowner with a progressive vision of the organization of agricultural production and a democratic pro-Ukrainian worldview. Having a Cossack origin and being connected to the land through his family, having received a good education, positioning a clear pro-Ukrainian worldview, Ye. Chykalenko focused his activities on improving the living conditions of peasants, especially those around him, but with a broader perspective on all of Ukraine. As the goodman, he was interested in the black steam technology, which became particularly relevant in the arid southern Ukrainian steppes. Ye. Chykalenko made a lot of efforts to convince the peasants of the need for practical implementation of intensive agricultural technologies, which had some success. Realizing that the experience of introducing effective methods of farming did not affect the villagers because of its implementation on large areas, he began to reduce the size of his farm, giving land to peasants for use on certain conditions. After the introduction of these innovations, the efficiency of Pereshory farms' managing has significantly increased, as evidenced by the absence of arrears on them. Observing the suffering of peasants from lack of money and the need to take them at a very high-interest rate, Ye. Chykalenko helped to create savings and loan companies in Pereshory and Kononivka. He did a lot to raise the Ukrainian consciousness of the peasants. **Conclusions.** Ye. Chykalenko is a representative of the Ukrainian elite of the early XX century, who, having an education, realizing and appreciating the Ukrainian origin, contemplated and understood the sores on the situation of the peasantry, saw prospects for overcoming systemic problems in attracting the peasants themselves to new dimensions of agrarian life and as much as he could, implemented them "to the depth of his pocket".

Key words: agrotechnology, credit society, estate, peasant economy, Ukrainian elite, black steam.

References:

Doroshenko, D. (1934). *Yevgen Chykalenko. Jogo zhyttya i gromadska diyalnist. 1861–1929* [Eugene Chikalenko. His life and social activities]. Praga: Fond imeni Ye.Chykalenka pry Ukrayinskomu Akademichnomu Komiteti, 100 s. [In Ukrainian].

Bachynska O., Goncharuk T., Guetzalyuk S., Kushnir V., Muzychko O., Xmarskyj V. (Red) (2012). *Yevgen Chykalenko v procesi ukrayinskogo naciotvorennya*: 3b. nauk. pr. [Yevhen Chykalenko in the process of Ukrainian nation-building: coll. of scient. works]. Odesa, SPD Brovkin O. V. 110 s. [In Ukrainian].

Opysanye chastnovladelcheskyx xozyajstv Ananevskogo uezda [Description of privately owned farms of Ananyevo district]. (1900). Xerson. 320 s. [In Russian].

Rogozha, M. (2018). «Rozmovy pro silske xozyajstvo» Ye. Chykalenka yak dzherelo v konteksti «materialnoyi tkany ny nashoyi istoriyi» [«Conversations about agriculture» by E. Chikalenko as a source in the context of «the material fabric of our history»]. *Naukovi praci istorychnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*. 51. S. 127–132. [In Ukrainian].

-
- Rogozha, M. M.** (2018). Vnesok Ye. X. Chykalenka u rozvytok silskogo gospodarstva Ukrayiny [The contribution of E.H. Chikalenko in the development of agriculture in Ukraine]. *Istoriya nauky i texniki – History of science and technology*. 8, 1 (12). S. 218–227. [In Ukrainian].
- Starovojtenko, I.** (2009). *Yevgen Chykalenko: lyudyna na tli epoxy [Eugene Chikalenko: a man against the background of the era]*. Kyiv: Tempora, 544 s. [In Ukrainian].
- Starovojtenko, I.** (2008). Yevgen Chykalenko ta jogo spadshhyna v ukrayinskij istoriografii [Yevhen Chykalenko and his heritage in Ukrainian historiography]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini*. Vyp.18. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny.. S. 151–163. [In Ukrainian].
- Starovojtenko, I.** (2005). Lysty Yevgena Chykalenka yak dzherelo prosopografichnoyi informaciyi pro avtora [Letters of Yevhen Chykalenko as a source of prosopographic information about the author]. *Specialni istorychni dyscypliny: pytannya teorii ta metodyky*. 12. S. 232–254. [In Ukrainian].
- Starovojtenko, I. M.** (2007). Epistolarna spadshhyna Yevgena Chykalenka [The epistolary heritage of Yevhen Chykalenko]. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 1. 104–117. [In Ukrainian].
- Starovojtenko, I. M.** (2004). Z epistolarnoyi spadshhyny Yevgena Chykalenka: lystuvannya iz Sergiyem Yefremovym [From the epistolary heritage of Yevhen Chykalenko: correspondence with Serhiy Yefremov]. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 3. S. 47–61. [In Ukrainian].
- Chykalenko, Ye.** (1955). *Spogady (1861–1907) [Memoirs]*. Nyu-Jork: Ukr. Vilna Akad. Nauk u SShA, 502 s. [In Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 16.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.11.2021 р.

Геннадій Кучеров

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: kucherovgennadij@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7979-0855>

Вадим Стецюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: steciukvad82@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5799-8316>

Оксана Палилюлько

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»,
кандидат історичних наук (Україна)
e-mail: Palelulko1980@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9314-0461>

Сільські «Просвіти» Правобережної України: статистичний аналіз (1920–1922)

Анотація. Метою статті є з'ясування різноаспектного аналізу становлення і розвитку сільських «Просвіт» Правобережної України через розкриття динаміки їхньої статистичної діяльності. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, історизму, системності. Під час роботи використані структурно-системний метод, метод аналізу, синтезу та узагальнення, метод аналізу доступних джерел і наукової літератури. Перевага надавалася історико-порівняльному, синхронному, статистичному методам. Зокрема, статистичний метод дав змогу з'ясувати кількісні показники функціонування просвітницьких товариств. **Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що вперше в українській історіографії маловідомі та невідомі раніше архівні матеріали і документи простежили динаміку функціонування сільських «Просвіт» Правобережної України у контексті їхньої статистичної діяльності, зокрема, з'ясовано особливості утворення, кількості «Просвіт», розмір членських внесків, джерела і розміри прибутків і видатків товариств, їх склад, форми культурно-освітньої роботи серед населення тощо. Розкрито політику радянського режиму щодо просвітницьких організацій. **Висновки.** На початку 1920-років ми бачимо подальше розгортання діяльності сільських «Просвіт» на території, окупованій як більшовиками, так і поляками. У цей час просвітницькі осередки в радянській Україні переходили на зразковий статут, що передбачало надання товариствам державної допомоги. Сільські товариства продовжували свою діяльність, спрямовану на забезпечення культурно-освітніх інтересів населення Правобережної України. Водночас спостерігається намагання радянського режиму підкорити «Просвіти» своєму впливові. Методи, якими користувалися місцеві органи влади, часто були репресивними. Відтак діяльність товариств занепадала.

Ключові слова: діяльність, сільські «Просвіти», статистика, товариство, радянський режим.

Постановка проблеми. Просвітницький рух в Україні, зокрема на Київщині, Волині й Поділлі, розбудовувався в 1917–1920-ті рр. в умовах частой зміни політичних режимів і урядів, подій громадянської війни та окупації. Загальне революційне піднесення, національно-визвольна боротьба українського народу були тією благодатною основою розвитку «Просвіт», яка спричинила загальнонародну активність на ниві національно-культурного відродження.

Рівень активності «Просвіт» спостерігався різний. Значною мірою він залежав від місцевих умов. Окремі товариства Правобережної України мали значну матеріально-технічну базу, досить високі прибутки, власність, що дозволило їм розгорнути роботу на належному рівні. Сільські «Просвіти» функціонували при всіх українських урядах. Їх взаємодія із органами влади мала характер співробітництва. Із боку державних органів, переважно за часів Центральної Ради і Директорії УНР, товариствам надавалася матеріальна, організаційна, видавнича і методична допомога.

Встановлення і закріплення радянського режиму на початку 1920-років на території Правобережної України спричинили зміни у культурно-освітній сфері. Партійні функціонери,

.....
намагаючись скорити і використати у своїх планах «Просвіти» в Україні, початково сприяли їх розвитку (прибічників свого курсу в Україні у нового режиму було обмаль, тому варто було будувати стосунки з просвітянами, які мали величезну підтримку з боку сільського населення, вкрай обережно). З іншого боку, цього ж домагалася польська влада, яка поширилася на територію західної Волині. Тому на всій Правобережній Україні велась інтенсивна робота із відновлення «Просвіт», а ті, які приймали Зразковий статут, могли розраховувати на державне фінансування.

Події 1921–1922 років засвідчили загалом непоступливість просвітницьких осередків у виконанні ідеологічної «обробки» населення. У «Просвітах» домінували представники національної інтелігенції. Тому радянський режим почав зменшувати для організацій фінансування. Отже, «Просвіти» були приречені на злиденне існування, що відобразилося на статистичних показниках.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Студіювання історіографії з проблеми становлення і діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України засвідчує наявність значного наукового доробку.

Просвітницька тематика за радянського періоду була штучно вилучена з наукового обігу. Займатися дослідженням діяльності «Просвіт» стало не популярно. Історики подавали інформацію з ідеологічних позицій, фальсифікуючи і спотворюючи її.

Науковий доробок українських науковців із історії «Просвіт» представлений роботами А. Середяк (Середяк, 1993), Л. І. Євселєвського та С. Я. Фарини (Євселєвський, Фарина, 1993), Т. Осташко (Осташко, 1997) та інших. Автори мали можливість у 90-ті роки бути піонерами у дослідженні просвітницької тематики. Відмовившись від ідеологічних, тенденційних підходів в оцінці подій та явищ, вчені порівняно неупереджено і виважено почали наближатися до об'єктивного трактування історичних фактів та персоналій в історії України.

Діяльності «Просвіт» початку ХХ ст. присвячено низку дисертацій. Так, відомий дослідник історії просвітницького руху О. В. Лисенко (Лисенко, 1998) у дисертації «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.)» та окремому виданні «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період» (Лисенко, 1990) чи не вперше з-поміж радянських істориків позитивно розглянув подвижництво «Просвіт» та з'ясував обставини їх виникнення та діяльності в Україні. Автор звернув увагу на активну участь Подільської «Просвіти» в утворенні бібліотек-читалень у селах, на відміну від Київської і Житомирської «Просвіт», які через заборони царської адміністрації не проводили такої діяльності.

О. С. Масюк (Масюк, 1997) з'ясувала піднесення українського національно-визвольного руху та процес утворення «Просвіт» з 1917 до 1920 рр., діяльність товариств із поширення освіти серед українського народу, підвищення його національної свідомості, співробітництво «Просвіт» із громадськими організаціями та державними структурами тощо. Недоліком роботи є фрагментарність досліджень місцевих регіональних просвітницьких осередків.

Проблему участі товариств «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу в другій половині ХІХ – першій чверті ХХ століть простежила О. Малюта (Малюта, 2005). Дослідниця у своїх наукових пошуках зупинилася на визначенні місця «Просвіт» у національному державотворенні періоду Української революції, ролі «Просвіт» у відродження української державності у 1920-х – 1940-х рр. Важливим для теми нашого дослідження є відображення участі сільських «Просвіт» у національному державотворенні доби Української революції (1917–1921 рр.).

І. С. Зуляк простежив організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітницьку діяльність товариств «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період (Зуляк, 2006).

Однією з останніх публікацій є робота Ю. В. Телячого, В. Р. Адамського, Б. С. Крищука (Телячий, Адамський, Кришук, 2020) «Розвиток освітньої справи в контексті діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі (початок ХХ ст.). Автори проаналізували діяльність «Просвіт» на території Поділля на початку ХХ ст. Обґрунтовано, що просвітницькі осередки здійснювали вагомий вплив на українізацію як суспільного, так і освітнього життя регіону, намагалися включити до культурно-освітньої діяльності вчителів, відвівши їм головну роль у процесі формування національної свідомості населення.

Отже, завершуючи огляд історіографії, вважаємо, що література, присвячена темі дослідження – об'ємна. Діяльність просвітницьких організацій вивчало багато науковців. Заслужують на увагу спроби відтворити об'єктивну панораму функціонування «Просвіт» як в Україні загалом, так і в регіонах зокрема. Проаналізувавши праці вчених, ми можемо стверджувати, що наявна література дозволяє глибше збагнути суть проблеми, проте історія сільських «Просвіт» і Правобережної України висвітлена фрагментарно. Тож існує потреба вивчити діяльність саме сільських просвітницьких осередків як найменш досліджених.

Мета статті. Здійснити статистичний аналіз функціонування сільських «Просвіт» Правобережної України на початку 1920-років.

Виклад основного матеріалу. На середину 1920 р. більшовицькі війська зайняли більшу частину Правобережної України. Розпочалася розбудова державних структур. Оскільки не було підтримки з боку місцевого населення, то нова влада вирішила заручитися підтримкою культурно-просвітницьких організацій, серед яких найбільшим авторитетом користувалися «Просвіти». За роки визвольних змагань вони стали наймасовішими і найвпливовішими у регіоні.

На всій Правобережній Україні розпочалася інтенсивна робота із відновлення просвітницьких осередків, які припинили своє функціонування в умовах військових подій. Щоб її прискорити, відділи народної освіти опиралися на ті «Просвіти», які приймали Зразковий статут (розроблений Народним комісаріатом освіти у липні 1920 р.). Зокрема, на початку 1921 р. на Волині зареєстровано 62 товариства, 49 з яких отримували державну фінансову допомогу [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.1. Спр.938. Арк.5]. Вони були створені на території, де польсько-радянська війна 1920 р. порушила роботу відділів народної освіти.

Науковці Л. Євселевський і С. Фарина наводять дані про кількість товариств напередодні II і III Всеукраїнської наради з народної освіти. Якщо перед II нарадою (15–20 серпня 1920 р.) «Просвіт» в Україні нараховувалося 1541, то вже перед III нарадою (червень 1921 р.) – 3963 осередки, тобто їх чисельність зросла на 161 % [Євселевський, Фарина, 1994 : 48]. Збільшення кількості товариств спостерігалось в усіх губерніях Правобережної України. Зокрема, у Волинській станом на 15 березня 1921 р. нараховувалося 222 «Просвіти», що становило найбільшу частку від усіх культурно-освітніх закладів краю [ДАЖО. Ф.Р.–31. Оп.1. Спр.7. Арк.10]. Тільки у Житомирському повіті на 1 квітня 1921 р. діяла 161 «Просвіта», у листопаді в радянській Волині їх було, як свідчить звіт губнаросвіти, 305 [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.1. Спр.938. Арк.119], а на кінець року – вже 315 товариств. У повітах вони розподілялися так: у Житомирському – 139 товариств, Полонському – 70, Заславському – 4, Новоград-Волинському – 24, Коростенському – 26, Овруцькому – 52, Старокостянтинівському – даних немає [Отчёт..., 1922 : 34]. У багатьох повітах товариства були домінуючими установами. Так, у Полонському повіті вони становили 100 % всіх інституцій, Житомирському – 90 %, Новоград-Волинському – 61,5 %, Коростенському – 66,6 %, Овруцькому – 77,6 % [Отчёт..., 1922 : 39]. Зростанню кількості «Просвіт» сприяло те, що у повітах, наприклад у Житомирському, всі культурно-освітні заклади, які були у місцях концентрації товариств, об'єднувалися із останніми.

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що і на Поділлі збільшувалася кількість товариств. Динаміку кількості просвітницьких організацій у Подільській губернії ілюструє Кам'янецький повіт (Табл. 1) [Ткач, 1921 : 2; ДАХМО. Ф.Р.–6. Оп.1. Спр.22. Арк.147; ДАХМО. Ф.Р.–6. Оп.1. Спр.23. Арк.108, 114, 142, 195]. Порівнюючи з ним Проскурівський, Ямпільський та інші повіти програвали, зокрема, перші два мали на кінець року 42 і 84 осередки відповідно [ДАВіО. Ф.Р.–254. Оп.1. Спр.161. Арк.9; ДАВіО. Ф.Р.–254. Оп.1. Спр.162. Арк.31]. Загалом у краї у 1921 р. нараховувалося до 400 товариств (підррахунок автора).

Таблиця 1. Динаміка кількості «Просвіт» у Кам'янецькому повіті Подільської губернії у 1921 р.

№/№	На 27 січня	На 1 лютого	На 1 березня	На 1 травня	На 15 травня	На 20 червня	На серпень	На кінець року
1	39	43	70	82	83	95	95	111

У Київській губернії спостерігалися подібні тенденції. Так, у Таращанському повіті станом на 1 лютого 1921 р. нараховувалося 37 «Просвіт», а у березні їх було 66. У Ставищанській волості цього ж повіту товариства існували в усіх селах [ДАКО. Ф.Р.–1. Оп.1. Спр.104. Арк.100, 133, 292]. Цьому значною мірою сприяла підтримка населення і особливо освітян. За нашими підрахунками, у губернії налічувалося до 500 осередків. Щоправда, частина «Просвіт» краю майже не працювала. До того ж статистичні дані приблизні через те, що не всі товариства мали зареєстрований статут і подавали інформацію про себе в органи влади.

Велике значення для окремих товариств мали членські внески. Завдяки ним просвітяни могли придбати необхідні для роботи речі: книжки, ноти, декорації, костюми, музичні інструменти, пальне тощо. На визначення розміру членського внеску впливала мотивація просвітян. З метою широкого доступу селянства до товариства, вступний внесок встановлювався мінімальний, як це було зроблено в с. Мотовилівка Волинської губернії, а щомісячна платня – 5 крб [ДАЖО. Ф.Р.–31. Оп.1. Спр.16. Арк.24]. Із введенням нової грошової одиниці – гривні – «Просвіти» встановлювали дещо інші розміри членських внесків, наприклад, у

товаристві с. Шумського Житомирського повіту вони складали 200 гривень [ДАЖО. Ф.Р.–31. Оп.1. Спр.17. Арк.10]. Враховувалися також рівень і якість життя сільського населення, його консервативність, патріотичні настрої тощо. Скажімо, люди похилого віку найменш були активними у плані підтримки осередків, вважаючи збір коштів на просвітництво здирицтвом.

Ось чому у деяких товариствах ухвалювалися рішення про збільшення чи зменшення розміру членських внесків, що залежали від фінансового становища «Просвіти», сплатоспроможності населення та його споживацьких настроїв.

Протягом 1920–1922 р. розміри членських внесків почали зростати внаслідок інфляційних процесів. У с. Кисляках Гайсинського повіту вони становили 20 крб [ДАВіО. Ф.Р.–841. Оп.1. Спр.10. Арк.40]. Просвітяни гарбовичського товариства, що на Київщині, наприкінці 1920 р. прийняли новий статут, за яким розмір членського внеску становив вже 300 крб на рік [ДАКО. Ф.Р.–1162. Оп.1. Спр.8. Арк.81]. У наступні роки сума збільшувалася.

Маючи намір швидко організувати роботу, сільські товариства надто збільшували розмір членського внеску. Згодом виявилось, що просвітяни не здатні сплатити його. Тому окремі «Просвіти» ухвалювали рішення про зменшення розміру внеску. Наприклад, семенівське товариство Київської губернії скоротило членський внесок зі 100 крб до 20 крб [ДАКО. Ф.Р.–1156. Оп.1. Спр.90. Арк.58].

При утворенні товариств на території, окупованій польськими військами, всі розрахунки просвітяни здійснювали у марках. Так, «Просвіта» с. Підгаєць Луцького повіту встановило вступні внески в розмірі не менше 5 марок, а членські – 10 марок [ДАВО. Ф.54. Оп.1. Спр.1. Арк.120].

Великий масив статистичної інформації містять архівні джерела. Чисельність членів сільських «Просвіт» регіону, як вони свідчать, як правило, не перевищувала 100 осіб у кожній з них [ДАКО. Ф.Р.–102. Оп.1. Спр.106. Арк.18–19]. Як видно з цих даних, чисельність просвітян, порівнюючи з попереднім періодом Української революції стала зменшуватися. На нашу думку, на це вплинули такі обставини: 1) недисциплінованість просвітян, зокрема несплата ними членських внесків; 2) залучення просвітян до різного роду кампаній: продовольчої, допомоги голодуючим, військовим, міліціонерам; 3) мобілізація просвітян до радянської армії; 4) виконання низки сільських повинностей, як-от: з фуражу, худоби, коней тощо; 5) перехід частини просвітян в інші організації: комосередки, КНС, КСМУ, сельбудинки тощо; 6) вилучення «Просвіт» із державного бюджету з другої половини 1922 р. тощо.

Державний архів Житомирської області містить статистичні дані про рух членів «Просвіти» с. Висока Піч Житомирського повіту за 1920 р. (Табл. 2) [ДАЖО. Ф.Р.–2524. Оп.1. Спр.134. Арк.1]:

Таблиця 2. Рух членів «Просвіти» с. Висока Піч Житомирського повіту за 1920 р.

Дата заснування	Число членів на 1 січня 1920 р.	Записалося у 1920 р.	Вибуло за 1920 р.		Через смерть	Виїхало	Виключено за несплату членських внесків	Число членів на 1 січня 1921 р.
			За I півріччя	За II півріччя				
9 червня 1919 р.	59	15	16	3	1	5	13	55

Як бачимо, у 1920 р. вступило до осередку 15 осіб, а 19 вибуло, що свідчило про несвідомість окремих просвітян і пояснює чому чисельність просвітян в осередку зменшилася. Аналогічно через низьку свідомість 13 просвітян були виключені з осередку за несплату внесків.

Значна частина статистики стосується фінансової діяльності сільських «Просвіт». Як свідчать архівні матеріали, чим різноманітнішими були джерела надходження прибутків товариств, тим вони були заможнішими. Зі звіту вовчківської «Просвіт» Чорнобильського повіту за період з 20 квітня 1920 р. до 1 січня 1921 р. ми бачимо наступну картину: в касу осередку надійшло 1189 крб членських внесків, 3040 крб пожертвувань від просвітян, 2000 крб від місцевого кредитного товариства, 3093 крб від різних осіб за приставні стільці під час вистав, 2500 крб від роботи буфету, 43880 крб від продажу квитків. Всього товариство отримало 55693 крб, що за тих часів було доволі значною сумою. Водночас видатки названого товариства становили 41145 крб, які були спрямовані на придбання канцелярських потреб, фарби для гриму, декорацій, виплати музикантам, за світло. Зрештою у товариства залишилося 14548 крб [ДАКО. Ф.Р.–1154. Оп.1. Спр.80. Арк.4].

Наскільки важливою була справа постановки вистав, можна судити із того, що у Київському повіті у 2-й половині 1920 р. кожна «Просвіта» мала у своєму розпорядженні

театральну секцію. Як наслідок – масова постановка вистав, зокрема, білогородська «Просвіта» протягом цього року поставила 26 п'єс [ДАКО. Ф.Р.–1162. Оп.1. Спр.56. Арк.89].

На 1921 р. у Центральному Статистичному управлінні України виникла проблемна ситуація, пов'язана з браком бланків для деяких установ, що діяли виключно на її території. Це стосувалося «Просвіт» Правобережної України, що викликало певні труднощі із статистичним дослідженням цих товариств. Слабким був також зв'язок губернських центрів із повітами через недбалу і несистемну доставку поштою кореспонденції на місця, а в окремих випадках – і її пропажа. Крім цього, відсутність інструкторів в органах народіві, які повинні були виконувати дослідження осередків, не дозволяла повною мірою здійснювати статистичний аналіз.

Заслуговує на увагу питання щодо складу «Просвіт». До осередків входили селяни різного достатку, робітники, представники інтелігенції, учні, рідше заможні верстви. Переважали незаможні селяни. За професією просвітяни були хліборобами, учителями, садівниками, пасічниками, ковалями, кравцями, слюсарями тощо, за статтю – в основному чоловіки. В Оринінській волості, що на Кам'янецьчині, станом на 10 лютого 1921 р. нараховувалося 4 товариства, членами яких були 70 чоловік і 50 жінок [ДАХМО. Ф.Р.–336. Оп.1. Спр.19. Арк.7]. Просвітяни мали різний освітній рівень: серед них, як правило, були особи із середньою, початковою освітою або неписьменні. Загальною тенденцією просвітницьких осередків стало те, що до них входила молодь, зокрема, голова «Просвіти» у с. Чернокозинці Кам'янецького повіту М. Постолювський (віком 33 роки) під час перереєстрації подав список 35 членів товариства. З них 24 особи були віком до 30 років. За національною приналежністю: 1 росіянин, 3 євреї, решта – українці. У с. Ходоровці цього ж повіту спостерігалася подібна ситуація. Керівникові осередку Й. Шедловському було 24 роки, його заступнику Ю. Гончару – 26. До складу ради входили також 24-річний М. Веселовський, С. Строкатий, 38-річний О. Мельник, 35-річний А. Шпирюк та 19-річний І. Ткачук [ДАХМО. Ф.Р.–6. Оп.1. Спр.163. Арк.144, 290].

Цікаві дані про те, скільки і яку літературу читало населення, дає нам звіт білогородської «Просвіти» за 1921 р. Так, було прочитано 1166 книг, зокрема, за січень – 270, лютий – 201, березень – 262, квітень – 77, травень – 52, червень – 10, липень–вересень – жодної, жовтень – 16, листопад – 83, грудень – 195. За тематичною спрямованістю прочитана література поділялася на історичну – 30 %, сільськогосподарську – 10 %, соціально-політичну – 10 %, дитячу – 20 %, іншу – 5 %. Заразом просвітянами прочитано 273 книжки, іншими мешканцями села – 893 [ДАКО. Ф.Р.–1162. Оп.1. Спр.8. Арк.117]. У звітності відображена загальна тенденція для всіх осередків: під час активних польових робіт селяни літературу майже не читали.

Отже, у 1921 р. ми бачимо подальше розгортання діяльності сільських «Просвіт» на території, окупованій як більшовиками, так і поляками. У цей час просвітницькі осередки в радянській Україні переходили на зразковий статут, що передбачало надання товариствам державної допомоги. Сільські товариства продовжували свою діяльність, спрямовану на забезпечення культурно-освітніх інтересів населення Правобережної України. Водночас спостерігалася намагання радянського режиму підкорити «Просвіти» своєму впливові. А методи, якими користувалися місцеві органи влади, часто були репресивними, внаслідок чого діяльність товариств занепадала.

Протягом 25 січня – 25 лютого 1922 р., як свідчить звіт про діяльність політосвітнього підвідділу у Житомирському повіті, здійснювалася перереєстрація-реорганізація товариств. Наслідком її були ліквідація біля 50 % «Просвіт» і реорганізація біля 10 % в окремі гуртки з огляду на сприятливі умови для розвитку тієї чи іншої форми культурно-освітньої роботи [ДАЖО. Ф.Р.–2524. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 93]. З іншого боку, статистичні дані не завжди відображали реальну діяльність сільських товариств. Зокрема, у Київській губернії у Ржищівській волості числилося 12 «Просвіт», з них фактично діючих – 3-4; у Ворзельській волості відповідно 16 і 7; Трипільській волості – 6 і 1; у Хотівській волості – 11 і 0 тощо [ДАКО. Ф.Р.–1156. Оп.1. Спр.162. Арк.22, 48].

Протягом 1922 р. кількість просвітницьких товариств у регіоні невпинно скорочується. Якщо у Житомирському повіті станом на 1 січня нараховувалося 147 осередків, на 1 квітня – 121 зареєстрованих «Просвіт», то вже на 1 жовтня – лише 15 [ДАЖО. Ф.Р.–2524. Оп.1. Спр.197. Арк.4, 35].

У рамках зміцнення політосвітньої роботи продовжувалася реорганізація «Просвіт». На Поділлі вона проходила особливо активно у березні–квітні 1922 р. Так, у квітні в Проскурівському повіті нараховувалося 60 «Просвіт», які майже всі були реорганізовані. У той же час у Кам'янецькому повіті було 32 реорганізованих товариства і 73 не реорганізованих [ДАВіО. Ф.Р.–254. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 34]. Реорганізацію товариств підтримали КНС, КСМУ та інші споріднені організації, адже саме їм радянський режим відводив головну роль у процесі культурно-освітніх перетворень на селі. План реорганізації «Просвіт» у Подільській губернії передбачав, що до їхнього керівництва увійдуть голови названих організацій, представники фабрично-заводських комітетів та ін. Склад «Просвіт» підлягав перегляду. Члени компартії

зобов'язані були стати їх членами. Щоб контролювати і чинити тиск на «Просвіти», передбачалося збори комосередків і КНС проводити при товариствах.

Процес ліквідації сільських товариств відбувався, як правило, поступово і полегшувався тим, що діяльність «Просвіт» обмежувалася і регламентувалася владою. Спрощувало закриття окремих товариств і те, що деякі просвітяни були членами КСМУ. За таких обставин майно «Просвіт» передавалося комсомольській організації. Крім цього, окремі товариства не мали ні майна, ні печатки, протягом багатьох місяців фактично не функціонували. Тому на підставі § 30 статуту вони підлягали ліквідації. Отже, за таких обставин просвітницькі організації не мали жодних шансів продовжити свою роботу.

Наслідком жорсткої політики органів політосвіти стало скорочення кількості просвітницьких організацій у регіоні. Динаміку зменшення «Просвіт» можна простежити на прикладі Ямпільського повіту Подільської губернії. Тут наприкінці 1921 р. нараховувалося 84 товариства, на 25 травня 1922 р. – 90, на 1 листопада 1922 р. – 84, на кінець року – 75 [ДАВіО. Ф.Р.–254. Оп.1. Спр.162. Арк.31, 65, 81, 93]. Така ж ситуація спостерігалась і в інших повітах. Факт скорочення «Просвіт» в межах України у 1922–1923 рр. відзначала тогочасна преса, зокрема, «Радянська освіта». Так, із 4003 товариств, що існували на початку 20-х років в Україні, на 1923 р. залишилося лише 573 [М-й, 1923 : 85].

Висновки. Отже, важливим для розуміння діяльності просвітницьких організацій є використання статистичних даних. Їх аналіз дозволяє простежити успіхи і недоліки у роботі сільських товариств Правобережної України. Зокрема, діяльність «Просвіт» краю залежала від місцевих умов, а саме підтримки органів влади. Як наслідок, окремі осередки досягли відчутних здобутків у своїй роботі. Коли стало зрозуміло, що просвітяни не мають бажання вписуватися у радянську класову систему, режим розпочав цілеспрямовану політику, спрямовану на згортання діяльності товариств, що відобразилося на їх кількості.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.

Євселевський, Л. І., Фарина, С. Я. (1993). *«Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис.* Київ, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 128 с.

Євселевський, Л. І., Фарина, С. Я. (1994). «Советизація» та занепад товариств «Просвіта». *Розбудова держави*, 5, С. 46–57.

Зуляк, І. С. (2006). *Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність* (автореф. дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Чернівці. 32 с.

Лисенко, О. В. (1990). *«Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період.* Київ: Інститут історії АН УРСР, 34 с.

Лисенко, О. В. (1998). *«Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.).* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Київ, 24 с.

М-й, М. (1923). Хроніка та інформація. *Радянська освіта.* Ч. 2. Київ: Вид-во «Шлях освіти». С. 85–87.

Малюта, О. В. (2005). *«Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Київ, 20 с.

Масюк, С. О. (1997). *Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917–1920 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України»). Київ, 25 с.

Осташко, Т. (1997). Товариство «Просвіта» – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради. *Центральна Рада і український державотворчий процес: матеріали наукової конференції* (С. 272–280). Київ.

Отчѐт... (1922). Отчѐт о деятельности Волынского губернского отдела Народного образования за 1921 год. Житомир: Издание Волгубнаробраза, 64 с.

Середяк, А. (1993). Товариство «Просвіта» в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки (1914–1928). *Нарис історії «Просвіти».* Львів. Краків. Париж: Просвіта. 42–52.

Телячий, Ю. В., Адамський, В. Р., Кришук, Б. С. (2020). Розвиток освітньої справи в контексті діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі (початок ХХ ст.). *Сторінки історії*. 51, 102–124. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220179.

Ткач С. (ред.) (1921). Повітовий з'їзд Рад. *Вісти Кам'янець-Подільського військово-революційного комітету та Кам'янецького Бюро КП(б)У (м. Кам'янець-Подільський)*. № 53. С. 2.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Геннадий Кучеров

УРЗВО «Каменец-Подольский государственный институт»,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Вадим Стецюк

Каменец-Подольский национальный университет им. Ивана Огиенко,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Оксана Палилюлько

УРЗВО «Каменец-Подольский государственный институт»,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Сельские «Просвиты» Правобережной Украины: статистический анализ (1920–1922)

Аннотация. Целью статьи является выяснение разноаспектного анализа становления и развития сельских «Просвит» Правобережной Украины через раскрытие динамики их статистической деятельности. **Методология исследования** основывается на принципах научности, историзма, системности. В ходе работы были использованы структурно-системный метод, метод анализа, синтеза и обобщения, метод анализа доступных источников и научной литературы. Предпочтение отдавалось историко-сравнительному, синхронному, статистическому методам. Так, статистический метод позволил выяснить количественные показатели функционирования просветительских обществ. **Научная новизна** исследования состоит в том, что впервые в украинской историографии, малоизвестные и неизвестные ранее архивные материалы и документы, проследили динамику функционирования сельских «Просвит» Правобережной Украины в контексте их статистической деятельности, в частности, выяснены особенности образования, количества «Просвит», размер членских взносов, источники и размеры доходов и расходов обществ, их состав, формы культурно-образовательной работы среди населения и т. д. **Раскрыта** политика советского режима в отношении просветительских организаций. **Выводы.** В начале 1920-х годов мы видим дальнейшее развертывание деятельности сельских «Просвит» на территории, оккупированной как большевиками, так и поляками. В это время просветительские центры в советской Украине переходили на образцовый устав, что предусматривало предоставление обществам государственной помощи. Сельские общества продолжали свою деятельность, направленную на обеспечение культурно-образовательных интересов населения Правобережной Украины. В то же время наблюдается попытка советского режима подчинить «Просвиты» своему влиянию. Методы, которыми пользовались местные власти, часто были репрессивными. Следовательно, деятельность обществ приходила в упадок.

Ключевые слова: деятельность, сельские «Просвиты», статистика, общество, советский режим.

Gennadiy G. Kucherov

ERIHE «Kamenets-Podolsky State Institute»,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Vadim B. Stetsiuk

Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Oksana M. Palyliulko

ERIHE «Kamenets-Podolsky State Institute»,
PhD (History)

Rural «Prosvity» of the Right Bank Ukraine: Statistical Analysis (1920–1922s)

Abstract. The purpose of the article is to clarify the multifaceted analysis of the formation and development of rural «Prosvity» of the Right Bank Ukraine through the disclosure of the dynamics of their statistical activities. **The research methodology** is based on the principles of scientificity,

.....
historicism, systematics. During the work the structural-system method, the method of analysis, synthesis and generalization, the method of analysis of available sources and scientific literature were used. Preference was given to historical-comparative, synchronous, statistical methods. In particular, the statistical method made it possible to determine the quantitative indicators of the functioning of educational societies. The scientific novelty of the study is that for the first time in Ukrainian historiography, little-known and previously unknown archival materials and documents traced the dynamics of rural «Prosvity» of the Right Bank Ukraine in the context of their statistical activities, in particular found out membership fees, sources and amounts of income and expenses of societies, their composition, forms of cultural and educational work among the population, etc. The policy of the Soviet regime towards educational organizations is revealed. **Conclusions.** In the early 1920s, we see the further development of rural «Prosvity» in the territory occupied by both the Bolsheviks and the Poles. At that time, educational centers in Soviet Ukraine were moving to a model charter, which provided them with state aid. Rural societies continued their activities aimed at ensuring the cultural and educational interests of the population of the Right Bank Ukraine. At the same time, there is an attempt by the Soviet regime to subjugate the «Prosvits» to its influence. The methods used by local authorities were often repressive. As a result, the activities of societies declined.

Key words: activities, rural «Prosvity», statistics, society, Soviet regime.

References:

- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajiny [Central State Archive of the highest authorities and administration]. [in Ukrainian].
- DAKhmO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytsky Region]. [in Ukrainian].
- DAKO** – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archive of Kyiv Region]. [in Ukrainian].
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnitsa Region]. [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn Region]. [in Ukrainian].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. V.** (1998). «Prosvity» u suspilno-politychnomu i kulturnomu zhytti Naddnyprianskoi Ukrainy (1905–1916 rr.) [«Prosvits» in the socio-political and cultural life of Dnieper Ukraine (1905–1916)]. (*Extendet abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. V.** (1990). «Prosvity» Naddnyprianskoho Ukrainy u dozhovtnevyj period [«Prosvits» of Dnieper Ukraine in the pre-October period]. Kyiv : Instytut istorii AN URSR, 34 s. [in Ukrainian].
- M-y, M.** (1923). Khronika ta informacija [Chronicle and information]. *Radjansjka osvita – Soviet education*, 2, 85–87. [in Ukrainian].
- Maliuta, O. V.** (2005). «Prosvita» u formuvanni derzhavnytskoho potentsialu ukrainskoho narodu (druha polovyna XX – persha chvert XX st.) [«Prosvita» in the formation of the state potential of the Ukrainian people (second half of the XIX – first quarter of the XX century)]. (*Extendet abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Masiuk, S. O.** (1997). *Diialnist tovarystv «Prosvita» v Ukraini (berezen 1917–1920 rr.)* [Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917–1920 рр.)]. (*Extendet abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Ostashko, T.** (1997). *Tovarystvo «Prosvita» – oseredky ukrajinsjkogho nacionaljno-osvitnjogho rukhu za doby Centralnoji Rady* [Prosvita Society is the center of the Ukrainian national-educational movement during the Central Rada]. Abstracts of Papers '97: Centralna Rada i ukrajinsjkij derzhavotvorchij proces. (pp. 272–280). Kyiv. [in Ukrainian].
- Otchët...** (1922). *Otchët o dejateljnosti Volynskogho gubernskogho otdela Narodnogho obrazovanyja za 1921 ghod* [Report on the activities of the Volyn provincial department of public education for 1921]. Zhytomyr: Yzdanye Volghubnarobraza, 64 p. [in Ukrainian].
- Seredyak, A.** (1993). *Tovarystvo «Prosvita» v period pershoji svitovoji vijny, vyzvolnykh zmaghanj ukrajinsjkogho narodu i jikh porazky (1914–1928)* [Society «Prosvita» during the First World War, the liberation struggle of the Ukrainian people and their defeat (1914–1928)]. *Narys istoriji «Prosvity»* (pp. 42–52). Ljviv. Krakiv. Paryzh : Prosvita. [in Ukrainian].
- Teljachyj, Ju. V., Adamskij, V. R., Kryshhuk, B. S.** (2020). Rozvytok osvitnoji spravy v konteksti dijalnosti tovarystva «Prosvita» na Podilli (pochatok XX st.). [Development of educational business in the context of the activity of the society «Prosvita» in Podillya (early twentieth century)]. *Storinky istorij*, (51), 102–124. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220179.
- Tkach, S.** (ed.). (1921). *Povitovyj z'jizd Rad* [County congress of Soviets]. *Visty Kam'janecj-Podiljsjkogho vijsjkovo-revoljucijnogho komitetu ta Kam'janecjkogho Bjuro KP(b)U (m. Kam'janecj-Podiljskij)* – News of the Kamyanets-Podilsky Military Revolutionary Committee and the Kamyanets-Podilsky Bureau of the CP (B) U (Kamyanets-Podilsky). (53), 1–2. [in Ukrainian].

Yevselevskiy, L. I., Faryna, S. Ya. (1993). «Prosvita» v Naddnyprianskii Ukraini. *Istorychnyi narys* [«Prosvita» in Dnieper Ukraine. *Historical essay*]. Kyiv: Vseukrainske tovarystvo «Prosvita» im. Tarasa Shevchenka, 128 s. [in Ukrainian].

Yevselevskiy, L. I., Faryna, S. Ya. (1994). «Sovjetyzacija» ta zanepad tovarystv «Prosvita» [«Sovietization» and the decline of «Prosvita»]. *Rozbudova derzhavy – State building*, 5, 46–57. [in Ukrainian].

Zuliak, I. S. (2006). *Tovarystvo «Prosvita» u Zakhidnii Ukraini v mizhvoiennyi period: orhanizatsiini zasady, hospodarske stanovyshche ta kulturno-prosvitnia diialnist* [«Prosvita» Society in Western Ukraine in the interwar period: organizational principles, economic situation and cultural and educational activities]. (*Extended abstract of the doctoral dissertation*). Chernivtsi. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.11.2021 р.

Паєло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: pablokk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Соціально-політичний портрет «указника» 1948 року (за матеріалами довідок-характеристик)

Анотація. Метою статті є аналіз змісту довідок-характеристик, виданих сільськими радами та правліннями колгоспів Вінниччини на осіб, що підлягали виселенню у віддалені регіони СРСР, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 року. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу і синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-критичного, історико-системного, конкретно-проблемного, кількісного) методів з принципами історизму, системності та науковості. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що автором на основі недосліджених архівних джерел зроблений аналіз документів, що стали основою рішень про відправку жителів села на 8-річні спецпоселення. **Висновки.** Матеріали довідок-характеристик підтверджують практику перманентних примусових методів режиму щодо сільського населення, яке не бажало працювати в колективних господарствах передусім з причини відсутності зацікавленості у результатах праці, зважаючи на мінімальну винагороду або ж повен її брак.

Ключові слова: довідка-характеристика, спецпоселенець, трудовдень, окупація, державні поставки, трудова дисципліна, спекуляція, крадіжки.

Постановка проблеми. Вивчення та аналіз нових документів, що стосуються каральної політики сталінського режиму у 1940-х рр., дають можливість більш повно реконструювати її здійснення та наслідки для українського суспільства. Подальшого вивчення потребують питання визначення кандидатур на виселення у віддалені регіони СРСР відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року. Значний фактичний матеріал для дослідження надають довідки-характеристики.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Зазначений аспект проблеми залишається на сьогодні недостатньо вивченим як на регіональному, так і на всеукраїнському рівнях. З досліджень, які стосуються зазначеної нами теми, слід назвати статтю Т. В. Вронської, в якій авторка аналізує Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» у контексті інших рішень сталінського режиму того часу [Вронська, 2011]. У статтях Л. Мініскевича і Р. Подкура [Мініскевич, 2012; Мініскевич, Подкур, 2012] міститься аналіз змісту громадських вироків щодо кандидатів на виселення у віддалені регіони СРСР. Окремі матеріали з довідок-характеристик проаналізовано у статтях П. Кравченка [Кравченко, 2014; 2020], в яких автором використані раніше невідомі архівні джерела. Проте власне довідки-характеристики ще не стали предметом окремого дослідження.

Мета статті – на основі нових архівних матеріалів проаналізувати довідки-характеристики, видані на потенційних спецпоселенців, з метою реконструкції соціально-політичної ситуації та економічного становища подільського села у післявоєнні роки.

Виклад основного матеріалу. 21 лютого 1948 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». З'явився, тому що на документі стояв гриф «не підлягає публікації» [ДАВіО. Ф. П-136, Оп.13. Спр.152. Арк.1–3].

Нічого надзвичайного у тексті документа не було. Він – логічне продовження політики комуністичної партії щодо селянства у попередні роки, мав вирішити важливі проблеми колективних господарств, що виникли одночасно з їхнім створенням.

Відомо, що унаслідок сталінської «революції згори» наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., коли на селі була ліквідована приватна власність, часто разом із власниками, головною формою господарювання стали колективні господарства. Вони мали вирішити

комплекс проблем, причинами існування яких, за переконанням більшовицького режиму, була приватна власність.

З насадженням колгоспного ладу на селі режим несподівано зіткнувся з небажаними для нього явищами, які ставили експерименти більшовиків у сільському господарстві під загрозу провалу. Зміст головної проблеми полягав у тому, що селяни-колгоспники відмовлялися працювати у колективних господарствах. Навіть коли вони і виходили на роботу, то продуктивність їхньої праці бажала кращого.

На початковому етапі існування колективних господарств сталінський режим тимчасово вирішив проблему шляхом організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Селяни, які не були вбиті голодом, змушені підкоритися і працювати у колгоспах за мізерну плату чи навіть за її відсутності. Проблема залишалась: колгоспники в умовах, коли не було мотивації, зацікавленості у результатах роботи в колективних господарствах, усіма способами намагалися працювати більше на своїх присадибних ділянках чи займатися іншими видами діяльності. Відповідно менше – у колгоспі.

Вихід із ситуації, що склалась, сталінський режим бачив у застосуванні по відношенню до колгоспників примусових заходів, які б, з одного боку, не давали можливості селянам залишати колгоспи і село, а з іншого – створили б умови, в яких колгоспник не мав іншого шляху для фізичного виживання, як лише через працю в колективному господарстві.

На ситуацію в українському колгоспному селі суттєво вплинула Друга світова війна та німецько-румунська окупація, що прийшла на зміну советській. Нові окупанти, переслідуючи свої цілі, значною мірою полегшили селянам умови життя, частково дозволивши приватновласницькі ринкові відносини, що означало для них повернення до звичного способу життя.

Зі звільнення території України від німецько-румунських окупантів і поверненням советського окупаційного режиму, повернулися і старі колгоспні порядки, які були сприйняті селянами переважно негативно, а то і вороже. Усе пізнається у порівнянні... Тим більше, що в післявоєнні роки режим посилив на село податковий тиск, як фінансовий, так і продовольчий. У 1946–1947 рр. Україну спіткав черговий штучно створений голод. Режим не змінив своєї природи: всі проблеми він намагався вирішити за рахунок села.

Однією з головних проблем у повоєнних колгоспах України була нестача робочих рук унаслідок декількох причин: низька продуктивність праці у сільському господарстві в умовах відсутності потрібної техніки, людські втрати у Другій світовій війні. Та була ще одна, головна причина: небажання українських селян працювати у колгоспах, в яких зростав опір відновленню кріпосницьких, за своєю змістом, порядків.

Влада опинилась у непростій ситуації. З одного боку, застосування масових репресивних заходів щодо сільського населення могло позбавити колгоспи робочих рук, які були у більшості своїй жіночими. З цієї ж причини, на наш погляд, режимові було не вигідно організувати голодомор на кшталт 1932–1933 рр. Необхідно також придумати спосіб, як змусити працювати селян задарма, не застосовуючи масштабних репресій.

За таких обставин своєчасною і прийнятною для сталінського керівництва виявилась пропозиція М. Хрущова, який у грудні 1947 р. став першим секретарем ЦК КП(б)У. Керівник компартії України запропонував Й. Сталіну звернутися до досвіду царської Росії [Місінкевич, Подкур, 2012 : 13–15].

Звернення до звичаєвого права Російської імперії не було чимось незвичайним. Відомо, що з другої половини 1930-х рр. Й. Сталін, розбудовуючи советську імперію, все частіше почав звертатися до традицій і практики царизму, зробивши СРСР, по суті, його правонаступником. Та коли раніше мова йшла про консолідацію народів нової імперії навколо Москви на основі концепції «братніх народів» і «старшого російського брата», з використанням принципів пролетарського інтернаціоналізму, то тепер черга прийшла і до інших, менш привабливих складових «старого світу», які стали потрібними комуністичному режимові для виховання «соціалістичної свідомості» колгоспників.

Зауважимо, що під виселення підпадали не лише колгоспники, які не виробили мінімуму трудоднів, але й інші категорії населення: злодії, п'яниці, повії та інші асоціальні елементи, які чомусь не зникали у соціалістичному суспільстві, та основний удар був направлений проти сільських трударів, яких необхідно було змусити працювати у колективних господарствах.

Кандидати на виселення визначалися за спеціальною процедурою, при вирішальній ролі партійного комітету, який і затверджував остаточні списки. Потім відбувалися колгоспні збори, які шляхом голосування переважно підтверджували рішення парткому колгоспу.

Для визначення кандидатів на виселення необхідно було мати якісь письмові підтвердження того, що той чи інший колгоспник заслуговує на поселення у віддалених регіонах СРСР. Одним із важливих для проведення цієї процедури документів була довідка-характеристика, що видавалась сільською радою чи правлінням колгоспу на того чи іншого

кандидата і мала чітке спрямування: довести, що покарання виселенням має «законні» підстави і відповідає вимогам, які викладені у відповідних постановках Верховної Ради СРСР.

Слід зазначити, що кожна така характеристика видавалась після того, як партійний комітет того чи іншого колгоспу, а потім сільська рада, приймали рішення про виселення тієї чи іншої людини. Отже, це мало бути ще одне підтвердження необхідності позбавитися певної особи шляхом її переселення. Це та відкрите голосування на загальних зборах мало бути підставою для таких дій. Суд і прокуратура брали участь у цих діях лише в окремих випадках: затримання та охорона кандидатів на виселення, відправка їх на нові місця проживання [Кравченко, П. 2020 : 44].

Зміст цих документів розкриває сутність епохи тоталітаризму, відношення сталінізму до людини як особистості, з її правами та обов'язками перед державою і суспільством. Водночас вони засвідчують відношення жителів села до режиму.

Майже кожна довідка-характеристика розпочиналася інформацією про соціальне походження особи. З погляду комуністичної влади «спадковість» відіграла мало не вирішальну роль у поведінці людини, і це часто мало вирішальне значення при винесенні рішення про виселення. Наприклад, у довідці-характеристиці, виданій Літинською сільськогосподарською артілью на колгоспницю Конєву-Грабовську Р., говорилось про те, що походить вона з селянської сім'ї, але батько торгував кінями і був висланий органами МВС у 1936 р. [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.989. Арк.1]. Звичайно, такі факти – не на користь кандидати на виселення. Та ще складнішим було становище в осіб, коли вони або їхні батьки чи родичі були «куркульського походження».

У багатьох довідках-характеристиках присутня інформація про життя та діяльність спецпоселенців у роки німецько-румунської окупації. У всіх випадках «злочинці» мали гріхи перед радянським режимом. Наведемо приклади.

Іван Р. у 1941 р. був призваний до Червоної Армії, але «дизертирував і, проживаючи вдома, займався спекуляцією [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.991. Арк.8]. Відомо, що під час панічного відступу радянських збройних сил у 1941 р. багато червоноармійців не мали іншого виходу, як піти додому. Цей факт влада при потребі використовувала як обтяжливий фактор.

Наведемо ще декілька фактів з біографій майбутніх спецпоселенців: «В період окупації проживав на окупованій території німецько-румунськими загарбниками в селі Юрковка, мав зв'язок з окупантами, видавав німцям радянських людей, мати [...] зустрічала німців хлібом і сіллю...» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.994. Арк. 4]. До цих гріхів перед режимом наступна характеристика додала, що дядько цього кандидата на виселення був засуджений у 1944 р. як німецький перекладач і начальник [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.994. Арк.66]. А Джога В. у період окупації «мав тісний зв'язок з німцями і військами «СС» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1042. Арк.12]. В уже згадуваній Грабовської-Конєвої Р. чоловік був поліцаєм [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.989. Арк.1].

Жителька с. Степашки Гайсинського району Явдоха М. під час німецької окупації «вела підозрітельний образ жізни». Важко сказати, що це означало, та ця фраза, очевидно, мала на меті викликати недовіру до цієї людини, хоча наступне речення характеристики має такий зміст: «Про те, що вона мала близьку связь з німцями, нами не встановлено» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1035. Арк.29]. В одній з характеристик говорилось про те, що брат кандидата на виселення був засуджений як голова селянської громади під час німецько-румунської окупації. Це стало однією з підстав для виселення [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.241].

Основною й обов'язковою складовою довідки-характеристики на спецпоселенця були відомості про його післявоєнні життя і діяльність: наскільки вона відповідала «соціалістичним» критеріям. Усі кандидати на виселення у віддалені регіони СРСР з погляду режиму були, по суті, антирадянськими елементами і підлягали покаранню. Найхарактерніші приклади: «...він у 1946 р. не заробив жодного трудовдя, у 1947 р. – виробив 67 трудовнів, у 1948 р. Знову жодного дня не працював у колгоспі. І взагалі, «до роботи ставиться вороже, не виконує рішень правління колгоспу» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.991. Арк.8, 10]. Інший колгоспник за 1947 р. виробив 66 трудовнів, а в 1948 р., до висилки, жодного, «незважаючи на попередження з боку колгоспу про вихід на роботу [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.994. Арк.4].

Здебільшого кандидати на виселення в колгоспі не працювали, або ж працювали мало (виробили невелику кількість трудовнів), а жили за рахунок спекуляції. Типові фрази: «жив за рахунок систематичної спекуляції, роз'їжджаючи по промислових містах» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.991. Арк.8]; «займався крадіжками і спекуляцією, їздив у Західну Україну без нашого на це дозволу» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1024. Арк.19]; «систематично їздить у різні місця, займається спекуляцією продуктами

харчування, промтоварами та іншими предметами широкого вжитку...» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1029. Арк.7]; «займається хуліганством, крадіжками і систематичною спекуляцією, їздить по містах. У квітні місяці 1947 року в місті Ленінграді був затриманий як спекулянт з мануфактурою в кількості 70 метрів» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1042. Арк.12].

Крім невироблених трудовнів, спецпоселенці мали ще один, не менш важкий гріх перед сталінським режимом: він полягав у несплаті грошових податків і невиконанні обов'язкових продовольчих державних поставок.

Господарство Івана Р., наприклад, мало перед державою заборгованість: за 1947 р. м'ясопоставки – 18 кг, за 1948 р. – 12 кг; яєць за 1945–1948 рр. – 475 штук; картоплі за 1947 р. – 11 кг. По малосімейному і холостяцькому податку господар заборгував за 1948 р. 100 рублів. Яка причина такого явища? Відповідь у документі така: «господарство зловмисно відносилось до виконання державних завдань» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.991. Арк.9].

Житель с. Бабчинець Чернівецького району Петро М. теж злісно ухилився від сплати обов'язкових натуральних податків державі, мав борги перед нею за 1948 р.: по м'ясу – 20 кг, молока – 86 літрів, яєць – 301 шт., грошового податку не сплатив 100 крб, малосімейного – 158 крб за 1948 р. і 100 крб за 1949 р. [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.155]. У Кусняка Ф., жителя с. Біляни Чернівецького району, на червень 1948 р. заборгованість склала: по молоку – 305 літрів, яєць – 77 штук, картоплі – 124 кг, зернових – 24 кг [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.241]. Анна Г., жителька Чернівецького району, у 1946 р. у колгоспі не працювала, у 1947 р. виробила 64 трудовні, у 1947 – 61, у 1948 – 64 [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.264].

У всіх довідках-характеристиках робляться висновки про злочинність, аморальність кандидатів на виселення і неможливість їхнього дальшого проживання у своїх населених пунктах: «Ведучи паразитичний спосіб життя, Рожко І. К. зі своєю сім'єю підривав трудову дисципліну в колгоспі» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.991. Арк.28]; «до колективного господарства відносився вороже, розкрадав колективну власність. В колективному господарстві як він так і його сім'я працювали недобросовісно... Займався паразитичним способом життя, спекуляцією. Агітував проти колгоспного ладу, розкладав трудову дисципліну в колгоспі. Авторитетом серед колгоспників не користувався» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1041. Арк.3]. На наш погляд, два останні речення суперечать одне одному: якщо кандидат на виселення «розкладав дисципліну», то, очевидно, все ж таки він користувався авторитетом. Адже як він міг впливати на дисципліну колгоспників?

Загалом кожна довідка-характеристика має завершений характер, тому для розкриття причин примусового виселення подільських селян у віддалені регіони СРСР наведемо приклади цих документів у їхньому повному вигляді, за винятком окремих несуттєвих, на нашу думку, частин.

В особовій справі Вертепного В. знаходяться декілька документів, які містять його біографічні відомості та інформацію про трудову діяльність. До 1941 р. він працював охоронником у заготзерні, напередодні німецько-радянської війни, потім вступив до колгоспу імені Леніна, з її початком знову почав охороняти зерносховище. Такий факт у його біографії, як і в багатьох громадян, які перебували на окупованій території, викликав підозру і недовіру вже з причини його наявності, хоча у 1944 р. його мобілізували до Червоної Армії, в якій він служив до 1946 р. Після демобілізації Вертепний В. повернувся у рідне село Пеньківку, але ніде не працював, «займався спекуляцією, вів паразитичний спосіб життя. Був злісним неплатильником усіх видів поставок. У 1947 р. частково працював у колгоспі, не виконував вказівок бригадира. У 1948 р. не має жодного трудовня». Довідку видано на початку квітня 1948 р. [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.998. Арк.8].

Дружина та син Вертепного В. працювали в колгоспі. До них керівництво, судячи з іншої довідки, претензій не мало [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.998. Арк.9].

У ще одній довідці, виданій теж у 1948 р., вказано, що Вертепний В. виробив у 1947 р. 127 трудовнів, а за 1948-й – 11.75 [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.998. Арк.10].

23 квітня 1948 р. під грифом «Цілком таємно» на Вертепного В. видано характеристику, підписану начальником Шаргородського райвідділу МДБ. У ній містилися нові відомості, зокрема про те, що Вертепний В. «у період німецько-румунської окупації Шаргородського району служив у сільській поліції в якості поліцейського. Будучи поліцаєм, був активним посібником окупантів, допомагав окупантам грабувати радянських громадян, вихваляв окупаційний режим» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.998. Арк.11]. Важко сказати, яка інформація відповідає дійсності: та, яку надала сільська рада, чи районний відділ МДБ...

Нарешті, у ще одній довідці-характеристиці, виданій у грудні 1948 р. сільською радою, з'явилась нова інформація про Вертепного В. Цього разу стверджувалось, що він у 1947 і 1948 рр. зовсім не працював у колгоспі [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.998. Арк.23]. Ймовірно, додаткові «гріхи» Вертепного В. пояснюються тим, що він втік з місця

.....
спецпоселення в Тюменській області і повернувся додому, де був швидко заарештований, а постановою Особливої Наради при МВС СРСР знову, як і раніше, отримав 8 років. Тепер він, як кримінальний злочинець, покарання мав відбувати у виправно-трудої колонії [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.998. Арк.57].

З довідки-характеристики на Мамчур О., підписаної головою сільської ради, дізнаємось, що він до німецької окупації працював учителем. З початком війни «залишив фронт, повернувся до села, де і проживав на окупованій території». Мав зв'язки зі своїм братом, колишнім петлюрівцем, обоє співпрацювали з німецькою владою. Після відновлення радянської влади в колгоспі не працює, державні податки сплачував тільки тоді, «коли вживалось відповідні законом заходів» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1022. Арк.1–13в.]. Правління колгоспу додало, що Мамчур О. у колгоспі зовсім не працював, а займався спекуляцією [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1022. Арк.5]. Звертає на себе увагу те, що «петлюрівський фактор» продовжував відігравати важливу роль у долі людей навіть через 30 років після Української національно-визвольної революції.

У характеристиці на Бугая Ф. зазначено, що він «в період окупації [...] служив поліцаєм, тісно був зв'язаний з окупаційними властями, займався грабежом селянства, видавав радянських активістів. Систематично займався крадіжками. В колгоспі не працював, з 1946 р. трудовнів не має. Замічений в спекуляції, продавав зошити та інші товари широкого вжитку. Помічений у підпалі хатів колгоспників, но не доказано, так як не пійманий з полічним. Вів антиколгоспну агітацію, в колгоспі і селі його бояться як небезпечної особи» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп.1. Спр.1023. Арк.10]. Бугай Ф. один з тих, хто залишив місце спецпоселення в Карело-Фінській РСР, добрався додому, де знову був арештований і відправлений на раніше визначений 8-річний термін поселення.

Благодарський П., крім іншого, у роки німецько-румунської окупації працював церковним старостою «і мав тісний зв'язок з окупантами. Після звільнення [...] знову працював церковним старостою і не брав ніякої участі у відбудові колгоспного будівництва. Не розраховувався з державними поставками, а саме: по фінансових платежах не розраховувався на 205 крб., по натуральних поставках м'яса 34 кгр., молока 232 літри, ячюк 458 штук, вовни 3.260 кгр, бринзи 1.200 кгр.» [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.6]. Усі ці фактори і стали підставою для спецпоселення.

Нестерук Г. теж проживав на окупованій території. Після звільнення від німецьких окупантів працювати в колгоспі не хотів: «мінімуму трудовнів не виробив, займався систематично п'янкою і хуліганством. Сім'я, з якої він виходець, не виконувала обов'язкових натуральних і фінансових платежів, ще не виконала за минулі роки м'ясопоставки 68 кгр., яйцепоставки 400 штук. Часто вибував з села невідомо куди, займався розкладницькою роботою серед колгоспників про невихід на роботу і сам не працював в колгоспному виробництві» [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.30].

Для Насіковського Ф. обтяжливою обставиною стало те, що у 1937 р. він був засуджений за хуліганство на 1,5 роки тюремного ув'язнення. У 1941 р. був мобілізований до Червоної Армії, з якої «у тому ж 1941 році втік» і проживав під румунськими окупантами. У 1944 р. знову мобілізований до Червоної Армії, у 1945 р. демобілізований. Повернувшись до села, у колгоспі не виробляв мінімуму трудовнів. «А в 1948 році зовсім не працював у колгоспі, роз'їжджає разом зі своєю дружиною в західні області України і займається спекуляцією з метою особистої наживи, а також систематично ухилявся від виконання державних зобов'язань, а саме: за 1947, 1948 і 1949 рр. не виконав м'ясопоставки 115 кгр., яйцепоставки 650 шт., і картоплі 168 кгр. Веде паразитичний спосіб життя і своєю поведінкою розкладає трудову дисципліну серед колгоспників» [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.50]. Праця на себе, як завжди, називалась владою «паразитичним способом життя» і каралась.

Шаповал В. мав куркульське походження: його батько у 1930 р. був розкуркулений і висланий, а сам Василь вступив до колгоспу лише у 1932 р. Під час румунсько-німецької окупації був поліцаєм, «до громадян відносився погано, допомагав окупантам забирати в людей худобу і ряд других продуктів. В кінці 1947 р. без дозволу правління колгоспу невідомо [куди] виїхав і тільки в грудні місяці вернувся в село. До виконання обов'язкових державних поставок відносився вороже. За 1948 рік не здав державі м'ясопоставки 40 кгр., яйцепоставки 200 шт., з фінансовими платежами не розраховувався, не приступив до виконання обов'язкових поставок перед державою і в 1949 році. Своєю поведінкою розлагає трудову дисципліну в колгоспі» [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.70]. Ще одне формулювання у довідках-характеристиках звертає на себе увагу: «без дозволу правління колгоспу», «без дозволу сільської ради». Колгоспники і справді були прикріпленими до певного села і колгоспу, не мали права покинути відповідну територію без спеціального дозволу: кріпосне право у його радянському варіанті.

Тисячний І. теж був куркульського походження. Його батько був розкуркулений і висланий у 1931 р. Мінімуму трудовнів не виробляв, «розлагав трудову дисципліну», «займався

різними роз'їздами і спекуляцією. До виконання обов'язкових поставок перед державою ставився вороже. М'ясо, молоко і яйце поставки стягувалися з його без спірним порядком [...] Працював на користь німецько-румунським окупантам і тримав з ними тісний зв'язок» [Кравченко П. 2020: 219–220]. Подібне звинувачення теж зустрічається у довідках-характеристиках досить часто, що наводить на думку про визначений стандарт і вимоги до написання таких документів.

Варварчук К. у період німецько-радянської війни проживала на окупованій території. Після повернення радянської влади «до роботи в колгоспі відносилась погано, більшість займалась спекуляцією печеного хліба, сільгосппродуктів а також самогонварінням. У 1947 р. виявлено крадене колгоспне зерно, яке зберігалось у закопаному вигляді у хліві. У 1948 р. у громадянки Варварчук вилучено крадений колгоспний буряк, який готувався для самогонваріння. Громадянка Варварчук ховалась від виконання державних міроприємств /держпозика, сільгосподаток, малосімейний податок та ін./ і вела антипропаганду серед колгоспників, що було гальмом виконання державних – вище вказаних міроприємств [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.441. Арк. 40].

Філатов А. їздив до Москви, Львова, Харкова, Києва, купував там товари і продавав їх за спекулятивними цінами. Тобто вів паразитичний, на думку влади, спосіб життя. Крім того, у Бессарабії займався вирощуванням на баштанах кавунів. У результаті за 1948 р. виробив лише 83 трудодні. Не розраховувався з державою по м'ясопоставках – 16 кг, яєць – 218 штук, молока – 37 літрів [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.440. Арк.129–129зв.].

Були й інші жителі сіл Вінниччини, які підпадали під дію Указу і були відправлені на спецпоселення. Яцько М. у 1941 р. мобілізований до Червоної Армії, під час відступу «залишився і здався в руки ворога, де знаходився короткий період в полоні і відпущений на місце проживання». Проживав на окупованій румунами території, працював «на користь румунських окупантів». У 1944 р. був мобілізований до Червоної Армії, звідки був демобілізований у 1946 р. і, «замість того, щоб взяти активну участь у роботах, зміцнити зруйнований колгосп [...] став на шлях дезорганізатора колгоспного ладу, протягом 1946–1948 рр. в колгоспі не працював, вів паразитичний антидержавний спосіб життя, весь період займався спекуляцією і хуліганством, знущався над своєю сім'єю, яка працювала в колгоспі чесно, бив дружину, внаслідок чого трапилась сімейна розбещеність життя, покинув дружину і дітей і перейшов жити до іншої». Має заборгованість по натуральних поставках. «Не бере ніякого політичного життя в селі, проявляє невдоволення під час підписки за позик, є небезпечним елементом для народу села» [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.249].

Довідка-характеристика на Прокопенко М. насичена подробицями, які усугубляли її провину. Вона «по національності із селян, по соціальному положенню колгоспниця [...] безпартійна, малограмотна, українка. До 1941 року також рахувалась членом колгоспу [...]. Але працювала періодично – випадково. Без дозволу правління колгоспу самовільно покидала роботу в колгоспі і виїжджала в різні міста Радянського Союзу на роботу, де за погане відношення до праці звільняли її, або ж вона сама дезертирувала звідти. Під час відходу Радянської армії в 1941 році її чоловік Прокопенко Василь дезертирував з Радянської армії і переховувався з допомогою неї до приходу в Томашпільський район німецько-румунських окупантів». Василь відразу ж поступив до жандармерії у Томашполі, «в якій власноручно і майже кожний день займався катуванням радянських громадян. Прокопенко Марія Йосипівна теж допомагала своєму чоловікові в його бандитсько-зрадницькій роботі різними способами». А потім Василь утік разом з окупантами, а Марія «зайнялась самогонварінням та продажею його. А через кілька місяців почала роз'їжджати в різні міста Радянського Союзу і цілі цих роз'їздів були виключно спекулятивні. До 1948 року в колгоспі майже не працювала. В 1948 році на роботу виходила періодично і з великими запізненнями, що впливало на останню масу колгоспників. Одним із основних способів існування являлась для неї спекуляція» [ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп.6. Спр.441. Арк.301].

В усіх наведених вище документах прослідковується, крім іншого, ще одна тенденція: прагнення режиму відучити людей працювати на себе, турбуватися про себе та свою сім'ю. Державні інтереси понад усе. Вони визначають життя людини. Звідси терміни: спекуляція, паразитизм, особиста нажива...

Жодний документ не ставив питання і відповідно не відповідав на нього: чому колгоспники не працювали в колективному господарстві?

Коли ж відповідь була, то погана робота пояснювалася соціальним походженням, недостатньою політико-масовою роботою, пережитками капіталізму, відсутністю соціалістичної свідомості і комуністичного відношення до праці на благо суспільства тощо. Про зацікавленість у результатах праці та винагороду за працю мова не йшла в жодному з проаналізованих документів.

Висновки. Довідка-характеристика є прямим і безпосереднім свідченням та підтвердженням того факту, що соціалістичне колективне господарство трималося на експлуатації селянства та примусовій, кріпосницькій за своїм змістом, праці.

В усьому цивілізованому світі людина, яка не бажає виконувати ту чи іншу роботу, працювати в тому чи іншому місці, звільняється за своїм бажанням, змінює місце роботи. Тільки не в СРСР. Колгоспник мав єдине монополічне право – працювати в тому колективному господарстві, до якого колись він вступив, написавши заяву. Звільнитися без спеціального дозволу він не мав права. Не працювати він також не мав права: це був злочин. За небажання чи відмову працювати у колгоспі, до якого був прикріплений, карали. У цьому випадку – виселенням у малообжиті, віддалені регіони СРСР. Щоб інші бачили й боялися перечити владі і не працювати задарма на державу.

Чи приносили такі методи бажані для режиму результати? Як свідчить історія, ні. Навіть коли колгоспники виходили на роботу, то це не значило, що вони працювали.

Подяка. Щиро вдячний працівникам ДАВіО та ГДА МВС у м. Вінниця за допомогу при підготовці статті, членам редколегії журналу – за поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та /або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Вронська, Т.В. (2011). 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. *Український історичний журнал*. 1, 107–122.

ГДА МВС України, м. Вінниця – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Вінниця.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Кравченко П. М. (2014). *Указ 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму*. Матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни». 1939–1945». 10–11 жовтня 2014 р. Вінниця, 266–271.

Кравченко, П. (2020). «Указники» 1948 року на Вінниччині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 32. 42–51. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-42-51>.

Кравченко, П. М. (2020). *Доля «указника» 1948 року*. Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 24–25 вересня 2020 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2020. 218–222.

Мінісевич, Л. (2012). Громадські вироки як репресивні новації радянської влади проти колгоспного селянства в 1948 році. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права*. № 1 (41), 57–64.

Місінкевич, Л., Подкур, Р. (2012). *Репресії як метод підвищення продуктивності праці колгоспників Поділля (на прикладі виконання Указу від 21 лютого 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів)*. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 4. Хмельницький, 10–26.

Павел Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Социально-политический портрет «указника» 1948 года (за материалами справок-характеристик)

Аннотация. Целью статьи является анализ содержания справок-характеристик, представленных сельскими советами и правлениями колхозов Винниччины на лиц, подлежащих выселению в отдаленные регионы СССР в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР «О выселении с Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведут и ведущих антиобщественный, паразитический способ жизни» от 21 февраля 1948 года. **Методология исследования** базируется на объединении общенаучных (абстрагирование, анализа и синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-критического, историко-системного, конкретно-проблемного, количественного) методов с принципами историзма, системности и научности. **Научная новизна** работы состоит в том, что автором, на основе неисследованных архивных источников сделан анализ документов, которые послужили основой решений об отправке жителей села на 8 лет спецпоселения. **Выводы.** Материалы справок-характеристик подтверждают практику перманентных принудительных методов

режимов отношении сельского населения, которое не желало работать в коллективных хозяйствах, прежде всего по причине отсутствия заинтересованности в результатах труда, ввиду минимального вознаграждения или полного его отсутствия.

Ключевые слова: справка-характеристика, спецпоселенец, трудовень, оккупация, государственные поставки, трудовая дисциплина, спекуляция, воровство.

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Social and Political Portrait of the Exile Settlers (Ukaznyky) of 1948 (On the Basis Character References)

Abstract. The article focuses on the analysis of the character references presented by village councils and boards of collective farms in the Vinnitsia region for those people who were subject to exile to remote regions of the USSR in accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On the eviction of the individuals for evading agricultural work and leading an antisocial parasitic lifestyle from the territory of the Ukrainian SSR" of February 21, 1948. **The research methodology** is based on the combination of general scientific (abstraction, analysis and synthesis, generalization) and specific historical (historical and critical, historical and systemic, concrete and problematic, quantitative) methods with the principles of historicism, consistency and scientific nature. **The paper's scientific novelty** lies in the analysis of the previously unexplored archival sources and documents which served as the basis for exiling the villagers to special settlements for 8 years. **Conclusions.** Materials of character references confirm the practice of permanent coercive methods of regimes in relation to the rural population that refused to work in collective farms primarily due to the lack of interest in the results of labor, minimal payment, or its complete absence.

Key words: character references, special settler, workday load, occupation, government supplies, labor discipline, speculation, theft.

References:

GhDA MVS Ukrajinny, m. Vinnycja – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrajinny, m. Vinnycja [Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Vinnitsia].

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti [State Archives of Vinnitsia region.].

Kravchenko P. M. (2014). *Ukaz 1948 roku jak zasib represyvnoji polityky radjansjkogho rezhymu [Decree of 1948 as a means of repressive policy of the Soviet regime]*. Materialy XXVI Vseukrajinsjkoji naukovoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji «Vinnychchyna v roky Drugoji svitovoji vijny». 1939–1945». 10–11 zhovtnja 2014 r. Vinnycja, 266–271. [in Ukrainian]

Kravchenko, P. (2020). «Ukaznyky» 1948 roku na Vinnychchyni [«Ukaznyky» of 1948 in the Vinnitsia Region]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History.* 32. 42–51. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-42-51>. [in Ukrainian]

Kravchenko, P. M. (2020). Dolja «ukaznyka» 1948 roku [The fate of the «ukaznyka» of 1948]. Vinnychchyna: mynule ta sjoghodennja. Krajeznavchi doslidzhennja. Materialy XXXI Vinnycjkoji Vseukrajinsjkoji naukovoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji. 24–25 veresnja 2020 r. Vinnycja: Nilan-LTD, 2020. 218-222. [in Ukrainian].

Miniskevych, L. (2012). Ghromadsjki vyroky jak represyvni novaciji radjansjkoji vlady proty kolghospnogho seljanstva v 1948 roci [Public sentences as repressive innovations of the Soviet government against the collective farm peasantry in 1948]. *Universytetsjki naukovi zapysky Khmeljnycjkogho universytetu upravlinnja ta prava – University scientific notes of Khmelnytsky University of Management and Law*, 1 (41), 57–64. [in Ukrainian].

Misinkevych, L., Podkur, R. (2012). *Represiji jak metod pidvyshhennja produktyvnosti praci kolghospniv Podillja (na prykladi vykonannja Ukazu vid 21 ljutogho 1948 r. pro vyselelnnja seljan, jaki ne vykonaly minimumu trudodniv) [Repressions as a method of increasing the productivity of collective farmers of Podillja (on the example of the Decree of February 21, 1948 on the eviction of peasants who did not meet the minimum working days)]*. Reabilitovani istorijeju: U dvadcaty semy tomakh. Khmeljnycjka oblastj. Kn. 4. Khmeljnycjkyj, 10–26. [in Ukrainian]

Vronsjka, T.V. (2011). 21 ljutogho 1948 r. v istoriji stalinsjkogho teroru [February 21, 1948 in the history of Stalinist terror.]. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal.* 1, 107–122. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 23.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.11.2021 р.

Ростислав Мельник

Національний університет «Львівська політехніка»,
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

e-mail: [rimarch2010@yahoo.com](mailto:rिमarch2010@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0375-7167>

Студентське проектно-конструкторське бюро Львівського політехнічного інституту у 1960-х – 70-х рр.: напрями та форми діяльності

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні основних напрямів та форм науково-дослідної діяльності Студентського проектно-конструкторського бюро Львівського політехнічного інституту у 1960-х – 70-х рр. Зокрема, автор розглядає і характеризує види науково-дослідних робіт, які виконувалися працівниками бюро, способи й методи виконання цих робіт студентами. **Методологічною основою** дослідження є загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) методи, а також принципи історизму, об'єктивності та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що на підставі архівних джерел та публікацій радянської періодики проаналізовано особливості та характер діяльності Студентського проектно-конструкторського бюро Львівського політехнічного інституту в 1960-х – 70-х рр., розглянуто основні напрями й форми науково-дослідної діяльності бюро, його співпраці з народним господарством. **Висновки.** Створення та діяльність Студентського проектно-конструкторського бюро у 1960-х – 70-х рр. було важливим етапом у розвитку Львівського політехнічного інституту як навчального й наукового центру. Це впорядкувало науково-дослідну діяльність студентів, підвищило рівень і якість виконання ними науково-дослідних робіт, надало цим роботам більшої ваги та значення. У рамках бюро розвинулися старі й з'явилися нові напрями й форми науково-дослідної діяльності студентів, розширилося коло науково-дослідних робіт та дослідницьких завдань, котрі стояли перед молодими політехніками, урізноманітнилися їх тематика. Це сприяло зростанню статусу й авторитету бюро, підвищило його роль у системі науково-дослідних підрозділів інституту, утвердило його позиції як самодостатнього науково-дослідного осередку.

Ключові слова: Львівський політехнічний інститут, народне господарство, науково-дослідна діяльність, студенти, Студентське проектно-конструкторське бюро.

Постановка проблеми. Діяльність Львівської політехніки (у радянські часи – Львівський політехнічний інститут, далі – ЛПІ) завжди відзначалася високою науковою активністю студентства й широким залученням його представників до виконання науково-дослідних робіт, які провадив заклад. У радянський період з його всеосяжною інтеграцією вищої технічної школи з народним господарством, а відтак її підпорядкування інтересам соціалістичної економіки, участь студентів у науково-дослідній діяльності набувала не лише практичного, а й, без сумніву, ідеологічного значення. А тому пошуку оптимальної моделі організації науково-дослідної роботи студентів керівництво інституту відводило чимало уваги, часу, зусиль і ресурсів. І слід визнати, що робило це досить успішно. Студенти дійсно стали важливою складовою і чинником наукового життя закладу. Їхня діяльність характеризувалася хорошими результатами, більшість з яких використовувалася в інтересах самого інституту або ж ефективно впроваджувалася у промисловість і виробництво. І хоча активну наукову діяльність студенти ЛПІ розпочали одразу після відновлення роботи закладу у 1944 р., справжніх організаційних форм вона набула дещо пізніше – у 1950-х рр. Важливу роль у цьому відіграло створення у 1959 р. Студентського проектно-конструкторського бюро (далі – СПКБ). Воно було покликане впорядкувати науково-дослідну діяльність студентів, узгодити її з поточними потребами й проблемами стратегічного розвитку вузу, допомагати промисловості й виробництву у вирішенні наукових і технічних завдань різного рівня. Водночас СПКБ виконувало для студентів роль своєрідного майданчика, де вони могли застосувати на практиці здобуті під час навчання знання і навички, вдосконалити і поглибити їх, ознайомитися з основами науково-дослідної роботи та професійної діяльності за обраним фахом.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Загальний інтерес до СПКБ виник одразу ж після його створення. Значні успіхи бюро у проектно-конструкторській і науково-дослідній діяльності, яких йому вдалося досягти у 1960-х – 70-х рр., ще більше привернули до нього увагу науковців і громадськості. Результатом цього стала серія різних публікацій, присвячених СПКБ,

які впродовж 1960-х – 80-х рр. регулярно виходили в газеті ЛПІ «Радянський студент». Не претендуючи на роль ґрунтовних наукових розвідок, часто переслідуючи ідеологічні цілі, вони, однак, містили багато цінної інформації про структуру й організацію діяльності СПКБ, його співпрацю з промисловістю та виробництвом, її результати, впровадження цих результатів на практиці тощо. У своїй сукупності вони становлять важливе, а часто – незамінне джерело з історії бюро у 1960-х – 80-х рр. Не перелічуючи тут усіх публікацій, слід зазначити основні з них. Це, зокрема, статті, авторами яких були В. Осепчугов (Осепчугов, 1959), В. Ларіна (Ларіна, 1971), П. Путій (Путій, 1973), А. Берестовська (Берестовська, 1977), О. Телеп (Телеп, 1977; Телеп, 1979), І. Огородник (Огородник, 1979), В. Ляковська (Ляковська, 1984). Інформацію про діяльність СПКБ у 1960-х – 70-х рр. можна знайти також на сторінках таких всесоюзних і республіканських наукових періодичних видань: «Вестник высшей школы» (Харченко, 1960; Богацький, 1972), «Строительство и архитектура» (Проектируют студенты, 1979), «Архитектура СССР» (Студенческое проектно-конструкторское бюро, 1985), «Знання та праця» (Складаний, 1978). Діяльності СПКБ присвячено також фрагмент монографії Р. Кузьміна та Р. Мельника про діяльність Науково-дослідного сектору ЛПІ у 1944–1978 рр., яка побачила світ у 2020 р. (Кузьмін, 2020).

Мета статті – висвітлити основні напрями та форми діяльності СПКБ ЛПІ у 1960-х – 70-х рр., розглянути й охарактеризувати види робіт, які виконувалися у бюро у той період часу, способи й методи виконання студентами цих робіт.

Виклад основного матеріалу. Свою роботу СПКБ проводило у декількох напрямках, які тісно переплітаючись та доповнюючи один одного, творили багату картину діяльності цього підрозділу. В основі цієї діяльності була розробка різноманітних архітектурно-будівельних й інфраструктурних проєктів. Власне для реалізації перспективного плану розбудови об'єктів і розвитку матеріально-технічної бази ЛПІ бюро й було створене. СПКБ повністю виправдало покладені на нього сподівання. Упродовж 1960-х – 70-х рр. його працівниками – штатними співробітниками, викладачами й студентами – розроблено проєктну документацію для великої кількості об'єктів інституту різного призначення – навчального, господарського, житлового, рекреаційного. Слід зазначити, що діяльність бюро не обмежувалося лише розробкою архітектурно-будівельних проєктів для інституту. Воно надавало ВНЗ також різносторонню наукову, технічну й організаційну допомогу. Так, у 1977 р. для розвитку й вдосконалення навчально-матеріальної бази інституту студентами (під керівництвом професорсько-викладацького складу) виготовлено у СПКБ 190 лабораторних установок, 50 навчальних пристроїв, більш ніж 2 тис. плакатів і схем, близько 5 тис. штук карт програмування і контролю та інших посібників [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп. 6. Спр.717. Арк.207].

На засадах госпрозрахунку СПКБ займалося розробкою проєктно-будівельної документації для промислових і виробничих підприємств, установ й організацій [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.135. Арк.149–151]. Виконуючи ці та інші роботи, воно співпрацювало з підприємствами й організаціями не лише Львова чи області, а й всієї УРСР [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.171. Арк.106]. Результати діяльності СПКБ у галузі архітектурно-будівельного проєктування ще у середині 1960-х рр. отримали високу оцінку та широко застосовувалися на практиці архітекторами й інженерами-будівельниками зі всього Радянського Союзу [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.171. Арк.107]. Не менш активно бюро працювало і в 1970-х рр. У той час його працівниками й студентами виконано чимало проєктів на замовлення різних установ, підприємств та відомств [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.293. Арк.319–322]. Але навіть за таких обставин у бюро переважали роботи, які виконувалися на замовлення ЛПІ. Так, у 1972 р. розробка проєктно-конструкторської документації для інженерно-будівельних потреб інституту становила аж 65 % усіх його робіт. На виконання замовлень інших закладів вищої освіти припадало лише 10 % робіт, міністерств та відомств – 25 % [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.360. Арк.220]. Окремим дозволом Держживільбуду СРСР у 1974 р. СПКБ отримало ексклюзивне право на розробку індивідуальних проєктів об'єктів житлового й цивільного будівництва [Ляковська, 1984]. Того ж року архітектурно-будівельна група у складі бюро проєктувала низку об'єктів за завданням Міністерства вищої освіти УРСР [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.501. Арк.168].

Окремий напрям діяльності СПКБ становили проєктно-конструкторські, науково-пошукові й дослідницькі роботи, а також різноманітні лабораторні й експериментальні дослідження. Зазвичай їх виконували на госпрозрахункових засадах. Замовниками цих робіт переважно виступали підприємства й організації народного господарства – заводи, фабрики, виробничі об'єднання тощо. Вони представляли не лише Львів та Львівську область, а й інші регіони України [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.135. Арк.147]. Більшість їхніх замовлень стосувалася разових, нетривалих за часом виконання робіт. Динаміка їх зростання вражала. Так, якщо у першій половині 1960-х рр. обсяг виконаних у бюро замовлень не перевищував 80 на рік [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.135. Арк.152], то вже у другій половині 1960-х рр. їх кількість щороку

..... становила у середньому 200 [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.171. Арк.109]. На такому ж високому рівні цей показник залишався і в 1970-х рр. [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.293. Арк.324–325].

Спектр робіт, які СПКБ виконувало для промисловості й виробництва, був надзвичайно широким та охоплював різні галузі науки й техніки, а також сфери життєдіяльності суспільства. Для прикладу можна навести діяльність бюро у 1971 р. Тоді у його навчально-виробничих лабораторіях виконувалися такі роботи: фізико-хімічне дослідження ґрунтів (лабораторії кафедри автодоріг); фізико-механічні й хімічні аналізи будматеріалів (лабораторії кафедри технології силікатів); механічні дослідження зразків металів, тросів, деревини та ін. (лабораторії кафедри опору матеріалів); металографічні дослідження сталей, чавунів та ін. металів (лабораторії кафедри фізики металів і металознавства); хімічні аналізи різних металів, кислот, вод та ін. речовин (лабораторії кафедри аналітичної хімії); аналізи трансформаторних і турбінних мастил (лабораторії кафедри технології нафти і газу); високовольтні дослідження заземлень та різних захисних засобів (лабораторії кафедри електричних станцій); комплексні перевірочні рентгенівські дослідження зварювальних робіт різних конструкцій, споруд та об'єктів (лабораторії кафедри зварювального виробництва); перевірка й реконструкція елементів теплоенергетичних установок (лабораторії кафедри теплоенергетичних установок електричних станцій); розрахунки й експертні перевірочні розрахунки з роботи різних підйомно-транспортних машин й агрегатів (лабораторії кафедр ПТМ і ТММ); виконання різних технічних і технологічних експертиз (лабораторії кафедр технічного й технологічного профілю); переклади з західноєвропейських мов на російську і з російської мови на західноєвропейські технічної літератури – статей, описів, рекламацій, рефератів та ін. тестів (студенти кафедри іноземних мов) [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.293. Арк.324–325].

СПКБ також проводило для установ, підприємств й організацій народного господарства Львова та західних областей України значні за обсягом та тривалі за часом виконання науково-пошукові, проектно-конструкторські і дослідницькі роботи. Це відбувалося на підставі відповідних договорів. Зокрема, у 1969 р. співробітники СПКБ та студенти працювали над реалізацією 6-ти договорів з промисловістю і виробництвом [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.205. Арк.297]. У 1979 р. таких договорів було 15. Більшість із них – довготривалі (на 2–3 роки), а кошторис прописаних у них робіт у середньому становив 20 000 крб [Огородник, 1979].

Розширення активності СПКБ, зростання його ваги у житті ЛПІ, підвищення авторитету серед наукових і промислових кіл спричинили появу у середині 1970-х рр. нової форми діяльності цього підрозділу – договорів про творчу співдружність з науковими інституціями, промисловістю і виробництвом. Наприкінці 1970-х рр. СПКБ мало укладені договори про творчу співдружність з цілою низкою установ, підприємств й організацій зі всієї УРСР. Серед них, зокрема, були: Фізико-механічний інститут АН УРСР, обчислювальний центр Харківського інституту інженерів комунального будівництва, науково-дослідні та проектні лабораторії експериментального проектування житлових та громадських споруд при Одеському інженерно-будівельному інституті [Яківчик, 1978].

Основною метою діяльності СПКБ було забезпечення широкого кола практичних й стратегічних потреб ЛПІ, а також надання допомоги установам, підприємствам та організаціям, які зверталися до нього для вирішення різних технічних й виробничих проблем. Не дивно, що ця діяльність, так само як і її результати, мала здебільшого прикладний характер. Проектні й конструкторські роботи істотно переважали над науково-дослідними. Наглядним прикладом для підтвердження цих слів може бути 1973 р. Тоді загальний обсяг робіт, виконаних у СПКБ, у відсотковому співвідношенні розподілявся так: проектні – 45 %, приладобудівні (конструкторські) – 45 %, дослідницькі (науково-дослідні) – 10 % [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.426. Арк.221].

Спершу студенти працювали у СПКБ лише у вільний від занять час. Згодом із розширенням його діяльності, спричиненої збільшенням кількості замовлень, які надходили до бюро від промисловості й виробництва, та підвищенням рівня їх складності, більшість пошукових, проектних та науково-дослідних робіт у ньому почали виконуватися у рамках дипломного й курсового проектування студентів, а також у процесі проходження ними навчально-виробничої та переддипломної практики. Навчально-виробничу практику студенти почали проходити у СПКБ ще у 1960-х рр. Щоправда, у той час щороку її відбувало заледве 100 осіб [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.171. Арк.106; Спр.187. Арк.283; Спр.205. Арк.292]. У 1970-х рр. та з кожним наступним роком практику у СПКБ проходило все більше і більше студентів. Уже в 1976 р. їх кількість сягнула 500 [ДАЛО. Р-120. Оп.6. Спр.659. Арк.219]. Загалом за перших 20 років існування СПКБ навчально-виробничу й переддипломну практику у ньому пройшли 12 583 студенти [Телеп, 1979].

Проектні, конструкторські й науково-дослідні роботи, які виконувалися у СПКБ, часто ставали темами дипломних і курсових робіт молодих політехніків. Зокрема, у 1972 р. тут

виконували 58 дипломних і 56 курсових студентських проєктів [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.360. Арк.220]. Незабаром кількість проєктів, реалізованих студентами у бюро, зросла у рази. Так, у 1977 р. ними виконано у СПКБ 164 дипломні роботи. Кількість курсових робіт становила 284 [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.717. Арк.206]. Загалом до 1979 р. у бюро реалізовано понад 1 800 курсових і 1 200 дипломних студентських проєктів. Більшість із них виконано на замовлення промислових підприємств й організацій. Результати багатьох проєктів керівництво інституту передавало промисловості й виробництву для впровадження, чимало з них знайшли застосування у різних галузях науки і техніки [Телеп, 1979].

Окрім виконання проєктно-конструкторських та науково-дослідних робіт, штатні співробітники СПКБ та студенти, які брали участь у його роботі, використовували у 1960-х – 70-х рр. також інші форми науково-дослідної діяльності. До них, зокрема, належали: виголошення студентами на науково-технічних конференціях доповідей, підготовлених на підставі науково-дослідних робіт, які виконувалися у бюро; підготовка й публікація студентами наукових статей і розвідок; підготовка й подання співробітниками бюро заявок на авторські свідоцтва; організація та проведення в інституті конференцій та наукових семінарів [ДАЛО. Ф. Р-120. Оп.6. Спр.659. Арк.219].

Висновки. Створення Студентського проєктно-конструкторського бюро було не просто важливим чи необхідним кроком, а цілком закономірним етапом інституційного розвитку Львівського політехнічного інституту як навчального й наукового центру. Окрім того, що його поява створила умови для залучення більшої кількості студентів до науково-дослідної роботи, вона впорядкувала їх діяльність у цьому напрямі, підвищила рівень і якість виконання студентами науково-дослідних робіт, надала цим роботам та їх результатам більшої ваги і значення. СПКБ дало поштовх для розвитку старих й освоєння студентами нових напрямів і форм науково-дослідної діяльності, охоплення цією діяльністю нових видів науково-дослідних робіт, виконання яких силами більших колективів було можливим лише у форматі бюро. Розширилася врешті і сама тематика цих робіт. Все це сприяло зростанню статусу й авторитету СПКБ як серед науковців, так і представників народного господарства, його ролі й значення у системі науково-дослідних підрозділів ЛПІ, а відтак утвердженню позицій бюро як самобутнього і самодостатнього науково-дослідного осередку.

Подяка. Висловлюю щире вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Берестовська, А.** (1977). СПКБ творить, дерзає. *Радянський студент*, 16 березня, № 9 (1409).
- Богацький, Г.** (1972). Выработывать навыки исследователя. *Вестник высшей школы*, 3.
- ДАЛО** – Державний архів Львівської області.
- Кузьмин, Р., Мельник, Р.** (2020). *Науково-дослідний сектор Львівського політехнічного інституту в 1944–1978 рр.* Львів: Видавництво Львівської політехніки, 364 с.
- Ларіна, В.** (1971). Сьогодні і завтра СПКБ. *Радянський студент*, 13 січня, № 2 (1164).
- Ляковська, В.** (1984). 25 років творення... *Радянський студент*, 19 грудня, № 38 (1711).
- Огородник, І.** (1979). База науково-практичної підготовки студентів. *Радянський студент*, 31 січня, №4 (1483).
- Осепчугов, В.** (1959). Студентське проєктно-конструкторське бюро. *Радянський студент*, 7 квітня, № 12 (529).
- Проектируют студенты** (1979). *Строительство и архитектура*, 4, С. 27.
- Путій, П.** (1973). Творчий шлях до знань. *Радянський студент*, 31 жовтня, № 31 (1221).
- Складаний, І.** (1978). Пошуку золота пора. *Знання та праця*, 9, С. 1–5.
- Студенческое проєктно-конструкторское бюро Львовской политехники** (1985). *Архитектура СССР*, 4, С. 38–39.
- Телеп, О.** (1977). З творчим натхненням. *Радянський студент*, 1 червня, № 19 (1419).
- Телеп, О.** (1979). СПКБ минуло 20... *Радянський студент*, 30 грудня, № 39 (1518).
- Харченко, В.** (1960). Студенческое проєктно-конструкторское бюро. *Вестник высшей школы*, 1, С. 58–59.
- Яківчик, Р.** (1978). Досягнення й проблеми СПКБ. *Радянський студент*, 8 лютого, № 5 (1445).

Ростислав Мельник

Национальный университет «Львовская политехника»,
кандидат исторических наук, старший преподаватель (Украина)

Студенческое проектно-конструкторское бюро Львовского политехнического института в 1960-х – 70-х годах: направления и формы деятельности

Аннотация. Целью статьи является освещение основных направлений и форм научно-исследовательской деятельности Студенческого проектно-конструкторского бюро Львовского политехнического института в 1960-х – 70-х гг. В частности, автор рассматривает и характеризует виды научно-исследовательских работ, которые выполнялись работниками бюро, способы и методы выполнения студентами этих работ. **Методологической основой** исследования стали общенаучные (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторические (историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический) методы, а также принципы историзма, объективности и верификации. **Научная новизна** состоит в том, что на основании архивных источников и публикаций советской периодики проанализированы особенности и характер деятельности Студенческого проектно-конструкторского бюро Львовского политехнического института в 1960-х – 70-х гг., рассмотрены основные направления и формы научно-исследовательской деятельности бюро, его сотрудничества с народным хозяйством. **Выводы.** Создание и деятельность Студенческого проектно-конструкторского бюро в 1960-х – 70-х гг. было важным этапом в развитии Львовского политехнического института как учебного и научного центра. Это упорядочило научно-исследовательскую деятельность студентов, повысило уровень и качество выполнения ими научно-исследовательских работ, придало этим работам больше веса и значения. В рамках бюро развились старые и появились новые направления и формы научно-исследовательской деятельности студентов, расширился круг научно-исследовательских работ и задач, стоявших перед молодыми политехниками, разнообразилась их тематика. Это способствовало росту статуса и авторитета бюро, повысило его роль в системе научно-исследовательских подразделений института, утвердило его позиции в качестве самостоятельного научно-исследовательского центра.

Ключевые слова: Львовский политехнический институт, народное хозяйство, научно-исследовательская деятельность, студенты, студенческое проектно-конструкторское бюро.

Rostyslav I. Melnyk

Lviv Polytechnic National University,
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

Student Design and Engineering Bureau of Lviv Polytechnic Institute in the 1960s – 70s: Directions and Forms of Activities

Abstract. The purpose of the article is to highlight the main directions and forms of research activities of the Student Design and Engineering Bureau of Lviv Polytechnic Institute in the 1960s – 70s. In particular the author considers and characterizes the types of research performed by employees of the bureau, as well as the ways and methods of performing these works by students. **The methodological basis** of the study are general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological) methods, as well as the principles of historicism, objectivity and verification. **The scientific novelty** of the work is that on the basis of archival sources and publications of Soviet periodicals the features and nature of the activity of the Student Design and Engineering Bureau of Lviv Polytechnic Institute in the 1960s – 70s were analyzed. The main directions and forms of research activities of the bureau as well as its cooperation with the national economy are also considered. **Conclusions.** The establishment and operation of the Student Design and Engineering Bureau of Lviv Polytechnic Institute in the 1960s – 70s was an important stage in the development of Lviv Polytechnic Institute as an educational and research center. This regulated the research activities of students, improved the level and quality of their research works, gave more weight and importance to this work. In the bureau the old directions and forms of research activities of students were developed and new ones appeared. The range of research works and tasks facing young polytechnics expanded. Their topics become more diverse. This contributed to the growth of the status and authority of the bureau, increased its role in the system of research units of the institute, confirmed its position as a self-sufficient research center.

Key words: Lviv Polytechnic Institute, national economy, research activities, students, Student Design and Engineering Bureau.

References:

- Berestovs'ka, A.** (1977). SPKB tvorytj, derzaje [SDEB creates, goes ahead]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 16 bereznja, 9 (1409). [in Ukrainian].
- Bogatskiy, G.** (1972). Vyrabatyvat navyky issledovatelya [To develop researcher skills]. *Vestnik vysshey shkoly – Higher School Bulletin*, 3. [in Russian].
- DALO** – Derzhavnyi arkhiv Ljiviv's'koji oblasti. [State archives of Lviv Oblast]. [in Ukrainian].
- Jakivchyk, R.** (1978). Dosjaghnennja i problemy SPKB [Achievements and challenges of SDEB]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 8 ljutogho, 5 (1445). [in Ukrainian].
- Kharchenko, V.** (1960). Studencheskoe proektno-konstruktorskoe byuro [Student Design and Engineering Bureau]. *Vestnik vysshey shkoly – Higher School Bulletin*, 1, 58–59. [in Russian]
- Kuzjmy, R., Meljnyk, R.** (2020). *Naukovo-doslidnyj sektor Ljiviv's'kogho politekhnichnogho instytutu v 1944–1978 rr. [Research sector of Lviv Polytechnic Institute in 1944–1978]*. Ljviv: Vydavnyctvo Ljiviv's'koji politekhniki, 364 p. [in Ukrainian].
- Larina, W.** (1971). Sjoghodni i zavtra SPKB [SDEB today and tomorrow]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 13 sichnja, 2 (1164). [in Ukrainian].
- Ljaskovs'ka, V.** (1984). 25 rokiv tvorennja... [25 years of creations]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 19 ghrudnja, 38 (1711). [in Ukrainian].
- Oghorodnyk, I.** (1979). Baza naukovo-praktyčnoji pidghotovky studentiv [Base of scientific and practical training of students]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 31 sichnja, 4 (1483). [in Ukrainian].
- Osepchuhov, V.** (1959). Studentsjke proektno-konstruktorskje bjuro [Student Design and Engineering Bureau]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 7 kvitnja, 12 (529). [in Ukrainian].
- Proektiruyut studenty** [Student design] (1979). *Stroitelstvo i arkhitektura – Construction and architecture*, 4, 27. [in Russian].
- Putii, P.** (1973). Tvorchyj shljakh do znanj [Creative path to knowledge]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 31 zhovtnja, 31 (1221). [in Ukrainian].
- Skladanyj, I.** (1978). Poshuku zolota pora [Golden time of search]. *Znannja i pracja – Knowledge and work*, 9, 1–5. [in Ukrainian].
- Studencheskoe proektno-konstruktorskoe byuro Lvovskoy politekhniki** [Student Design and Engineering Bureau of Lviv Polytechnic] (1985). *Architektura SSSR – Architecture of the USSR*, 4, 38–39. [in Russian].
- Telep, O.** (1977). Z tvorchym natkhnennjam [With creative inspiration]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 1 chervnja, 31 (1221). [in Ukrainian].
- Telep, O.** (1979). SPKB mynulo 20 rokiv... [SDEB turned 20]. *Radjanskyj student – Soviet student*, 30 ghrudnja, 39 (1518). [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 17.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.11.2021 р.

Ольга Коляструк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>
ResearcherID: ABG-3285-2021 <https://publons.com/researcher/3308378/olha-koliastruk/>

Олександр Коляструк

Інститут історії України НАН України,
кандидат історичних наук, науковий співробітник (Україна)
e-mail: york223@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-7520-9157>
ResearcherID: AAN-3381-2020 <https://publons.com/researcher/3446670/oleksandr-koliastruk/>

Ідентичність українців та росіян та погляд на сусіда

Анотація. Метою статті є дослідження проблеми відносин між Україною та Російською Федерацією після проголошення незалежності України. Автори концентрують свою увагу на процесі становлення ідентичності в новостворених державах та на тому, як ідентичність вплинула на сприйняття сусіднього народу в Україні та Росії. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів з принципами об'єктивності, історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що, використовуючи здобутки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців та надбання соціологічної науки, автори пропонують власний погляд на проблему міждержавних відносин, аналізуючи її крізь призму національної ідентичності. **Висновки.** Україна і Російська Федерація по-різному ставилися до спільного історичного спадку перебування у радянській державі. Для України радянський досвід був сповнений проблем, пов'язаних з насадженням радянської ідентичності, яка так само ігнорувала потреби національної української, або відверто інструменталізувала українську національну ідентичність для потреб держави. Тому, розпочавши процес державного будівництва, найбільших успіхів в Україні досягли ті політики, які акцентували увагу на громадянській українській ідентичності. Процес «націоналізації» в Україні був неоднозначно сприйнятий в різних регіонах. Для РФ характерним був значний сентимент за радянськими часами, який ґрунтувався на ідеї величі радянської держави, що певною мірою відображало прагнення російських еліт та суспільства до відновлення цієї величі. Українська незалежність сприймалась у цьому контексті як виключно вороже для Росії явище. Підігріваючи імперські та націоналістичні настрої російського суспільства, російська влада вдало для себе створила образ української державності як небезпечного явища і використала цей образ при анексії АР Крим та розв'язанні війни проти України на Донбасі.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, ідентичність, відносини.

Постановка проблеми. Проголошення і становлення України і Російської Федерації як незалежних суверенних держав від моменту розпаду СРСР і до сьогодні супроводжується вкрай непростими стосунками не тільки між владними інституціями, а й між суспільствами. Відновлення самодостатності обох народів тісно пов'язані зі спільним радянським минулим, але осмислення і ставлення до цієї спадщини виявились радикально відмінними, причини такої різниці криються не тільки в державній політиці, а й у свідомості людей, у стереотипах сприйняття один одного і здатності до взаєморозуміння і взаємоповаги.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Українсько-російські відносини доби незалежності стабільно знаходилися в центрі уваги академічних істориків Інституту історії України НАН України, їм присвячені ряд системних видань: «Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах» (2002–2004), «Україна та Росія: Проблеми політичних та соціокультурних відносин» (2003). Серед авторських напрацювань варто зазначити монографії С. В. Кульчицького «Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика» (2004), «Новітній український державотворчий процес» (у співавторстві з Б. О. Парахонським, 2004), М. П. Білоблоцького «Україна та Росія: Історичні уроки міждержавних відносин» (2002). У цих працях основна увага зосереджена на зовнішній політиці країн, виробленні норм міждержавних стосунків. Після Революції гідності 2013–2014 рр. і агресії РФ дослідницький інтерес не знизився, навпаки, набув нових якісних параметрів. Так, 2017 р.

П. П. Гай-Нижник у своїй монографії «Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення» запропонував аналіз українсько-російських стосунків з позицій національної безпеки. Більшість сучасних українських авторів відзначають посилення національної ідентичності в українців через відчуження російського. Джерельною основою для вивчення ставлення українців до росіян і росіян до українців стали спеціальні соціологічні дослідження, які регулярно здійснюються в обох країнах. У Росії це здійснює Автономна некомерційна організація Аналітичний Центр опитування Юрія Леваді (АНО Левада-Центр), а в Україні – Київський міжнародний інститут соціології (КМІС).

Метою статті є дослідження проблеми відносин між Україною та Російською Федерацією після проголошення незалежності України.

Виклад основного матеріалу. Специфікою пізньорадянського періоду для України було те, що поруч із закріпленою радянською ідентичністю існувала ще й національна як опозиційна. У міжвоєнний час радянська влада не повністю контролювала українські етнічні землі, значна частина яких перебувала в інших державно-політичних і соціокультурних умовах. Там сформувались організації та рухи, метою яких було зберегти українську національну ідентичність і поширити на всю Україну. Попри масовану сталінську насильницьку радянізацію західноукраїнських земель винищити цю національну ідентичність не вдалося, адже вона давалася взнаки в дисидентському русі, а особливо потужно – за Перебудови, коли політична система стала значно ліберальнішою. Демократичні реформи доби Перебудови, а згодом і розпад СРСР уможливили формування і проведення власної національної політики колишньою периферійною номенклатурою.

У СРСР російська мова і культура посідали провідні позиції. Відповідно носії російської мови і радянської культури, трансльовані «мовою міжнаціонального спілкування», звикли відчувати себе на перших ролях. Натомість у національно орієнтованій державі їх позиції виявились підваженими, а становище залежало від того, як буде діяти нова влада.

У відсотковому відношенні чисельність росіян (близько 11 млн) в УРСР не була такою значною, як у прибалтійських республіках чи Казахстані, втім була найбільшою (45 %) з-поміж росіян, що проживали поза межами РРФСР. Ймовірність виникнення «російського питання» до проголошення незалежності навіть не розглядалася. Російська культура ототожнювалась з радянською культурою, тобто російське дорівнювало радянському. Відтак у радянський період мати росіян за національну меншину було неможливо. Завдяки державній концепції «нової історичної спільноти – радянського народу» та «мові міжнаціонального спілкування» за російським було закріплено лідерські позиції. Оскільки ні концептуального, ні мовленнєвого бар'єру тут не виникло, то радянське сприймалось як російське, причому не тільки в Українській РСР, а і в самій Російській РФСР.

Якщо в Радянському Союзі російська культура використовувалась як основа для культури радянської, то в незалежній Україні вона стала частково анахронічною. Подолання радянськості (російськості) стало одним з інституціонально-конституційних принципів для нової держави. Росіяни неочікувано для себе опинилися в ситуації, коли разом з радянською державою у минуле відійшли їх національна статусність, мова, культура, відтепер вони перейшли в розряд «одні з». Тож сентимент за радянським був відчутним і присутнім і в жителів України, росіян за національністю (це не означає, що представники інших національностей України не мали подібного сентименту). За опитуванням, проведеним у 1996 р., понад половина росіян, що проживали в Україні, відповіли, що вважають своєю батьківщиною СРСР. За опитуванням 1997 р., 56 % жителів Російської Федерації вважали, що українці та росіяни є єдиним народом [Головаха & Паніна, 1998].

Ситуація ускладнилась тим, що перша половина 1990-х рр. в Україні знаменувалась розчаруванням суспільних сподівань щодо незалежності. Голосування на підтримку незалежності України у 1991 р. були здебільшого обумовлені економічними мотивами. Люди прагнули незалежності від радянської системи з її хиткою економікою. На 1993 р. 44 % громадян України не бажали далі терпіти економічні негаразди заради збереження української незалежності, більше половини з цих 44 % походили з Донецької області. З іншого боку, тільки 19 % українців (переважно із Заходу) готові були страждати стільки, скільки потрібно [Brudny & Finkel, 2011 : 826.]. Водночас і росіяни, і українці, оцінюючи своє економічне становище, не демонстрували суттєвої відмінності. Якщо ставилось питання про те, хто в Україні, порівнюючи з іншими, є у кращому економічному становищі, то українці і росіяни відповідали майже ідентично. Негативна характеристика свого економічного становища перевищувала позитивну на 20–30 %, але етнічність тут не відіграла жодної ролі [Bremer, 1994 : 269].

Найбільш розвинуті у промисловому плані райони Східної і Південної України, які домінували у політичному і економічному житті радянської доби, значною мірою були зрусифіковані. Мешканці цих регіонів не надавали великого значення українській мові, культурі,

.....
національній незалежності, не мали антиросійських сентиментів. І така амбівалентність зберігалась упродовж тривалого періоду після розпаду СРСР, чимало громадян України відчували себе «людьми на роздоріжжі». Так, за результатами репрезентативного опитування населення північно-східної України у березні 1994 р., третина респондентів, як і раніше, вважали себе громадянами СРСР, кожний десятий ідентифікував себе з СНД і лише 16 % за визначенням відносили себе до громадян незалежної України. За даними загальнонаціонального опитування у липні 1994 р., 47 % висловились би проти незалежності України, якби знову їм довелося взяти участь у референдумі з питань державної незалежності, і лише 24 % готові знову підтримати суверенітет. До того ж, такі позиції поділяли не лише «рядові» мешканці, але і представники регіональних еліт [Куценко, 2006 : 56–57].

Отже, при з'ясуванні ставлення до Росії і росіян в Україні слід брати до уваги ідентичнісну та регіональну специфіку пострадянської України, де ставлення до Росії значно детермінується набутими усталеними факторами. Так, для Заходу України, де більшість соціокультурних рухів і настроїв були сформовані або зазнали впливу націонал-орієнтованої інтелігенції, Росія сприймається як джерело катастроф і є причиною чималих національних трагедій (Голодомор, репресії, Чорнобильська аварія), у складному становищі України ці націонал-демократи вбачають наслідки колоніальної політики та імперського ставлення до українців з боку Росії. Тому для Західної України Росія (раніше за інші регіони) стала конституючим Іншим. Відтак домінувала тут національна ідентичність, що суттєво посилювалась через негативну самоідентифікацію у зіставленні з цим Іншим: ми – не Росія (як тиран, як агресор, як репресивна машина), на відміну від Сходу і Півдня, де антиросійського складника здебільшого не було, натомість відчутний радянський сентимент, а отже, і лояльне сприйняття російського.

На відміну від України, де еліти, а за ними і суспільство, зіштовхнулись із завданням щодо побудови національної держави, Російська Федерація після розпаду СРСР ставила дещо інші цілі. Порівнюючи з іншими радянськими республіками, РРФСР не була республікою росіян або для росіян, хоча вони становили 82 % її населення. Вона була створена з 57 територіальних та 31 етнотериторіальних об'єднань (16 автономних республік, 5 автономних областей, 10 автономних районів) різних неросійських етнічних груп. РРФСР не мала власного гімну, республіканської комуністичної партії. Політика радянської держави була скерована на розмивання національної ідентичності російського народу, на підміну її радянською тотожністю. Згадаємо, що російська національна ідентичність історично формувалася за зовсім іншими траєкторіями, ніж українська. З XVIII ст., коли Російська імперія позиціонувалася як Російська національна держава, ця державницька ідентифікація мала не лише дорівнювати російській самтотожності, а й визначалася зверхністю над усіма іншими народами, що входили до складу монархії. Радянська політика державотворення лише підсилила цю тенденцію, щоб протидіяти відцентровим силам інституалізованої етнічності, радянська національна політика приписала росіянам роль «імперського клею» радянської держави, створивши так русоцентричну імперію [Brudny & Finkel, 2011 : 818]. Тож і Російська імперія, і Радянський Союз владою і російською інтелектуальною елітою сприймалися як національні російські держави, понад те, у свідомості пересічних росіян «імперське» та «національне» не мали чітких меж і не відрізнялися одне від одного [Tolz, 2002 : 238].

Проголошення Україною незалежності у 1991 р. спровокувало в Москві більш ворожу реакцію, ніж подібні декларації інших республік Союзу. Не лише у комуністичній та націоналістичній пресі, а й у ліберально налаштованих виданнях події в Україні оцінювались як загроза національним інтересам Росії та її безпеці [Tolz, 2002 : 238]. Якщо порівняти кількість публікацій у російській пресі першої половини 1990-х рр. про Україну, то ми побачимо, що вона дорівнює сумі публікацій про усі інші колишні радянські республіки, хоча здебільшого ці публікації були пронизані стереотипними і міфологізованими уявленнями про Україну. Для прикладу, ліберальна газета «Московский комсомолец» в 1990-х рр. мало не в кожному матеріалі про Україну транскрибувала російськими буквами поняття «самостійна» і «незалежна». Написати «індепендентні Сполучені Штати» нікому не спало б на думку, а ось думка про те, що Україна може бути незалежною, викликала припливи іронії і сарказму. Як у Маяковського: «Звідки, мовляв, і що це за географічні новини?». Така негативна реакція була насамперед зумовлена тим, що для Росії творення незалежної України означало кінець не лише для її імперських амбіцій, а й загрозу для самого проєкту «імперія-національна держава», оскільки для більшості росіян (як інтелектуальної еліти, так і пересічних громадян) українці були частиною єдиної слов'янської народності. За таких умов незалежність України розглядалась росіянами виключно як вигадка націоналістів, західних імперіалістів, концентрувалася увага на «загрозі», якій будуть піддані росіяни та російськомовні в новому утворенні. Збільшення збалансованого академічного аналізу (на відміну від ранніх 1990-х, де незалежність розглядалась як суцільне зло) про посткомуністичну Україну супроводжувалося зменшенням

публікацій у російських ЗМІ. Це певною мірою проявилось під час президентських виборів 1999 р. в Україні, які російські ЗМІ освітлювали частково, навіть спорадично, на відміну від 1994 р., коли російські медіа чітко підтримували Л. Кучму [Tolz, 2002 : 249].

Потрібно зазначити, що новий відмінний статус Російської Федерації після розпаду СРСР далеко не одразу усвідомлювався російською політичною і культурною елітою. Зміни розмірів і статусу країни, її зовнішньої політики, норм взаємодії з найближчими сусідами та іншим світом для маси росіян не призвели до рішучих змін у структурі колективної ідентифікації. Російське те, що відносилось до Російської Федерації, не протиставлялось радянському, тому що відносилось до СРСР. Навпаки, Росія наче продовжувала СРСР, хоча і в зменшеному масштабі [Дубин, 2005 : 24].

Російські ліберально налаштовані політики, як і їх опоненти – російські націоналісти – мали спільне радянське походження і досвід. Тому для російських лібералів провідна російська ідентичність ніколи не була контроверсійною. Одна з головних вад російського лібералізму полягає у нездатності побачити суперечність між русоцентричною імперією та демократією. Фундаментальна різниця між націоналістами та лібералами полягала у тому, що перші вважали СРСР недостатньо російським, а другі – недостатньо західним [Brudny & Finkel, 2011 : 822]. Ліберали проблему національної політики СРСР вбачали в компартії, а не у русоцентричній імперській політиці. Цікавий і той факт, що стосовно українців, на відміну від більшості інших національностей, продемонстровано однакове ставлення симпатиків різних політичних партій Російської Федерації – від прибічників комуністичних ідей чи націоналістичних до демократів. Опитування, проведене наприкінці 1997 р., виявило, що українці посідають перше місце за частотою згадувань національностей, які викликають симпатію, і одне з останніх місць серед тих, хто викликає антипатію [Головаха & Паніна, 1998].

Демократично орієнтовані російські політики на початку 1990-х рр. сконцентрувались на переході до ринку (ринкової економіки), ігноруючи при цьому питання ідентичності. Наратив ідентичності значно важче дискредитувати, якщо порівняти з обіцянками політиків, тому що в імперських рамках перевірити точність ідентичності складно. Як наслідок, російські демократи початку 1990-х, концентруючись на економіці, самі зробили можливим їх оцінку в очах суспільства відповідною до успіхів економічних перетворень. Наслідком невдачі і труднощів ринкового переходу в Російській Федерації стала криза довіри та демократичної ідентичності (російської). І навпаки – розповсюдження антиліберальних, проімперських, антиринкових та ксенофобських настроїв знайшло чимале підґрунтя у посткомуністичній Росії. На тлі соціально-економічної кризи в Україні та у РФ вже з кінця 1995 р. почали швидко поширюватися масові апокаліпсичні настрої, зростання аномії, відбувалось різке відчуження суспільства від держави і влади, що «розв'язувало руки» тим силам, які були зацікавлені у захопленні державної власності [Куценко, 2002 : 53].

У середині 1990-х рр. ми можемо спостерігати відновлення старої імперської панівної ідентичності в Російській Федерації, для якої антизахідна та антидемократична складова стали більш вагомими, ніж раніше, яка з початком 2000-х лише посилилася. Опитування, проведенні Всеросійським центром опитування громадської думки та «Левада-Центром», вказують на підтримку ксенофобського гасла «Россия для русских»: 46 % – у 1998 р. і 52 % – у 2006 р. У відповідях на питання про стосунки з іншими країнами у 2000 р. домінувало (66 %) судження: «Росія завжди зазнавала ворожого ставлення від іноземних держав і ніхто з них не бажає їй добра», у 2007 р. популярним було переконання (68 %) в тому, що «обвинувачення у порушенні демократичних прав і свобод створені [ззовні] з метою дискредитації Росії» [Brudny & Finkel, 2011 : 825]. Тож 67 % росіян вважали нелегітимним зникнення СРСР і лише 29 % були задоволені наявними кордонами. Росіяни не бачили свою країну частиною демократичного Заходу, а швидше – євразійською державою з власним історичним поступом. На думку російських націоналістичних інтелектуалів, західна форма демократії породжує в Росії лише умови для клановості та корупції [Brudny & Finkel, 2015 : 819]. Кордони Росії визнавались «штучними» і нелегітимним спадком радянської ери, поступово формувалось переконання: «Якщо імперію не вдалося зберегти, то потрібно вдатися до її відновлення».

Отже, Радянський Союз для більшості росіян навіть після свого розпаду являв собою соціально-політичне і цивілізаційне поле, межі якого хоч і є уявними, однак саме вони коригують думку значної кількості росіян. Окрім факту, що більшість населення Російської Федерації відчуває сум за втратою СРСР, визначальним є також більш позитивне ставлення до такої категорії самовизначення як «радянська людина». У 1994 р. 58 % росіян відчували себе радянськими людьми, водночас 30 % опитаних відчували себе радянськими людьми з почуттям гордості [Дубин, 2005 : 25–26]. Росіяни, засмучені розпадом СРСР, переживали не так через «розлучення» з деякими республіками колишнього СРСР, скільки сумували з приводу знищення великої і сильної держави [Петухов, 2006 : 11]. У 2020 р. розбіжності у ставленні до радянського минулого ще більше увиразнилися. Якщо в Росії «ностальгічні» настрої домінують

.....
(співвідношення «тих, хто жалкує за СРСР» і «тих, хто не жалкує» склало практично 3:1), то жителям України подібний сум загалом мало притаманний (співвідношення – 1:1,5), а рівень дистанціювання українців від радянського періоду – достатньо високий (майже п'ята частина населення не дала певної відповіді) [Историческая память, 2020].

До того ж в елітарній і масовій свідомості Росії державність не здобула самоцінності та повноцінності, бо вона стійко асоціювалася із втратою простору національної самореалізації, з «фантомним болем», пов'язаним із втраченими частинами колишньої союзної держави. Як у масовій, так і в елітарній політичній свідомості росіян новостворена Російська Федерація багато в чому почала асоціюватись не так з отриманням державності, як з її розпадом. Як наслідок, сформувалась специфічна ідеологія, в якій ностальгія за колишнім статусом наддержави у політичній еліті підкріплювалася ностальгією мас за втраченим простором – не лише фізичним, а й простором вільних соціальних комунікацій. За даними опитування Інституту соціології РАН, проведеного в червні 1995 р., 77 % росіян ствердно відповіли на питання «Якби якась з держав – колишніх республік СРСР, вирішила знов об'єднатись з Росією, Ви підтримали б цей намір?» і лише 13 % були б проти [Головаха & Паніна, 1998]. Відносини з Україною у цьому контексті виявлялися вкрай важливими для росіян, оскільки, з одного боку, в Україні проживала значна кількість етнічних росіян, як було вже зазначено; з іншого – на пострадянський простір росіяни дивилися здебільшого з проєкції Радянського Союзу. Це дозволяло створити певний символічний простір і єдність (хоч і уявну) між двома народами для російського суспільства. Тому в Російській Федерації на питання, з якою країною колишнього СРСР Росії варто розвивати відносини в першу чергу, у 1993 р. 55 % опитаних назвали Україну, в 1997 р. – уже тільки 35 %. Але в обох випадках Україна залишалась на першому місці, значно випереджаючи Білорусь і Казахстан як у 1993 р., так і в 1997 р. [Дубин, 2005 : 27].

У цьому символічному просторі, де Росія нерозривно розглядалась як спадкоємиця і продовжувач імперських традицій, погляд на Україну формувався з доволі специфічними рисами. Сама незалежність України не лише не сприймалася як реальність, радше уявлялася як доволі викривлена реальність: слабка і неінституалізована країна з нерозвинутою економікою і державними інституціями. Стереотипні уявлення і міфологеми стосовно українців – добрих малоросів або хижих бандерівців – виходили на перший план при оцінці України в очах російського істеблішменту.

Потенційні політичні партнери для Російської Федерації оцінювалися уже не стільки за змістовною значимістю чи функціональним досягненням, рівнем розвитку чи такими, які могли б слугувати визначальним орієнтиром, взірцем, підтримкою, а скоріше за тим, наскільки «вони» не є «іншими», тобто є «такі, як ми» чи «майже такі, як ми». Високий ступінь єдності росіян у цьому питанні (стосовно України та бажаності відносин з Україною) почав з часом зменшуватися. Більш стійкими виявилися оцінки близькості та перспективності з Білоруссю [Дубин, 2005 : 29].

Якщо звернутися до даних, що демонструють бажаний тип відносин із сусідньою країною, то можна побачити, що прихильників візового режиму та його супротивників в обох країнах є практично порівну. Варто звернути увагу, що до 2014 р. частка росіян, які виступають за кордони, перевищувала аналогічну частку серед жителів України, які підтримують візовий режим із Росією. Але після цього – увиразнюється зворотна ситуація, коли кількість прихильників візового режиму між країнами вища серед населення України, ніж Росії. У вересні 2018 р., порівнюючи з березнем, частка прихильників віз скоротилася в обох країнах: у Росії – за рахунок збільшення частки росіян, яким важко відповісти; в Україні – за рахунок тих, хто виступає за відкриті кордони та безвізові відносини, проте поки що неможливо сказати, наскільки ці коливання вказують на важливі зміни у сприйнятті один одного (необхідно стежити за подальшою динамікою) [Российско-украинские отношения, 2018].

За опитуванням «Левада-Центру» та КМІСу у вересні 2018 р., динаміка сприйняття країнами-сусідами один одного, як і раніше, вказує на більш позитивний образ Росії у жителів України, ніж на позитивний образ України у мешканців Росії. Понад те, з кінця 2017 р. в українській громадській думці простежується тренд на зростання позитивного ставлення до сусідньої держави. Натомість негативне ставлення жителів Росії до України є більш стійким, а окремі коливання щодо «сусіда» в цей період є випадковими і статистично незначними [Российско-украинские отношения, 2018].

Директор Московського Центру Карнегі Д. Тренін резюмує: «Вважаючи нинішню Україну іноземною державою, не варто проєктувати сьогодення у минуле і тим самим виключати історію України до 1991 р. із загальноросійської історії. Малороси зробили неоціненний внесок у державне будівництво, економіку, науку та культуру дореволюційної Росії, українці – у розвиток країни у ХХ ст. Нарешті, сучасну Україну треба уважно й серйозно вивчати, щоб замінити міфологізовані уявлення про колишню радянську республіку реальним знанням предмета та адекватним розумінням того, як влаштована та функціонує сусідня велика країна. Жити разом із

українцями вже не вийде – і про це не варто шкодувати. Жити поряд – доведеться» [Тренин, 2021].

Висновки. Так, для України пострадянський період був часом побудови нових суспільних відносин, в якому національна ідентичність відігравала одну з провідних ролей і в ході революційно-демократичних трансформацій стала підмурівком громадянської ідентичності в Україні. Натомість у Російській Федерації процес демократизації суспільних інституцій зіштовхнувся з труднощами, які російські еліти використали для відновлення авторитарного режиму. Гра на сентиментах за радянським простором та іманентний російському суспільству та елітам потяг до величчя та імперськості призвели до того, що відносини з Україною, хоч і вважалися вкрай важливими для Росії, розглядалися виключно як процес відновлення повного контролю над Україною. Образ України як незалежної держави не тільки не сприймався як позитивний – він оцінювався як відверто чужий для Росії. Російська влада доклала значних зусиль, щоб закріпити вороже ставлення до незалежності України і у 2014 р. скористалась цим, анексувавши Крим та розв'язавши війну проти України.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Bremer, I. (1994). The politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 46, (2), P. 261-283.

Brudny, Y. & Finkel E. (2011). Why Ukraine is not Russia. Hegemonic national Identity and democracy in Russia and Ukraine. *East European Politics and Societies*, 25 (4), P. 813–833.

Toiz, V. (2002). Rethinking Russian-Ukrainian relations: a new trend in nation-building in post-communist Russia? *Nations and Nationalism*, 8 (2), P.235–253.

Головаха, Є. І. & Паніна, Н. В. (1998). Тенденції розвитку українсько-російських відносин у громадській думці Росії та України. *Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір*. Режим доступу: <http://www.niurr.gov.ua/ukr/zbirka/golovpan.htm> .

Дубин, Б. (2005). Россия и соседи: проблемы взаимопонимания. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*, 1(75), С. 20–34. Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/281/937/1219/03_dubin_20-34.pdf .

Историческая память (2020). Режим доступу: <https://www.levada.ru/2020/06/22/istoricheskaya-ramyat/> .

Куценко, О. (2006). Расходящиеся общества: особенности системной трансформации в России и Украине. *Мир России*, 3, С. 56–57.

Петухов, В. В. (2006). Россия, Украина, Белоруссия, Казахстан: есть ли точки соприкосновения? *Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены*, 3 (79), С. 4–15.

Российско-украинские отношения (2018). Режим доступу: <https://www.levada.ru/2018/10/10/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-4/> .

Тренин, Д.(2021). Переоценка близости. Как России строить отношения с Украиной. Режим доступу: <https://carnegie.ru/commentary/85272> .

Ольга Колястрок

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історических наук, професор (Україна)

Александр Колястрок

Інститут історії України НАН України,
кандидат історических наук, научний співробітник (Україна)

Идентичность украинцев и русских и взгляд на соседа

Аннотация. Целью статьи является исследование проблемы отношений между Украиной и Российской Федерацией после провозглашения независимости Украины. Авторы концентрируют свое внимание на процессе становления идентичности в новообразованных государствах и на том, каким образом идентичность повлияла на восприятие соседнего народа в Украине и России. **Методология исследования** основывается на сочетании общенаучных и специально исторических методов с принципами объективности, историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что, используя достижения как отечественных, так и зарубежных ученых и социологической науки, авторы предлагают собственный взгляд на проблему межгосударственных

.....
отношений, анализируя их с точки зрения формирования взгляда на соседнее государство сквозь призму национальной идентичности. **Выводы.** Украина и Российская Федерация по-разному относились к общему историческому наследию пребывания в советском государстве. Для Украины советский опыт был полон проблем, связанных с насаждением советской идентичности, которая, в свою очередь, игнорировала потребности национальной украинской идентичности или откровенно инструментализировала украинскую национальную идентичность для нужд государства. Поэтому, начав процесс государственного строительства, наибольших успехов в Украине достигли те политики, которые акцентировали внимание на гражданской украинской идентичности. Процесс «национализации» в Украине был неоднозначно воспринят в разных регионах. Для РФ характерен был значительный сентимент о советском времени, основанный на идее величия советского государства, что в определенной степени отражало стремление российских элит и общества к восстановлению этого величия. Украинская независимость воспринималась в этом контексте как враждебное для России явление. Подогревая имперские и националистические настроения российского общества, российские власти удачно для себя создали образ украинской государственности как опасного явления и использовали этот образ при аннексии АР Крым и развязывании войны против Украины на Донбассе.

Ключевые слова: Украина, Российская Федерация, идентичность, отношения.

Olha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Oleksandr P. Koliastruk

Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD (History), Researcher (Ukraine)

Ukrainians and Russians Identity and the View on the Neighbor

Abstract. *The aim of the article is to study the problem of relations between Ukraine and the Russian Federation after the proclamation of Ukraine's independence. The authors focus on the process of identity formation in the newly created states and on how identity has influenced the perception of the neighboring people in Ukraine and Russia. The research methodology is based on a combination of general scientific and special-historical methods with the principles of objectivity, historicism, systematicity, scientificity and verification. The scientific novelty of the work is that, using the achievements of both domestic and foreign scholars and the achievements of sociological science, the authors offer their own view on the problem of interstate relations, analyzing them in terms of forming a view of the neighboring state through the prism of national identity. Conclusions.* Ukraine and the Russian Federation had different views on the common historical legacy of being in the Soviet state. If for Ukraine the Soviet experience was full of problems related to the planting of the Soviet identity, which, in turn, ignored the needs of the national Ukrainian identity, or openly instrumentalized the Ukrainian national identity for the needs of the state. Therefore, having started the process of state building, the greatest successes in Ukraine were achieved by those politicians who focused on the civic Ukrainian identity. The process of «nationalization» in Ukraine has been ambiguously perceived in different regions. Russia was characterized by considerable sentiment after the Soviet era, which was based on the idea of the greatness of the Soviet state, which to some extent reflected the desire of Russian elites and society to restore this greatness. In this context, Ukrainian independence was perceived as an extremely hostile phenomenon for Russia. Warming up the imperial and nationalist sentiments of Russian society, the Russian government successfully created an image of Ukrainian statehood as a dangerous phenomenon and used this image in the annexation of Crimea and the outbreak of war against Ukraine in Donbas.

Key words: Ukraine, Russian Federation, identity, relations.

References:

- Bremer, I.** (1994). The politics of Ethnicity: *Russians in the New Ukraine. europe-asia studies*, Vol. 46, No. 2, R.261–283.
- Brudny Y. & Finkel, E.** (2011). Why Ukraine is not Russia. Hegemonic national Identity and democracy in Russia and Ukraine. *East European Politics and Societies*, 25, 4, 813–833.
- Toiz, V.** (2002). Rethinking Russian-Ukrainian relations: a new trend in nation-building in post-communist Russia? *Nations and Nationalism*, 8 (2), 235–253.

Golovakha, Y. I. & Panina, N. V. (1998). Tendentsii rozvitku ukrainsko-rosiyskikh vidnosin u gromadskiy dumtsi Rosii ta Ukraini [Trends in the development of Ukrainian-Russian relations in the public opinion of Russia and Ukraine]. *Ukrainsko-rosiyski vidnosini: gumanitarniy vimir*. URL: <http://www.niurr.gov.ua/ukr/zbirka/golovpan.htm> [in Ukrainian].

Dubin, B. (2005) Rossiya i sosedi: problemy vzaimoponimaniya [Russia and its neighbors: problems of mutual understanding] *Vestnik obshchestvennogo mneniya. Dannye. Analiz. Diskussi*, 1(75), S. 20-34. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/281/937/1219/03_dubin_20-34.pdf [in Russian].

Istoricheskaya pamyat [Historical memory], (2020). URL: <https://www.levada.ru/2020/06/22/istoricheskaya-pamyat/>[in Russian].

Kutsenko, O. (2006). Raskhodyashchiesya obshchestva: osobennosti sistemnoy transformatsii v Rossii i Ukraine [Diverging societies: features of systemic transformation in Russia and Ukraine]. *Mir Rossii*. 2006. 3. 56–57. [in Russian].

Petukhov, V. V. (2006). Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Kazakhstan: est li tochki soprikosnoveniya? [Russia, Ukraine, Belarus, Kazakhstan: are there points of contact?]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya. Ekonomicheskie i sotsialnye peremeny*. № 3 (79). S. 4–15. [in Russian].

Rossiysko-ukrainskie otnosheniya [Russian-Ukrainian relations], (2018) URL: <https://www.levada.ru/2018/10/10/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-4/> [in Russian].

Trenin, D.(2021) Pereotsenka blizosti. Kak Rossii stroit otnosheniya s Ukrainoy [Reassessment of proximity. How Russia can build relations with Ukraine] <https://carnegie.ru/commentary/85272>[in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 22.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.11.2021 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94:394(477.44-22)“1941/1944“

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-70-81>

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>
Scopus ID: 57212406873

Юрій Зінько

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, професор (Україна)
e-mail: yurii.zinko@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-6082>

Повсякденне життя подільських селян у період нацистської окупації (за матеріалами села Мельниківець, що на Вінниччині)

Анотація. Метою статті є висвітлення повсякденного життя подільського селянства в період нацистської окупації на матеріалах села Мельниківець, що на Вінниччині. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів мікроісторичного дослідження з урахуванням принципів системності, історизму, людиноцентризму, науковості та верифікації. **Наукова новизна** полягає у спробі авторів, з позицій конкретного мікроісторичного дослідження, охарактеризувати життя та побут подільського селянства в період нацистської окупації. До аналізу залучено широке коло неопублікованих джерел, переважна більшість з яких уперше вводиться до наукового обігу. **Висновки.** З перших днів нацистської окупації, за вказівкою властей, селяни активно долучились до формування органів місцевої влади, делегуючи до їх складу найбільш авторитетних односельців. Архівні документи та спогади очевидців засвідчують, що переважна більшість обраних осіб не вислужувались перед окупантами, хоча й змушені були виконувати покладені на них функції. Задля збереження життя односельців, багато з них у своїй роботі намагались передусім запобігати провокаціям та уникати конфліктів з окупаційною владою, а також надавати допомогу у разі продовольчих труднощів. У початковий період репресії окупаційної влади спрямовувались виключно проти комуністично-комсомольського активу села. Більшість мешканців, зокрема колишніх військовополонених, мали змогу займатись сільським господарством, сплачуючи встановлені податки. Однак із поразками на фронтах та активізацією антинацистського опору політика окупаційних властей зазнала змін: посилено репресії проти українського національного руху; заборонено діяльність освітніх установ; активізовано використання примусової праці населення тощо. У цей час серед місцевого населення остаточно розвіялись надії щодо лояльності окупаційного режиму. Після звільнення окупованої нацистами території, репресії проти селянства розпочали вже радянські правоохоронні органи, звинувачуючи їх у співпраці з нацистами. До відповідальності були притягнуті усі, хто обіймав будь-які посади в період окупації, незважаючи на характер та результати їх діяльності.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, подільське селянство, повсякденне життя.

Постановка проблеми. Історія Другої світової війни належить до категорії тем, дослідження яких у радянські часи значною мірою зазнало впливу офіційної ідеології. Працюючи в рамках дозволених меж, радянські історики були змушені обґрунтовувати визначені наперед історичні міфи, акцентуючи увагу на вивченні тих проблем, які «лягали» в канву офіційної концепції. У своїх макроісторичних дослідженнях науковці здебільш надавали перевагу висвітленню військових наступальних операцій, показу героїзму радянських солдат, характеристики діяльності партизан та підпільників у тилу ворога тощо. Водночас вони намагались уникати «незручних» та «неперспективних» для радянської історіографії тем, пов'язаних із вивченням життя та побуту людей, та окремих соціальних груп, показу стратегій їх виживання в екстремальних умовах воєнного часу та ін.

Лише з відновленням незалежності Української держави вітчизняна історіографія поступово звільняється від догм та стереотипів радянського історіописання, декларує нові методологічні підходи до вивчення історії Другої світової війни. На думку відомого українського історика О. Удода, основними тенденціями української історіографії означеного періоду виступають деміфологізація, дегероїзація та деромантизація війни. Водночас провідним фактором наукових досліджень є український вимір війни. Задля об'єктивного та неупередженого висвітлення проблем сучасні українські дослідники основоположним все частіше визначають соціальний вектор, спрямовуючи свої зусилля на вивчення повсякденного життя пересічних громадян, окремих соціальних верств та груп в умовах війни. Такий підхід дає змогу побачити обличчя війни очима очевидців та безпосередніх її учасників. Окрім того, систематизація та аналіз зібраного історичного матеріалу дозволяють виокремити загальні тенденції, що характеризують війну не лише як суспільно-політичну, але і як соціальну та особисту трагедію.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Незважаючи на те, що вивчення повсякденного життя населення в умовах нацистської окупації в Україні розпочалось лише на початку XXI ст., на сьогодні ми маємо низку праць, присвячених цій проблемі. Так, ті чи інші аспекти повсякденного життя подолан в умовах окупації вивчали С. Гальчак [Гальчак, 2017; Гальчак, 2018], Ю. Зінько та П. Григорчук [Зінько & Григорчук, 2004], В. Кузнецова [Кузнецова, 2021], О. Мельничук та М. Мельничук [Мельничук & Мельничук, 2020; Мельничук, 2021], П. Слободянюк [Слободянюк, Вавричук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007], С. Стельникович [Стельникович, 2015] та ін.

У всеукраїнському масштабі дослідженню життя та побуту українського селянства під час війни присвятили свої праці О. Боряк [Боряк, 2005], Т. Нагайко [Нагайко, 2007; Нагайко, 2009], О. Перехрест [Перехрест, 2005], Є. П. Юзькова та А. Б. Пономаренко [Юзькова & Пономаренко, 2019]. Історіографічні та методологічні аспекти означеної проблеми представлені в працях О. Лисенка [Лисенко, 2004], О. Удода [Удод, 2006], В. Стецкевича [Стецкевич, 2005].

Джерельною базою при написанні статті слугували: опубліковані збірники документів та матеріалів [Васильєв, Подкур, Гальчак, Байрау & Вайнер, 2010; Васильєв, Гула, Кравченко, Подкур & Шнайдер, 2020; Гальчак & Чехівський, 2013; Черниш, 2006], мемуари [Куликов, 2012; Мельничук, 2015], матеріали Державного архіву Вінницької області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Архіву Управління СБУ у Вінницькій області.

Метою статті є висвітлення повсякденного життя подільського селянства в період нацистської окупації на матеріалах села Мельниківець, що на Вінниччині.

Виклад основного матеріалу. Як для переважної частини населення України, так і для мешканців села Мельниківець початок німецько-радянської війни був повною несподіванкою, вимушено коригуючи весь усталений порядок повсякденного життя. Один із мешканців села, Лесько Микола Петрович, згадує: *«В день оголошення війни ми (діти з місцевого патронату, батьки яких померли під час голоду 1932–33 рр.) повернулися додому з піонерського табору с. Юрківці, де перебували на відпочинку. Застали на колгоспному подвір'ї багаття, свиней різали і тут же обсмалювали. Іншу худобу згодом відправили із погоничами за Дніпро. Вдома застали свої вже зібрані пожитки: незначну кількість муки та пшона, дитячий одяг і постіль. Так нам сиротам війна приготувала нові випробування і страждання»*. Архівними документами підтверджено той факт, що завгоспу колгоспу Яровенку Євламπίю Прокоповичу разом із Павлишиним Іваном Авксентійовичем до окупації села вдалося евакуювати колгоспну худобу на схід та передати її радянським органам у Краснокутському районі Харківської області [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.103].

З перших днів війни на фронт мобілізовано 116 мешканців села. Молодь допризывного віку (до 1924 р. н.) евакуйовано на схід, з яких четверо залишилися служити в чинній армії.

22 липня 1941 р., через місяць після початку війни, село Мельниківці було окуповане частинами 97 легкопіхотної дивізії німецької армії [ДАВіО. Ф. 4422. Оп.1. Спр.37. Арк.14]. На полі бою за сусіднім селом Червоне, біля аеродромної площадки, оточено та знищено 118 бійців Червоної армії, перепохованих після війни у братській могилі у смт Ситківці [Черниш, 2006 : 30]. Безпосередньо при захопленні села загинули бійці Червоної армії: капітан Лавров Олександр Дмитрович, рядовий Левшін Микола Васильович, рядовий Тимофеев Аркадій Васильович [Черниш, 2006 : 41]. Від попадання німецького снаряду загинули троє цивільних мешканців села. Важкопоранений в бою рядовий Зорін Борис Михайлович залишився проживати у селі.

Після оточення та полону, восени в село повернулись частина мешканців, призваних до Червоної армії, а також 7 військовополонених воїнів з інших місцевостей [Лесько М. П.]. Поєднавши свою долю із місцевими жінками, вони проживали в селі упродовж всієї окупації. Також після довгих поневірянь отримали змогу повернутися в село та побачити своїх рідних особи, які переховувались від переслідувань радянських органів влади. Один із них, Іван Демидович Юрченко (колишній сотник армії УНР), який після втечі з каторги тривалий час

.....
переховувався на Донбасі, згадував: « ... моє село, зустріло мене безлюддям, холодно й похмуро глянуло на мене – ні тинів, ні городів, ні садків, ні втоптаних стежок, а хати – якісь «кучі», незграбно вкриті соломкою. Тільки один безголосий півень закукурикав, вітаючи мене. Огорожу православної церкви було розібрано, а каміння розкидано по шляхах. Йду до річки, бачу круглу вербову кладку, а коло неї переклад – так, як і було колись, тільки шляхи геть забаярені. На вигляд тієї руїни не витримав я й умився сльозами... » [Мельничук, 2015 : 218].

У селі Мельниківцях, як і в інших подільських селах, нова окупаційна влада одразу приступила до організації роботи місцевих органів. На першому сільському сході мешканцями села був обраний староста сільської управи. Першим приступив до виконання обов'язків обраний заочно Люлько Ананій Ларіонович, який перебував на цій посаді лише 3 тижні. Згодом до жовтня 1941 р. обов'язки старости сільської управи виконував Гріщенко Петро Лукич, колишній головний бухгалтер колгоспу. Оскільки останній весь цей час продовжував виконувати за сумісництвом обов'язки бухгалтера общинного господарства, то у жовтні 1941 р. прийнято рішення переобрати на цю посаду Яровенка Федора Гнатовича, який виконував ці обов'язки до приходу радянських військ [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.1]. Секретарем управи був Лесько Антон Ларіонович [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.154].

У жодному із випадків призначення не було добровільним бажанням претендентів. Сільська громада обирала найбільш достойних, на свій погляд, людей. Нерідко обрані особи намагалися знайти привід для відмови. Інколи питання про призначення вирішувалося шляхом жеребкування. Так, на виборах старости сільуправи у жовтні 1941 р. сільською громадою запропоновано три кандидатури: Мельничука Матвія Титовича, Форостянки Йосипа та Яровенка Федора Гнатовича. Після кинутого жеребу посада досталася останньому [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.146].

Для охорони громадського порядку сформовано (через вибори на сільському сході) місцеву службу охорони (інколи в документах вживається термін «місцева поліція»). До її складу у різні часи входили: Предан Лукаш Васильович, Цюпка Кіндрат Демидович, Сушицький Іван Іванович, Глух Макар Іванович, Пастух Гаврило Леонтійович, Степанко Арсень, Паламарчук Григорій [АУСБУ ВО. Спр.3099. Арк.19]. Із серпня 1941 р. до початку 1942 р. начальником сільської служби охорони був Сушицький Іван, згодом, до приходу радянських військ – Предан Лукаш. На всіх видано одну гвинтівку (знаходилася у керівника). Їм доручалося збирати трофейну зброю, боєприпаси, охороняти в нічний час господарство та контору сільуправи, стежити за сплатою податків та організовувати виконання розпоряджень окупаційної влади.

За весь час діяльності місцевій службі охорони вдалося зібрати 20 гвинтівок, 2 станкових кулемети системи «максим», 4 ручних кулемети та декілька дисків для них, значну кількість снарядів та патронів [АУСБУ ВО. Спр.3099. Арк.14]. Узимку 1941 р. ними зібрано 2 вози теплих речей для потреб німецької армії [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.149]. Найбільш національно свідомі представники служби охорони – Сушицький Іван, Предан Лукаш та Цюпка Кіндрат носили на руках пов'язки, які свідчили про причетність їх до Організації українських націоналістів. Цим вони відкрито демонстрували односельцям, що є не прислужниками нацистів, а прибічниками побудови української держави [АУСБУ ВО. Спр.3099. Арк.19].

Репресії окупаційної влади спрямовувались насамперед проти радянських активістів, комуністично-комсомольського осередку та членів їх сімей. Сільською управою визначено 7 заручників, на яких покладалася відповідальність за будь-які виступи проти окупаційної влади. До їх складу увійшли: Яровенко Євлампій Прокопович (член ВКП(б), у різні роки працював головою та завгоспом колгоспу, головою сільської ради), Загоруй Матвій Васильович (колишній голова комнезаму), Костельнюк Іван Юхимович (колишній голова сільпо), Ющенко Юхим Семенович (член ВКП(б), з 1926 до 1938 р. працював на оперативній роботі в органах НКВС), Ющенко Ілля Семенович (рідний брат попереднього), Мельничук Матвій Титович (радянський активіст), Павлишин Іван Авксентійович (радянський активіст) [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.105].

17 листопада 1941 р. німецькими жандармами був арештований член ВКП(б), колишній працівник органів НКВС Ющенко Юхим Семенович, якого разом із братом доставлено до с. Райгород. Після жорстокого побиття, повернувшись із чергового допиту, брат виявив його мертвим із петлею на шиї у погребі, де вони утримувалися. Його тіло забрала дружина та захоронила в селі поблизу кладовища. Брата Іллю забрано на роботи до Німеччини, звідки той не повернувся [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.106].

2 лютого 1942 р. 17 радянських активістів (до вищевказаних були долучені Черниш Петро Іванович (колишній секретар сільської ради), Рудь Пилип Федорович, Могільницький Іван Іванович, Костельнюк Ілля Володимирович та ін.) були арештовані та відправлені до районної управи с. Ситківці. Після допитів, із побиттям прутами та гумовими палицями, на наступний день, усі, окрім Яровенка Євлампія Прокоповича, повернулися додому. Останнього ймовірно вбили [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.105].

Весною 1942 р. були арештовані два радянських військовополонених льотчики – Чайка Микола (колишній вчитель) та Шабалюк Андрій (колишній конюх колгоспу), які жили в Околіти Уляни Іванівни із зими 1942 р. та працювали у місцевому колгоспі [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.123]. Після того, як ними прийнято рішення тікати до партизанів, про їх задум, побоюючись розправи над місцевими мешканцями, повідомив один із радянських військовополонених, що проживав у селі. Для їх арешту в село із Ситковецької районної управи приїхали троє поліцейських та один німецький солдат. Арештованих помістили в одній із кімнат сільської управи, але при спробі вбити поліцейського, який їх охороняв, та втекти, вони були застрелені через вікно представниками Ситковецької райполіції. Тіла вбитих відвезли до селища Ситківці [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.87].

Починаючи з 1943 р., в лісах навколо села розпочалося формування партизанських загонів, зв'язок з якими мали окремі мешканці села: Гріщенко І. Л., Муць Г. В., Киричок І. Л., Мельничук І. М., Яровенко І. П. Вони організували ночівлі для партизанів, сушили їх вологий одяг, переховували від переслідування окупантів. Помітних бойових партизанських операцій в межах розташування села не було. Лише одного разу партизани зуміли проявити свою активність, коли влітку 1943 р. під час збору врожаю змусили старосту сільської управи Яровенка Федора Гнатовича спалити молотарку. Щоб уникнути репресій, староста приховав цей факт від органів окупаційної влади [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.41].

Однак у період окупації за зв'язок із партизанами покарано чимало односельчан. У серпні 1943 р. був арештований та розстріляний німцями в лісі біля хутора Титусівка Мельничук Матвій Титович, який разом із сином Іваном носив хліб у ліс партизанам. Його знівечене тіло згодом знайдено місцевими мешканцями [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.34, 88]. За період окупації розстріляно мешканців села Михальченка Івана Захаровича, Гонієва Дем'яна Григоровича, єврея-шевця Йосипа та важко побито Гончарука Івана [ДАВіО. Ф.425. Оп.1. Спр.347. Арк.9, 10].

Усі місцеві жителі були обкладені податками на користь окупаційної влади. Упродовж року кожен селянин повинен здати: 1200 літрів молока, 800 штук яєць, 40 кг м'яса. Існував податок за утримання собак. Задля виконання плану в семи родинях радянських активістів відібрано та здано на м'ясо корів, а також вилучено теплий одяг на потреби німецької армії.

Здійснювалась трудова мобілізація населення. Усі мешканці з 14-річного віку були зобов'язані працювати. Так, у період окупації жителі села були задіяні на будівництві шосейної дороги, що проходила біля с. Червоне у напрямку с. Райгород; будівництві аеродрому неподалік с. Чуків; копанні протитанкових ровів на межі з селом Гутю та роботах на полях Криковецької громади [Лесько М. П].

На примусові роботи до Німеччини упродовж двох мобілізацій забрано 102 мешканці села, з них лише 13 осіб були дорослими, а решта – молодь 16–18 років. У шести родинях мобілізовано по двоє осіб. У Державному архіві Вінницької області зберігається лист мешканки села Ганни Федорівни Побережник з Німеччини до рідних, датований 28 серпня 1943 р., в якому вона писала: «... *Добрий день, дорогі мої, рідні, любі, пишу вам, що я поки жива і здорова. Отримала від вас лист, даю відповідь. Дорогі мої, ви пишете, що закінчили вишивати мені сорочку, спасибі вам, як я повернуся, то буду носити, а якщо ні, то буде вам про мене згадка... Пишете, що ви мені послали 9 посилок, я їх не отримала, буду вас просити, щоб ви не посилали. Зараз ми не зовсім голодні, бо літо... Нам зимою така була скрута, чуть було не поздыхали з голоду...*» [Гальчак, 2009 : 342].

Реорганізації також підлягало колективне господарство села. У перші дні окупації колгосп ліквідовано та утворено десятихатки, яким надавали по парі коней та немолочений хліб. Однак згодом їх знову об'єднали в одне господарство, яке називали общиною або громадою. Старостою общини був обраний Яровенко Федір Гнатович. У жовтні 1941 р. його замінив Парамійчук Ананій Михайлович, завгосп довоєнного колгоспу, який керував общинним господарством до приходу радянських військ у березні 1944 р. У своїх спогадах мешканці села відзначали гуманне ставлення старости общини до своїх односельців та вказували на його допомогу у разі продовольчих труднощів [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.111].

В общині налічувалося чотири польових бригади. Збирали урожай вручну серпами і косами, молотили ціпками. Після завершення збору врожаю святкували обжинки. Свідки тих часів стверджують, що за період нацистської окупації общинним господарством зібрано 4 тис. центнерів зерна та здано на м'ясо 25 голів великої рогатої худоби.

В архівних документах збереглися відомості про організацію зустрічі мешканцями села влітку 1942 р. Вінницького гебітскомісара, який приїжджав через розподіл колишньої колгоспної землі. Місцеві жителі були зібрані на виїзді до села у напрямку селища Ситківці, а священник Ваталінський Трохим Миколайович організував хресний хід із хоругвами. Був і місцевий оркестр. Його керівник Люлько Ананій згодом згадував: «*При під'їзді гебітскомісара оркестр заграє марш. Згодом піп славив непереможне військо вражої держави, а хор заспівав «Многее лето». Співав і я, оскільки був за псаломщика. Для частування гостей на території школи у саду*

.....
було накрито три столи. У своїй промові через перекладача гебітскомісар подякував за зустріч, на що присутні відповіли аплодисментами, а оркестр зіграв туш. Зустрічали так, як до революції в нашому селі зустрічали Кам'янець-Подільського губернатора» [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.147]. Для приготування святкового обіду з комори сільськогосподарської общини виділено 30 кг м'яса, 50 кг муки, 16 кг меду, 10 кг цукру тощо [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.149 зв.].

Після завершення збору врожаю 1942 р. окупаційною владою організовано обжинки. Святкування проходило в саду біля місцевої школи. На масові гуляння брочкою приїхали представники місцевого німецького начальства. Щоправда, святкування відбулося не без пригод. Після прибуття німців, до Івана Юрченка, що їх зустрів, підійшов односельчанин Коваль Степан, який був наїдпитку та попросив закурити. Після відмови, він відійшов подалі і став кричати: «*Ти білий офіцер...ти з німцями...ви мого батька та братову вбили, мого племінника повісили...*» [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.111 зв.]. Після цих слів хтось штовхнув Ковалья Степана у спину й він впав на німця, який у відповідь вдарив його у груди. Коваль Степан схопив німця за погони, відірвав їх, а потім вдарив його в обличчя. Щоб уникнути трагічних наслідків, рідний брат Коваль Григорій, а також Тишківський Яків та Тишківський Микита вивели Степана з місця події і він був змушений більше 2 тижнів переховуватися у сусідньому селі [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.131].

До початку війни у Мельниківцях діяла семирічна школа, яку влітку 1941 р. закінчили 24 учні: 16 дівчат і 8 хлопців. Різною була їх доля. Десятеро з них були мобілізовані на роботи до Німеччини. Іншим випускникам 1941 року довелося пережити роки окупації, а після визволення села їх мобілізували до чинної армії для боротьби з нацистами. Двоє з них загинули у боротьбі з ворогом.

Перед приходом у село німців школа призупинила свою роботу. Директор школи Норик Тодос Макарович був евакуйований із сім'єю в тил, а вчителів-чоловіків призвали на військову службу. Серед призваних до лав РСЧА були молоді учителі – Блажко Федір Романович та Топчій Іван Павлович. В умовах окупації школа, з назвою – трудова, відновила свою роботу, хоч навчання не було постійним. Її організацією опікувався Іван Демидович Юрченко, який у грудні 1941 р. повернувся із Донбасу.

У селі, як і на інших окупованих територіях Поділля, активізувалася пропагандистська та просвітницька діяльність організацій національного спрямування. Створені українські органи влади, інші громадські патріотичні організації за допомогою похідних груп ОУН влаштували культосвітні заходи серед населення, поширювали листівки та плакати, якими пробуджували почуття національної самосвідомості, вселяли надії на можливість побудови нового життя в Україні за підтримки Німеччини [Зінько & Григорчук, 2004 : 132]. Уже восени 1941 р. у смт Ситківці відбулась нарада педагогічних працівників, на якій запропоновано, замість російської мови та літератури, історії народів СРСР і Конституції СРСР, викладати Закон Божий, історію України за Грушевським, західноєвропейську літературу. Оскільки нових підручників не було, користувалися старими, провівши певні коригування, шляхом закреслення в них окремих слів радянського змісту.

Частина вчителів написали заяви про вступ до Організації українських націоналістів. Така активна діяльність освітян не сподобалася окупантам, тому з початком 1942 р. Мельниківську неповносередню школу, як і більшість інших українських навчальних закладів, закрили. Однак діячі українського національно-визвольного руху не припиняли своєї діяльності. В архівних документах збереглися відомості про те, що в квітні 1942 р. в село прибула довірена особа колишнього полковника армії УНР Голуба на прізвище Стрельцова (родом із Донбасу). У двохгодинній бесіді з сільськими активістами вона повідомила, що прибула за завданням Голуба від імені Організації українських націоналістів. Засуджуючи нацистську політику терору проти єврейського та українського населення, вона радила організувати підпільні організації, створювати власну армію для боротьби проти як німецьких, так і радянських окупантів. Невдовзі, під час зустрічі із полковником Голубом у с. Ситківці, вона була арештована німецькою жандармерією [АУСБУ ВО. Спр.20589. Арк.15].

Село Мельниківці звільнене від німецьких загарбників 15 березня 1944 року, про що повідомило того ж дня радянське інформбюро [Бабій, 1971 : 212]. Звільняли село частини 50 стрілецького корпусу 40-ї армії 2-го Українського фронту. Під час цих подій загинуло 2 мешканці села – Цюпка Дарка Іванівна та Мандрик Микола Антонович, яких, за свідченням очевидців, розстріляли радянські солдати.

На звільненій території здійснювалась мобілізація до чинної армії та мобілізовано 97 мешканців села 1894–1924 років народження, а згодом Ситковецьким райвійськкоматом призвано ще 20 осіб 1925–1927 р. н.

Дорогу ціну заплатили мельниківчани за перемогу над окупантом. У роки Другої світової війни загинули та пропали безвісті 104 мешканці села. Зокрема, із 116 мобілізованих у 1941 році

односельчан загинули 73, а із 97 призваних до армії в 1944 році не повернувся з війни 31 мешканець. У трьох сім'ях не дочекалися з війни одразу по троє синів, а в десяти сім'ях – по двоє. Із 102 забраних на примусові роботи до Німеччини не повернулись додому 12 осіб, ще троє від виснаження і хвороби померли невдовзі після повернення [Черниш, 2006 : 131].

Відсвяткувати перемогу над нацизмом у складі чинної армії випало щастя 149 мешканцям, 29 з яких повернулись з війни інвалідами. За проявлений героїзм у роки Другої світової війни були нагороджені орденами та медалями: Орденом Червоної зірки – 17 осіб (двоє удостоєні цієї нагороди двічі); Орденом Червоного прапора – 3 особи; Орденом Слави III ступеня – 4 особи. Серед осіб, що повернулись з війни, були й ті, що відчували на собі усі страхотні концентраційних таборів. Зокрема, Кучеренко Федір тривалий час знаходився в Бухенвальдському, а Каленич Тодосій – в Освенцінському концтаборах [Драбет & Костельнюк].

У роки війни в селі Мельниківці вдовами стали 63 жінки. У кожній на руках було по декілька дітей (1 вдова – сім дітей, 3 вдови – по шість дітей, 3 вдови – по п'ять дітей, 5 вдів – по чотири дитини, 14 вдів – по троє дітей, 7 вдів – по двоє дітей, 24 вдови – 1 дитина). Наймолодший з них – Глух Олександрі Іванівні – на той час виповнився лише 21 рік. Тільки п'ятеро вдів змогли одружитися вдруге. Сиротами та напівсиротами внаслідок війни залишилися 140 дітей [Лесько М. П.].

Матеріальної шкоди завдано й інфраструктурі села. У колгоспі «Червоний промінь» матеріальні збитки складали 8 мільйонів 486 тисяч 200 карбованців [ДАВіО, ф.1683, оп.1, спр.22, арк.116], Мельниківської неповної середньої школи – 503 тисячі 288 карбованців [ДАВіО, ф.4897, оп.1, спр.13, арк.79], хутора Титусівка – 28 тисяч карбованців [ДАВіО, ф.4422, оп.1, спр.31, арк.7].

Війна закінчилася і, нарешті, мав запанувати довгоочікуваний спокій. Однак на окремих односельчан, яким вдалося вижити в цій жорстокій війні, чекали нові випробування. Після звільнення села радянські правоохоронні органи розпочали репресії проти осіб, яких звинувачували у співпраці з нацистами. 14 червня 1945 р. кримінальну справу за статтею 54-1 п. «Б» Кримінального Кодексу УРСР, згідно з якою за «зраду Батьківщині» передбачався розстріл з конфіскацією майна, порушено проти Сушицького Івана Івановича, 1906 р. н. З матеріалів справи дізнаємося, що Сушицький І. І. за майновим станом – середняк, мав початкову освіту та був музикантом. У червні 1941 р. його мобілізували на фронт, невдовзі він потрапив у полон, але був відпущений для проживання у своє село. На місцевому сході, враховуючи його невеликий військовий досвід, односельчани обрали його начальником місцевої служби охорони, а з початку 1942 р. і до кінця окупації він виконував обов'язки завгоспа сільгоспобщини. Після звільнення села у березні 1944 р. його знову мобілізували до Червоної армії, відправили на фронт, однак після важкого поранення демобілізували. Після повернення у своє село звинуватили у співпраці з окупантами й виконанні їх вказівок, підтриманні зв'язків з націоналістами, зокрема з Іваном Юрченком, на сестрі якого був одружений, проведенні націоналістичної пропаганди, адже читав для селян газету «Вінницькі вісті», в якій друкувались й матеріали українських органів влади. Також, за показами деяких свідків, він недоброзичливо висловлювався про радянську владу і казав: «Слава богу, що нас звільнили від жидівсько-більшовицького ярма. Тепер нам дадуть землю. Колгоспи існувати не будуть. Ми на Україні будемо самостійні. Податків платити не будемо. Будемо вільно ходити до церкви» [АУСБУ ВО. Спр.3099. Арк.23]. Незважаючи на участь у війні проти нацистів і важке поранення, постановою Військового трибуналу Вінницького гарнізону від 29 серпня 1945 р. був засуджений до 10 років виправно-трудова таборів із позбавленням у правах на 5 років та конфіскацією майна. Відбувши покарання, Сушицький І. І. повернувся в село і з часом звертався до влади, щоб роки безкоштовної праці у виправно-трудова таборах зарахували до трудового стажу, однак отримав відмову [АУСБУ ВО. Спр.3099. Арк.72].

Подібні звинувачення, вже за статтею 54-1 п. «А» Кримінального Кодексу УРСР, згідно з якою за «зраду Батьківщині» звинуваченого засуджували до розстрілу або позбавлення волі на строк 10 років з конфіскацією всього майна, у грудні 1945 р. висунуто мешканцю села Цюпці Кіндрату Дементійовичу, 1903 р. н., уродженцю с. Ометинці, який за станом здоров'я не був мобілізований до чинної армії і з початку окупації та до грудня 1942 р. працював у сільській службі охорони с. Мельниківці, а згодом – головою сільгоспобщини в с. Райгород. Напередодні приходу радянських військ, усвідомлюючи небезпеку покарання за співпрацю з окупантами та націоналістичну діяльність, залишив село і попрямував за німецькою армією, що відступала. Покарала родину Цюпки К. Д. – дружину розстріляли червоноармійці, адже стаття 54-1 передбачала покарання й членів родин «зрадників», а сина Івана мобілізували на фронт. У липні 1945 р. він повернувся в село, переховувався на хуторі Титусівка, але 3 грудня був заарештований. 29 січня 1946 р. військовим трибуналом військ НКВС Вінницької області засуджений до 20 років позбавлення волі. Після численних скарг на ім'я Генерального прокурора СРСР у травні 1956 р. його справу переглянули і покарання зменшили до 10 років.

Оскільки арештований вже відбув зазначений термін, його було звільнено, поновлено в правах і визнано таким, що не має судимості [АУСБУ ВО. Спр.20589. Арк.1–12].

За звинуваченням у співпраці з окупантами порушено справу та 14 лютого 1949 р. рішенням в. о. начальника Ситковецького РВ МГБ у Вінницькій області видано постанову про арешт мешканця Мельниківець Яровенка Федора Гнатовича, який на той час проживав у Браїлові й працював на посаді завідувача складу місцевого фабрично-заводського училища. Матеріали справи свідчать, що Яровенко Федір Гнатович, 1897 р. н., був вихідцем із сім'ї селян-середняків, мав неповну початкову освіту. У 1916 р. мобілізований до царської армії, а з 1917 до 1921 р. служив у лавах РСЧА. Разом із дружиною виховував 4-х дітей. У 1935 р. за те, що залишався одноосібником і не вступив до колгоспу, його господарство обклали непосильними податками і врешті за їх невиконання Яровенка Федора засудили до 4 років позбавлення волі. Відбував покарання до 1937 р. і був достроково звільнений [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.3–17]. У період окупації з жовтня 1941 р. до березня 1944 р. працював старостою сільської управи, а після звільнення села мобілізований до радянської армії, і в складі військ 2-го Українського фронту до травня 1945 р. брав участь у боях з нацистськими військами.

7 травня 1949 р. постанову про затримання та арешт пред'явлено Парамійчуку Ананію Михайловичу, 1901 р. н., та Пастуху Гаврилу Леонтійовичу, 1907 р. н. Парамійчук Ананій походив із сім'ї селян-середняків і разом з дружиною Антоніною виховував шестеро дітей. Вступив до колгоспу у 1934 р., де з 1938 до 1941 р. працював завгоспом. З початком німецько-радянської війни його мобілізували на фронт, однак вже наприкінці серпня 1941 р. попав в оточення та потрапив у полон поблизу Кіровограда (нині – Кропивницький). 15 вересня його, як і інших українців із окупованих територій, відпустили. Він повернувся у с. Мельниківці й з жовтня 1941 р. до березня 1944 р. працював старостою сільгоспобщини. Із звільненням села його знову відправили на фронт, де служив до червня 1945 р. рядовим у робітничому батальйоні [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.43–65].

Інший обвинувачений, Пастух Гаврило Леонтійовичу, за соціальним походженням – бідняк. Мав початкову освіту, за професією – швець. Разом із дружиною Євдокією виховував трьох дітей. З початком німецько-радянської війни мобілізований на фронт. Наприкінці липня 1941 р. під Уманню потрапив у полон, біля місяця утримувався у таборі для військовополонених у м. Вінниці та, отримавши довідку про звільнення німецькою мовою, наприкінці серпня 1941 р. прибув до села. Був обраний до складу сільської охорони, а також працював сільським виконавцем. Після звільнення села мобілізований до Червоної армії й з березня 1944 р. до грудня 1945 р. служив телеграфістом у військах 2-го та 3-го Українських фронтів [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.75–92].

Аналіз справ арештованих свідчить, що до осіб, які перебували на окупованій території, застосовували типові обвинувачення: співпраця із нацистами; участь в арештах радянських активістів; організація відправки мешканців села на примусові роботи до Німеччини; збір податків, продуктів харчування, теплого одягу для потреб німецької армії тощо [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.24–37].

Рішенням військового трибуналу від 28 травня 1949 р. Яровенка Федора Гнатовича, Парамійчука Ананія Михайловича та Пастуха Гаврила Леонтійовича засуджено до 25 років виправних робіт та 5 років позбавлення у правах із конфіскацією майна. Крім того, вони мали відшкодувати судові витрати у розмірі 365 крб та оплатити по 100 крб за роботу адвокатів. Яровенко Ф. Г. відбував покарання в с. Домінське Карагандинської області, Парамійчук А. М. працював на будівництві Куйбишевської ГЕС. Знаходячись у засланні, засуджені писали скарги та прохання про помилування, підкріплені підписами односельців. У 1955 р. суд, переглянувши справу та опитавши свідків, зменшив міру покарання до 10 років. Згодом відповідно до постанови Президії Верховної ради СРСР від 17 вересня 1955 р. про амністію, Парамійчук А. М. та Пастух Г. Л. були звільнені. Яровенко Ф. Г. прибув із ув'язнення 10 липня 1957 р. [АУСБУ ВО. Спр.22040. Арк.206–258].

Висновки. Отже, упродовж перших двох місяців німецько-радянської війни внаслідок катастрофічних поразок Червоної армії територія Поділля була окупована ворогом. При відступі радянські війська, за наказом партійно-державного керівництва, знищували все, що могло дістатись ворогові: промислові підприємства, інфраструктуру міст та містечок, продовольчі запаси тощо. Покинута і позбавлена засобів до існування місцеве цивільне населення, більшу частку якого складало селянство, змушене було пристосовуватись до нових умов та виробляти власні стратегії виживання в умовах окупації. Українське селянство, зокрема й подільське, аж ніяк не здивувалося такій позиції влади. Надто свіжими в їх пам'яті були спогади про насильницьку колективізацію, розкуркулювання, хлібозаготівлі, голодні роки 1932–33 рр., Великий терор 1937–38 рр., масові депортації та інші кампанії, спрямовані на фізичне знищення найбільш активних супротивників режиму та упокорення іншої частини української нації. Завдяки репресивній політиці, ціною мільйонних жертв, владі вдалося ліквідувати опір українського

селянства, однак радянська пропаганда так і не змогла переконати селян у перевагах радянської системи.

Саме тому прихід нацистів переважна більшість подільських селян розглядала як заміну одного окупанта іншим. Водночас, якщо репресії більшовиків вони вже відчули на собі, то з приходом нацистів пов'язували надії на краще життя, на можливість відновлення української незалежності, отримання у власність своєї землі, відібраної до колгоспу тощо. Певну роль у цьому зіграла й нацистська пропаганда, поширюючи серед людей переконання у справедливості, раціональності та пунктуальності німецької нації.

За вказівкою окупаційної влади селяни активно долучились до формування органів місцевої влади, делегуючи до їх складу найбільш авторитетних односельців. Архівні документи та спогади очевидців засвідчують, що переважна більшість обраних осіб не вислугувались перед окупантами, хоча й змушені були виконувати покладені на них функції. Задля збереження життя односельців, багато з них у своїй роботі намагались передусім запобігати провокаціям та уникати конфліктів з окупаційною владою, а також надавати допомогу у разі продовольчих труднощів.

У початковий період репресії окупаційної влади спрямовувались виключно проти комуністично-комсомольського активу села. Переважна ж більшість мешканців, зокрема й колишні військовополонені, мали змогу займатись сільським господарством, сплачуючи встановлені податки. Однак із поразками на фронтах та активізацією антинацистського опору, політика окупаційних властей зазнала змін: посилено репресії проти українського національного руху; заборонено діяльність освітніх установ; активізовано використання примусової праці населення тощо. У цей час серед місцевого населення остаточно розвіялись надії щодо лояльності окупаційного режиму.

Після звільнення окупованої нацистами території, радянська влада розпочала нову хвилю репресій, спрямовану проти осіб, яких звинувачувала у співпраці з ворогом. Однак поряд із колаборантами серед засуджених опинилися й особи, що обіймали адміністративні посади в період окупації. Хоча було очевидно, що переважна більшість з них, працюючи на виборних посадах в органах місцевої влади, насамперед намагалася вижити в умовах окупації та врятувати життя односельців. До уваги не брався й той факт, що більшість із них були мобілізовані до чинної армії і долучилися до боротьби з нацистами. У післявоєнний період потреба в їх послугах відпала. Їм визначено своєю безкоштовною працею зміцнювати підвалини радянського режиму.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність членам редколегії журналу за сприяння у підготовці статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

АУСБУ ВО – Архів Управління СБУ у Вінницькій області.

Бабій, М. Л. (1971). *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. Збірник документів і матеріалів*. Одеса, 307 с.

Боряк, О. (2005). Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни // *Архіви України*. 1–3 (256). С. 450–469.

Васильєв, В. Ю., Подкур, Р. Ю., Гальчак, С. Д., Байрау, Д., & Вайнер, А. (Упорядн.). (2010). *Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 865 с.

Васильєв, В., Гула, С., Кравченко, П., Подкур, Р., & Шнайдер, В. (Упорядн.). (2020). *Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 194–1944*. К.: Видавець В. Захаренко, 2020. 556 с.

Гальчак, С. (2017). Прояви колабораціонізму на Поділлі в роки нацистської окупації краю. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 25. С. 209–213.

Гальчак, С., & Чехівський, В. (2013). *У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів*. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 336 с.

Гальчак, С. Д. (2009). *На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів»*. (Поділля, 1942–2007 рр.). Вінниця: Меркьюрі-Поділля. 768 с.

Гальчак, С. Д. (2018). *Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945)*. Вінниця: Тов. Меркьюрі-Поділля, 638 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Драбет, В. Г., & Костельнюк, І. С. *Усні спогади*. Музей села Мельниківець.

-
- Зінько, Ю. А., & Григорчук, П. С.** (2004). Особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941–1944). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія*. 7. С. 132–136.
- Кузнецова, В.** (2021). Побут і повсякденне життя населення Вінниччини у період нацистської окупації. *Вінниччина в роки Другої світової війни. До 80-річчя початку німецько-радянської війни*. Матеріали XXXII Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю. (сс. 120–124). Вінниця.
- Куликов, В. Я.** (2012). *Окупація Винниці. Свідельство очевидця*. Київ: Изд. ПАРАПАН. 384 с.
- Лесько, М. П.** *Усні спогади*. Музей села Мельниківець.
- Лисенко, О. Є.** (2004). Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 5. С. 3–16.
- Мельничук, О.** (2015). (Упорядн.). *Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка*. Вінниця: «Ніланд-ЛТД», 268 с.
- Мельничук, О.** (2021). Взаємовідносини місцевого населення Вінниччини з окупаційною владою в роки Другої світової війни (на матеріалах села Мельниківець). *Вінниччина в роки Другої світової війни. До 80-річчя початку німецько-радянської війни*. Матеріали XXXII Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю. (сс. 114–120). Вінниця.
- Мельничук, О. А., & Мельничук, М. О.** (2020). Національно-культурне та духовне життя вінничан в період нацистської окупації за матеріалами газети «Вінницькі вісті». *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 31. С. 88–99. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-88-98>.
- Нагайко, Т.** (2007). Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. (11), 148–165.
- Нагайко, Т. Ю.** (2009). *Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Переяслав-Хмельницький, 273 с.
- Перехрест, О. Г.** (2005). Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр.. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 9. С. 163–172.
- Слободянюк, П. Я., Вавричук, М. П., Олійник, Ю. В., Смоленюк, П. С., & Телячий, Ю. В.** (2007). *Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 312 с.
- Стельникович, С. В.** (2015). *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. Житомир: О. О. Євенок, 591 с.
- Стецкевич, В. В.** (2005). Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми. *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. (9. ч.1). 172–194.
- Удод, О.** (2006). Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопад 1943): питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. К., (15). 384–391.
- Черниш, А. Й.** (2006). *Немирівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: спогади безпосередніх учасників, свідчення очевидців, документи, історико-публіцистичний коментар*. Вінниця: ТОВ Консоль, 527 с.
- Юзькова, Є. П., & Пономаренко, А. Б.** (2019). Повсякденне життя українських селян на окупованих землях в роки Другої світової війни. *Матеріали XLVIII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*. Вінниця. Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2019/paper/view/6862>.

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історических наук, професор (Україна)

Юрій Зинько

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, професор (Україна)

**Повседневная жизнь подольских крестьян в период нацистской оккупации
(по материалам села Мельниковоц Винницкой области)**

Аннотация. Целью статьи является освещение повседневной жизни подольского крестьянства в период нацистской оккупации на материалах села Мельниковоц Винницкой области. **Методология исследования** основывается на сочетании общенаучных, специально исторических и междисциплинарных методов микроисторического исследования с учетом принципов системности, историзма, человекоцентризма, научности и верификации. **Научная новизна** состоит в попытке авторов с позиций конкретного микроисторического исследования охарактеризовать жизнь и быт подольского крестьянства в период нацистской оккупации. К анализу привлечен широкий круг неопубликованных источников, основная часть из которых впервые вводится в научный оборот. **Выводы.** С первых дней нацистской оккупации, по указанию властей, крестьяне активно приобщились к формированию органов местной власти, делегируя в их состав наиболее авторитетных односельчан. Архивные документы и воспоминания очевидцев свидетельствуют, что подавляющее большинство избранных лиц не выслуживались перед оккупантами, хотя вынуждены были выполнять возложенные на них функции. Чтобы сохранить жизнь односельчан, многие из них в своей работе пытались, прежде всего, предотвращать провокации и избегать конфликтов с оккупационными властями, а также оказывать помощь в случае продовольственных трудностей. В начальный период репрессии оккупационных властей направлялись исключительно против коммунистическо-комсомольского актива села. Подавляющее большинство жителей, в том числе и бывших военнопленных, имели возможность заниматься сельским хозяйством, уплачивая установленные налоги. Однако, с поражениями на фронтах и активизацией антинацистского сопротивления, политика оккупационных властей претерпела изменения: были усилены репрессии против украинского национального движения; запрещена деятельность образовательных учреждений; активизировано использование принудительного труда населения и т.д. В это время среди местного населения окончательно развеялись надежды на лояльность оккупационного режима. После освобождения оккупированной нацистами территории, репрессии против крестьянства начали уже советские правоохранительные органы, обвиняя их в сотрудничестве с нацистами. К ответственности были привлечены все, кто занимал какие-либо должности в период оккупации, несмотря на характер и результаты их деятельности.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистская оккупация, подольское крестьянство, повседневная жизнь.

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Yurii A. Zinko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University,
PhD (History), Professor (Ukraine)

**Podillia Peasants Everyday Life During the Nazi-Occupation
(On the Basis Melnykivtsi village, Vinnitsia Region)**

Abstract. The aim of the article is to cover the Podillia peasants daily life during the Nazi occupation on the basis of Melnykivtsi village, Vinnitsia region. **The research methodology** is based on a combination of general scientific, special-historical and interdisciplinary methods of microhistorical research, taking into account the principles of systematicity, historicism, human-centeredness, scientificity and verification. **The scientific novelty** lies in the authors' attempt, from the standpoint of a specific microhistorical study, to characterize the life and way of life of the Podillia peasantry during the Nazi occupation. A wide range of unpublished sources are involved in the analysis, the vast majority of which are being introduced into scientific circulation for the first time.

Conclusions. From the first days of the Nazi-occupation, on the instructions of the authorities, the peasants actively participated in the formation of local authorities, delegating to their composition the most authoritative fellow villagers. Archival documents and eyewitness accounts show that the vast majority of the elected officials did not serve the occupiers, although they were forced to perform their duties. In order to save the lives of their fellow villagers, many of them tried to prevent provocations and avoid conflicts with the occupying authorities, as well as to provide assistance in case of food shortages. In the initial period, the repression of the occupying power was directed exclusively against the communist-Komsomol activists of the village. The vast majority of residents, including former prisoners of war, were able to engage in agriculture by paying taxes. However, with the defeats on the fronts and the intensification of the anti-Nazi resistance, the policy of the occupying authorities changed: repression against the Ukrainian national movement intensified; the activity of educational institutions is prohibited; the use of forced labor has been intensified, etc. At this time, hopes for the loyalty of the occupation regime were finally dashed among the local population. After the liberation of the Nazi-occupied territory, Soviet law enforcement agencies began repressing the peasantry, accusing them of collaborating with the Nazis. All those who held any position during the occupation were prosecuted, regardless of the nature and results of their activities.

Key words: World War II, Nazi-occupation, Podillia peasants, everyday life.

References:

- AUSBU VO** – Arkhiv Upravlinnja SBU u Vinnyckij oblasti [Archive of the SBU Office in Vinnytsia region]. [in Ukrainian].
- Babij, M.L.** (1971). *Vinnychchyna v roky Velykoji Vitchyznjanoji vijny. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Vinnytsia region during the Great Patriotic War. Collection of documents and materials.]*. Odesa, 307 s. [in Ukrainian].
- Borjak, O.** (2005). Povsjakdenne zhyttja siljskogocho naselennja Ukrajiny v period okupaciji pid chas Drughoji svitovoji vijny [Everyday life of the rural population of Ukraine during the occupation during the Second World War] *Arkhivy Ukrajiny – Archives of Ukraine*. 1–3 (256). S. 450–469. [in Ukrainian].
- Vasilev, V. Yu., Podkur, R. Yu., Galchak, S. D., Bayrau, D., & Vayner, A.** (Comps.). (2010). *.Zhizn v okkupatsii. Vinnitskaya oblast 1941–1944. [Life in occupation. Vinnytsia region. 1941–1944]*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 865 s. [in Russian].
- Vasylijev, V., Ghula, S., Kravchenko, P., Podkur, R., & Shnajder, V.** (Comps.). (2020). *Nasyljstvo nad cyvilnym naselennjam. Vinnyckja oblastj. Dokumenty orghaniv derzhbezpeky. 1941–1944 [Violence against civilians. Vinnytsia region. Documents of state security bodies. 1941–1944]*. K.: Vydavecj V. Zakharenko, 2020. 556 s. [in Ukrainian].
- Ghaljchak, S. D.** (2009). *Na uzbichchi suspiljstva: Dolja ukrajinsjkykh «ostarbajteriv». (Podillja, 1942–2007 rr.) [On the sidelines of society: The fate of Ukrainian «Ostarbeiters». (Podillya, 1942–2007)]*. Vinnycja: Merkjjuri-Podillja. 768 s. [in Ukrainian].
- Ghaljchak, S. D.** (2018). *Podillja v roky Drughoji svitovoji vijny (1939–1945) [Podillya during the World War II (1939–1945)]*. Vinnycja: Tov. Merkjjuri-Podillja, 638 s. [in Ukrainian].
- Ghaljchak, S.** (2017). Projavy kolaboracionizmu na Podilli v roky nacystsjskoji okupaciji kraju [Manifestations of collaborationism in Podolia during the Nazi occupation of the region.] *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 25. S. 209–213. [in Ukrainian].
- Ghaljchak, S., & Chekhivskij, V.** (2013). *U leshhatakh «novogho porjadku»: naselennja Vinnychchyny pid nacystsjskym okupacijnym rezhymom: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [In the vices of the «new order»: the population of Vinnytsia under the Nazi occupation regime: A collection of documents and materials]*. Vinnycja: TOV «Merkjjuri-Podillja». 336 s. [in Ukrainian].
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti [State Archives of Vinnytsia region.]. [in Ukrainian].
- Drabet, V. Gh., & Kosteljnuk, I. S.** *Usni spoghady [Oral memories]*. Muzej sela Meljnykivecj. [in Ukrainian].
- Zinjko, Ju. A., Ghryghorchuk, P. S.** (2004). Osoblyvosti funkcionuvannja navchalnykh zakladiv Vinnychchyny v period nacystsjskogho rezhymu (1941–1944) [Features of the functioning of educational institutions of Vinnytsia region during the Nazi regime (1941–1944)]. *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 7. S. 132–136. [in Ukrainian].
- Kuznecova, V.** (2021). *Pobut i povsjakdenne zhyttja naselennja Vinnychchyny u period nacystsjskoji okupaciji [Life and everyday life of the population of Vinnytsia region during the Nazi occupation]*. Vinnychchyna v roky Drughoji svitovoji vijny. Do 80-richchja pochatku nimecjsko-radjanskoji vijny. Materialy KhKhKhII Vinnyckoji Vseukrajinskoji naukovoji istoriko-krajeznavchoji konferenciji z mizhnarodnoju uchastju. (ss. 120–124). Vinnycja. [in Ukrainian].

- Kulikov, V. Ya.** (2012). Okkupatsiya Vinnitsya. Svidelstvo ochevidtsa [Occupation of Vinnytsia. Eyewitness testimony]. Kiev: Izd. PARAPAN. 384 s. [in Russian].
- Lesjko, M. P.** *Usni spoghady* [Oral memories]. Muzej sela Meljnykivecj. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Je.** (2004). Drugha svitova vijna jak predmet naukovykh doslidzhenj ta fenomen istorychnoji pam'jati [World War II as a subject of scientific research and a phenomenon of historical memory]. *Ukrajins'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 5. S. 3–16. [in Ukrainian].
- Meljnychuk, O.** (2015). (Comps.). *Bo Ty ljubyv, v dushi berigh, jak skarb koshtovnyj, Ukrajinu: zhyttjepys ukrajinskogho patriota Ivana Demydovycha Jurchenka* [Because You loved, cherished in your soul, like a precious treasure, Ukraine: the biography of the Ukrainian patriot Ivan Demidovich Yurchenko]. Vinnycja: «Niland-LTD», 268 s. [in Ukrainian].
- Meljnychuk, O.** (2021). Vzajemovidnosyny miscevogho naselennja Vinnychchyny z okupacijnoju vladoju v roky Drughoji svitovoi vijny (na materialakh sela Meljnykivecj) [Relations between the local population of Vinnytsia region and the occupying power during the World War II (based on the materials of the village of Melnykivets)]. *Vinnychchyna v roky Drughoji svitovoi vijny. Do 80-richchja pochatku nimec'ko-radjans'koji vijny. Materialy XXXII Vinnyc'koji Vseukrajins'koji naukovoi istoryko-krajeznavchoji konferenciji z mizhnarodnoju uchastju*. (ss. 114–120). Vinnycja. [in Ukrainian].
- Meljnychuk, O. A., & Meljnychuk, M. O.** (2020). Nacionaljno-kulturne ta dukhovne zhyttja vinnychan v period nacysts'koji okupaciji za materialamy ghazety «Vinnyc'ki visti» [National-cultural and spiritual life of Vinnytsia residents during the Nazi occupation according to the Vinnytsia News newspaper]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubyns'kogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 31. S. 88–99. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-88-98>.
- Naghajko, T.** (2007). Zhyttja seljan na okupovanij terytoriji Ukrajinu v roky Drughoji svitovoi vijny [The life of peasants in the occupied territory of Ukraine during the Second World War]. *Storinky vojennoi istoriji Ukrajinu : zbirnyk naukovykh statej*. (11), 148–165. [in Ukrainian].
- Naghajko, T. Ju.** (2009). *Povsjakdenne zhyttja sils'kokogho naselennja u 1941–1945 rr. (na materialakh centralnykh oblastej Ukrajinu)* [Everyday life of the rural population in 1941–1945 (on the materials of the central regions of Ukraine)]: (Candidate's thesis). Perejaslav-Khmeljnyckyj, 273 s. [in Ukrainian].
- Perekhrest, O. Gh.** (2005). Zhyttja ukrajinskogho seljanstva v roky nacysts'koji okupaciji 1941–1944 rr.. [The life of the Ukrainian peasantry during the Nazi occupation of 1941–1944.] *Naukovi zapysky Vinnyc'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubyns'kogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 9. S. 163–172. [in Ukrainian].
- Slobodjanjuk, P. Ja., Vavrychuk, M. P., Olijnyk, Ju. V., Smolencuk, P. S., & Teljachyj, Ju. V.** (2007). *Vojenne lykholittja na Podilli (1941–1945 rr.)* [The war in Podillya (1941–1945)]. Kam'janecj-Podil's'kyj: PP «Medobory-2006», 312 s. [in Ukrainian].
- Steljnykovych, S. V.** (2015). *Zhytomyr's'ko-Vinnyc'kyj rehion v umovakh nacysts'koji okupaciji (1941–1944 rr.)* [Zhytomyr–Vinnytsia region under Nazi occupation (1941–1944)]. Zhytomyr: O. O. Jevenok, 591 s. [in Ukrainian].
- Steckevych, V. V.** (2005). *Ukrajina v roky navaly 1941–1945 rr.: sproba analizu suchasnogho istoriopysannja okupacijnoji doby ta aktualizaciji problem* [Ukraine during the years of invasion of 1941–1945: an attempt to analyze the modern historiography of the occupation era and actualize the problem]. *Storinky vojennoi istoriji Ukrajinu: zbirnyk naukovykh statej*. (9. ch.1). 172–194. [in Ukrainian].
- Udod, O.** (2006). *Povsjakdenne zhyttja kyjan v umovakh okupaciji (veresenj 1941 — lystopad 1943): pytannja metodologiji ta istorioghrafiji* [Everyday life of Kyivites under occupation (September 1941–November 1943): questions of methodology and historiography]. *Problemy istoriji Ukrajinu: fakty, sudzhennja, poshuky: mizhvidomchij zbirnyk naukovykh pracj*. (15). 384–391. [in Ukrainian].
- Chernysh, A. J.** (2006). *Nemyrivshhyna v roky Velykoji Vitchyzn'anoji vijny 1941–1945: spoghady bezposerednikh uchasykiv, svidchennja ochevydciv, dokumenty, istoryko-publicystychnyj komentar* [Nemyriv region during the Great Patriotic War of 1941–1945: memoirs of direct participants, eyewitness testimony, documents, historical and journalistic commentary]. Vinnycja: TOV Konsolj, 527 s. [in Ukrainian].
- Juzjkova, Je. P., & Ponomarenko, A. B.** (2019). Povsjakdenne zhyttja ukrajins'kykh seljan na okupovanykh zemljakh v roky Drughoji svitovoi vijny [Everyday life of Ukrainian peasants in the occupied lands during the World War II]. *Materialy XLVIII nauko-tekhnichnoji konferenciji pidrozdiliv VNTU. Vinnycja*. Rezhym dostupu: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2019/paper/view/6862/> [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.10.2021 р.

Статтю рекомендовано до друку 18.11.2021 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(47+57)73) «1939/1945»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-82-89>

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: inna.nikolina@vspu.edu.ua
ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>
Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3659867/inna-nikolina/>

Тетяна Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: tmelnychuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-142X>
ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3354965/tetiana-melnychuk/>

Володимир Очеретяний

Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного
університету,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: otcheret27@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1774-3500>
ResearcherID: [H-3229-2017 \(https://publons.com/researcher/2114028/\)](https://publons.com/researcher/2114028/)

Ленд-ліз у структурі радянсько-американських відносин

Анотація. Метою статті є спроба об'єктивного встановлення ролі ленд-лізу в наданні військово-економічної допомоги Радянському Союзу та з'ясування питання щодо врегулювання розрахунків по цій програмі. Адже проблема надходження та подальшого використання СРСР військової техніки, устаткування, сировини тощо, особливо в роки повоєнного протистояння і Холодної війни, була в епіцентрі надання різних оцінок цієї допомоги в справі перемоги над Третім рейхом і його союзниками. Урегулювання питання про повернення техніки та виплати кредитних позик за програмою підтримки Радянського Союзу після закінчення Другої світової війни також потребує об'єктивного висвітлення. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів: історизму, науковості, верифікації та системного підходу в аналізі історичних процесів, що розглядаються. Ефективними виявилися такі спеціальні історичні методи, що створили необхідні умови для неупередженого висвітлення поставлених завдань, як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, історико-системний. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що здійснено спробу комплексного аналізу історіографічних наративів для розробки теми ролі ленд-лізу та виплати боргу по цій програмі допомоги, яку тоталітарна модель намагалась спотворити. Дослідники спробували проаналізувати теоретичні аспекти та надали матеріал про формування Радянським Союзом репутації «непереможності», а також висвітлили зміну історичних стереотипів. **Висновки.** Аналіз історіографічної та джерельної бази проблеми дослідження показав, наскільки суперечливими були принципові розбіжності в позиціях та судженнях про роль ленд-лізу для Радянського Союзу, який перетворився на плацдарм, з якого розпочалося звільнення Європи. Перемога була досягнута спільними зусиллями і тому вкрай необхідно давати правдиву об'єктивну оцінку подіям того часу. В умовах післявоєнного назрівання нового конфлікту і формування біполярного світу між СРСР і США кошти та невикористана техніка, та обладнання повною мірою не були повернуті до Штатів, як це передбачалося за програмою допомоги, через постійні торги Радянського Союзу та зриви виплат.

Ключові слова: Друга світова війна, заборгованість, виплати, кредит, ленд-ліз, поставки в СРСР.

Постановка проблеми. Роль ленд-лізу для СРСР та інших учасників Другої світової війни – це те, що допомогло належно відповісти і вистояти, це приклад співпраці країн антигітлерівської коаліції проти злочинної ідеології. США унеможливив виникнення нового європейського порядку, надавши країнам, які воювали з антигітлерівською коаліцією, допомогу

технікою, зброєю та сировиною. Актуальним є висвітлення проблеми щодо заборгованості за програмою ленд-ліз після закінчення Другої світової війни та її виплати.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Останніми роками з'явилося чимало наукових праць, присвячених історії надання допомоги СРСР по програмі ленд-ліз, але засекреченість архівних справ та післявоєнне протистояння колишніх союзників у боротьбі з нацистською Німеччиною залишає ще багато запитань без відповідей. Так, роль ленд-лізу для СРСР з'ясували А. В. Гончаренко [Гончаренко, 2017], І. І. Ніколіна та О. В. Вознюк [Ніколіна І., 2020], М. П. Пархитко [Пархитко, 2015], Р. Пилявець [Пилявець, 2011], О. А. Фрадинський [Фрадинський, 2013; Фрадинський, 2018], Я. Шульман [Шульман, 2019]. Питаннями про виплати кредитних позик і про повернення техніки за програмою ленд-ліз займався, зокрема, І. Ю. Михайлов [Михайлов, 2015] та ін.

Мета статті. Спроба об'єктивного встановлення ролі ленд-лізу в наданні військово-економічної допомоги Радянському Союзу та з'ясування питання з врегулювання розрахунків по зазначеній програмі допомоги в роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. 21 серпня 1945 р. президентом США Г. Труменом оголошено, що з 20 вересня 1945 р. припиняється дія закону «An Act to Promote the Defense of the United States» (про ленд-ліз), який прийнятий Конгресом США 11 березня 1941 р. Після цього у Сполучених Штатах підраховали заборгованості і виставили рахунки країнам-отримувачам [Барановська, 2011 : 13].

Однак уже виготовлені матеріали ще продовжували доставляти в Європу, а 15 жовтня 1945 р. підписано економічну нафто- чи трубопровідну угоду з СРСР для оплати замовленого товару, котрий ще не поступив у країну. За нею Радянському Союзу надавалося право зі списків, які додавалися до Угоди, відібрати обладнання та матеріали на загальну суму 240,2 млн дол., які планувалося доставити до 1947 р. Проценти по кредиту були встановлені в розмірі 23,8 % річних, які нараховувалися з 1 червня 1946 р. і мали виплачуватися щорічно, починаючи з 1 червня 1947 р. Кредит СРСР повинен бути погашений впродовж тридцяти років, тобто до 1975 р. [Личный...].

Важливим аспектом для розкриття значення ленд-лізу, безперечно, є підсумкова вартість усіх завезених товарів, яка допоможе з'ясувати роль сировинних та військово-технологічних поставок зі США у перемозі СРСР. Зауважимо, що єдиного та точного підрахунку сум цієї допомоги немає, однак спробуємо розібратися. Розпочнемо із газети «Правда», яка була однією з головних періодичних видань країни того часу. Зокрема, на її сторінках 1 березня 1944 р. опубліковано дані, про те що ленд-ліз становив 3,5 % від загального радянського виробництва [Гапонов, 2015 : 7]. Безперечно, дані явно занижені, але ця цифра стала домінуючою для всієї радянської літератури, в якій радянські історики зазначали ті ж «міфічні 3,5 %». До того ж сам факт, що радянська пропаганда допустила появу відповідної інформації на шпальтах провідної державної газети, є нічим іншим, як прийняття політичною верхівкою того, що без допомоги союзників війна тривала б довше, а перебіг її був би важчим для СРСР.

Іншу думку, яка була вже з незначним відхиленням від норми, встановленої в СРСР, висловив голова Держплану М. А. Вознесенський у 1948 р., змінивши 3,5 % на 4 %. Крім того, він вперше вказав і суму 11 млрд дол., що є найбільшою із вказаних у радянській історіографії [Вознесенский, 1947 : 189–190].

Схожої думки дотримувався політичний діяч, Голова Ради Міністрів СРСР у 1985–1990 рр. М. І. Рижков, який вказував суму в 11,3 млрд дол. [Рыжков, 2015 : 35,46]. До 11,319 млрд дол. потрібно додати ще 1,693 млрд дол. від Великої Британії та 200 млн дол. від Канади. Отже, загальна сума становить 13,212 млрд дол. [Бутенина, 2004 : 39].

До речі, Примаков Е. М. у своїй публікації зазначає, що М. І. Рижков також вказував, що загальний об'єм поставок складає 13,2 млрд дол., або приблизно 7 % вітчизняного промислового виробництва [Примаков, 2015 : 51].

Зі свого боку, М. П. Пархитко вказує, що за 1941–1945 рр. СРСР отримав від США 16,7 млн т на суму 9,6 млрд дол. із Великобританії до вересня 1945 р. були доставлені озброєння і матеріали на 318 млн фунт. стерл., що складало 15 % загальної допомоги, з Канади з 1943 р. допомога оцінювалась ним в обсязі 167,3 млн канадських дол. (6,7 % від загальної суми допомоги) [Пархитко, 2015 : 60].

Деякі західні дослідники взагалі стверджують, що допомога СРСР від країн Заходу дорівнювала близько 19 млрд дол. [Ленд-ліз, 2020].

У вартісному виразі на програму ленд-ліз (за період її дії) витрати складала близько 46 млрд дол. США, що перевищило 50 % експорту країни та прирівнювалось до 13 % усіх військових витрат США [Гончаренко, 2017 : 83; Фрадинський, 2013 : 128].

У публікації Р. Пилявця зазначено, що загальна сума ленд-лізу складала 50,1 млрд дол., що на 2008 рік становило 610 млрд дол., з них на СРСР витрачено

11,3 млрд. дол. [Пилявець, 2011 : 728]. Ці дані підтверджують М. Барановська та І. І. Дахно, уточнюючи, що 50,2 млрд доларів – це за тодішніми цінами, а за цінами 2010 року – це майже 780 млрд дол. Вони ж вказують дещо нижчу суму витрат на СРСР – 9,8 млрд дол. [Барановська, 2011 : 12].

Цікавим фактом є те, що за цінами 2015 року, вартість поставок ленд-лізу для СРСР прирівнюється до 160 млрд дол., хоча і ця сума є ефемерною. Тенденції в сучасній російській історіографії, які спрямовані на підтвердження колишніх міфів, зростають. Так, у праці К. Г. Ачміза зазначається, що продовольство по ленд-лізу прирівнювалося лише до 2,8 % від заготовок зерна в СРСР у воєнний період. Автор ще раз наголошує на незначущості постачань і вказує ту 4 % суму військової допомоги від усєї військової продукції, що виготовлялась у країні [Ачмиз, 2006 : 49].

Названі «2,8%» є нічим іншим, як знівелювання ролі допомоги, яка ґрунтується на тому, що союзники надали СРСР так мало, і він все-таки вистояв і переміг, перебуваючи в ізоляції. Все ж, певно, К. Г. Ачміз, не взяв до уваги той момент, що матеріально-технічна допомога не повинна була перевищити або ж хоча б наблизитися до рівня виробництва в державі, яка отримує допомогу, адже це вказуватиме на її виробничий суцільний крах. Допомога була націлена на стабілізацію економічного виробництва, а не на її формування.

І. М. Іл'їнський у своїй праці показово демонструє сучасні процеси в домінантній російській історіографії. Зокрема, він зазначає, що війна є результатом дій англійців, СРСР пережив економічне чудо в 1930 рр., Велика Британія була на грані капітуляції в травні 1940 р., Сполучені Штати перетворили перемогу над Німеччиною у свій триумф, а 40 % американців, на основі опитування, не знають, що СРСР воював проти А. Гітлера. Що ж до Франції, то вона взагалі капітулювала [Ільїнський, 2010 : 7]. Останні тези вказують на незначну роль союзників у Другій світовій війні, тобто роль ленд-лізу та значення Другого фронту нівелюються. Фактично автор знову вибудовує ті міфи, за якими історія вибудовувалася в радянські часи.

Так чи інакше, але загальна сума постачань по ленд-лізу від США, яка вказує на значення американської допомоги, коливається від 9,6 млрд дол. до 13,2 млрд дол. Ця сума, яка вибудовує і відсоткове співвідношення щодо радянського виробництва, коливається від 3,5 % до 7 %. Зауважимо, що усі ці цифри безпосередньо залежать від ідеологічної платформи, яка сповідується конкретним науковцем.

Та частина, яка формує історіографічну базу на сучасному етапі на заниженні або й відкиданні значення ленд-лізу, протиставляється альтернативній. Так, зі слів маршала Радянського Союзу Г. Жукова, у конфіденційній бесіді з письменником К. Симоновим, записаною службою прослуховування КДБ і відображеною в записці голови КДБ СРСР В. Е. Семичастного, на ім'я М. С. Хрущова в червні 1963 р. звучало: «Ось зараз кажуть, що союзники ніколи не допомагали нам. Але не варто заперечувати той факт, що американці переправляли нам стільки матеріалів, без яких ми би не зуміли сформувати свої резерви та вести війну. У нас не було вибухівки, пороху. Американці виручили нас з порохом, вибухівкою. А скільки вони переправляли нам листової сталі. Могли би ми налагодити виробництво танків, якби не американська допомога. А зараз кажуть, що у нас всього було вдосталь» [Фрадинський, 2013 : 131].

Дійсно, значення ленд-лізу важко переоцінити, оскільки, для прикладу, виробництво у СРСР бензину для літаків та автомобілів було незначним напередодні війни. Показово, що від загальної ваги у 186 144 тис. т перших американських вантажних поставок, відправлених до СРСР з 22 липня 1941 р. до 30 вересня 1941 р., переважали нафтопродукти, що складало приблизно 78,4 % (145 996 тис. т) [Косторниченко, 2005 : 143]. Фактично, змішуючи власне паливо із імпортом, виходила суміш, котра використовувалася для іноземних літаків. Вважається, що США і Британська імперія надали понад 18 % авіабензину, використаного за роки війни радянською авіацією [Бігун, 2016 : 116].

Загалом за системою ленд-лізу СРСР отримав близько 2,3 млн т – автомашин; 1,2 млн т – машин та обладнання; 0,5 млн т – залізничного рухомого складу; 3,6 млн т – металу для авіабудування та залізничних рейок; 4,5 млн т – продуктів харчування; 1,4 млн т – хімічної сировини та вибухових речовин. У вартісному виразі витрати на ленд-ліз за період його дії дорівнювали близько 46 млрд дол., що становило 13 % усіх військових витрат США та перевищило 50 % експорту країни [Фрадинський, 2013 : 128].

У цінах же 1941–1945 років продуктів харчування в Радянський Союз із США доставлено на суму близько 1,5 млрд дол. США, або 7,97 млрд руб. І тут потрібно не забувати про гуманітарний аспект продовольчої програми ленд-лізу, завдяки якій врятовано від голоду мільйони життів [Фрадинський, 2018 : 92].

Визнаючи значимість ленд-лізу, під час Ялтинської конференції у лютому 1945 р., Й. Сталін зазначив, що ленд-ліз – дієве вкладення Ф. Рузвельта у створення антигітлерівської коаліції. А у посланні Й. Сталіна президенту США Г. Трумену від 11 червня 1945 року

вказувалось, що ця Угода, на основі якої США впродовж всієї війни в Європі постачали СРСР в порядку ленд-лізу озброєння, стратегічні матеріали і продовольство, зіграла величезну роль і значною мірою сприяла успішному завершенню війни [Шульман, 2019].

У період же холодної війни керівництво СРСР не давало об'єктивної оцінки ленд-лізу і замовчувало всіляко його вплив на здатність країни вистояти і перемогти у війні з нацистською Німеччиною. Умисне заниження ролі, яку зіграла матеріально-технічна допомога з США, пов'язано, безперечно, з ідеологічними аспектами. Це відомий міф про економічну перемогу соціалізму у Другій світовій, в якій відстоювалась ідея про панівну силу радянської економіки над західною, лише у 1985 р. отримав адекватне пояснення.

Іншими, не менш важливими складниками зовнішньополітичних відносин у післявоєнний період стали урегулювання питань стосовно ленд-лізу, а саме: повернення невикористаної техніки та виплати кредитних позик. Згідно з законом про ленд-ліз розрахунок мав відбуватися на таких умовах: поставлені матеріали (автомобілі, військова техніка, устаткування, боєприпаси, сировина, продовольство тощо) використані, втрачені або знищені в ході війни уже не оплачувались; поставлене майно, що залишилося і придатне для використання в цивільних цілях, потрібно оплатити повністю або частково на основі довгострокових кредитів, наданих Сполученими Штатами; уряд США мав право вимагати в разі зацікавленості незруйновані і невтрачені техніку і обладнання, що збереглися у країні-одержувача [Федько, 2018; Шульман, 2019].

Відповідно до цих умов уряд США укладав угоди із союзними країнами. Кожна держава, яка підписала цю угоду, мала надати фінансовий звіт. Крім цього, країни-лізингоотримувачі зобов'язувалися сприяти захисту Сполучених Штатів і надавати їм допомогу матеріалами, які були у них, а також надавати інформацію і послуги.

На початку вересня 1945 року США відправили вимогу до всіх держав, які перебували під дією ленд-лізу, провести інвентаризацію і надати детальний перелік усіх матеріалів та техніки. Упродовж 15 років після закінчення війни більшість країн, що отримували американську допомогу, заключили згоду з Вашингтоном про часткове погашення боргів по ленд-лізу. Конгрес погодився надати знижку на цей борг у розмірі 90 % [Михайлов, 2015 : 2].

СРСР відмовилося, посилаючись на 7 пункт Закону про ленд-ліз, який американці не виконали, адже оплати всіх поставок повинні відбуватися за допомогою кредитів США. Натомість адміністрація США відмовилася надати СРСР кредит на суму 1 млрд дол.

Для СРСР спочатку в США нарахували 2,6 млрд дол., але до перемовин 1948 р. цю суму зменшили вдвічі з відтермінуванням у виплатах на 30 років понад 2,3 % річних. У 1948 р. зазначену суму американська сторона зменшила до 1000 млн дол. США, а в 1951 р. – до 800 млн дол., проте радянська сторона погоджувалася сплатити тільки 300 млн дол.

Що стосується ставлення Радянського Союзу до проблеми заборгованості за програмою ленд-лізу, то після закінчення Другої світової війни у рахунок оплати боргів на умовах зворотного ленд-лізу СРСР направив до США марганцеву та хромовану руду, повернув частину отриманих бойових і торговельних суден, цивільного і військового автотранспорту, деревину. Необхідно зазначити, що СРСР навіть односторонньо оцінив свій борг перед США у 170 млн дол. та погодився його виплатити.

У травні 1972 р. президент США Р. Ніксон, перебуваючи у Москві з офіційним візитом, у результаті перемовин з тодішнім керівником СРСР Л. Брежнєвом підписали документ про основи радянсько-американських взаємин. А 18 жовтня 1972 р. у Вашингтоні уклали двосторонню угоду про погашення боргу за ленд-лізом. За нею СРСР зобов'язувався до 2001 р. виплатити США 722 млн дол., включно відсотки. Але в наступному році відносини між країнами ще більше загострилися, а із запровадженням у 1974 р. у США поправки Джексона-Веніка щодо СРСР, останній взагалі призупинив погашення боргу. Радянська сторона пояснила це тим, що американська не виконує договір від 18 жовтня 1972 р., за яким Штати повинні страхувати торгівлі операції, експортно-імпорتنі кредити та створювати сприятливі умови в торгівлі та інші гарантії. Зауважимо, що СРСР все ж виплатив 48 млн дол. трьома траншами: 12 млн дол. – 18 жовтня 1972 р., 24 млн дол. – 1 липня 1973 р., 12 млн дол. – 1 липня 1975 р.

Лише в червні 1990 р. М. Горбачов і Дж. Буш старший домовилися, що СРСР виплатить 674 млн дол. до 2030 р.

Після розпаду СРСР борг переоформився на його правонаступницю – Російську Федерацію, яка з колишніми республіками підписала двосторонні угоди про «нульовий варіант». За ними колишні республіки СРСР відмовлялися від частки активів СРСР, а РФ брала на себе всі борги СРСР. Борги розділили на урядові борги (Паризький клуб) і борги банкам (Лондонський клуб). Конгрес США, котрий «пробачив» борги Великій Британії та іншим учасникам ленд-лізу, навіть у 2001 році не прийняв закон про скасування заборгованості Росії. Борг США по ленд-лізу остаточно виплачений і закритий в рамках розрахунку з Паризьким клубом 21 серпня 2006 р. [Скільки].

.....
Так, американці поставили товарів на 11 млрд (у перерахуванні на курс 2015 року це близько 160 млрд), а відшкодували їм тільки 722 млн — 0,4 % від загальної суми поставок [Як Рузвельт].

Отож аналіз історіографічної та джерельної бази проблеми дослідження показав, наскільки суперечливими були принципові розбіжності в позиціях та судженнях про роль ленд-лізу для Радянського Союзу, який перетворився на плацдарм, з якого розпочалося звільнення Європи. Перемога була досягнута спільними зусиллями і тому вкрай необхідно давати правдиву об'єктивну оцінку подіям того часу.

В умовах післявоєнного назрівання нового конфлікту і формування біполярного світу між СРСР та США кошти та невикористана техніка і обладнання не повністю були повернуті до Штатів, як це передбачалося за програмою допомоги через постійні торги Радянського Союзу та зриви виплат.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ачмиз, К. Г.** (2006). Подвиг народа-победителя в Великой Отечественной войне (полемические заметки). *Вестник Адыгейского государственного университета*, (3), 45–49.
- Барановська, В. М., & Дахно, І. І.** (2011). Деякі аспекти ленд-лізу. *Економіка та держава*, 12, 10–14.
- Бігун, І., Бутко, С., Вятрович, В., Галушко, К., Горобець, С., Громенко, С. et al.** (2016). *Війна і міф. Невідома Друга світова*. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 272 с.
- Бутенина, Н. В.** (2004). *Ленд-лиз: сделка века*. Москва: ГУ ВШЭ, 312 с.
- Вознесенский, Н. А.** (1947). *Военная экономика СССР в период Отечественной войны*. Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 190 с.
- Гапонов, О. И., Строева, Н. А.** (2015) Современные оценки значения ленд-лиза в истории Второй мировой войны. *Территория науки*, 4, С. 7–11.
- Гончаренко, А. В.** (2017). Американська політика ленд-лізу як форма військово-економічної допомоги СРСР під час Другої світової війни. *Сумська старовина*, 51, 77–87.
- Ильинский, И. М.** (2010). Это наша Победа. Точка. *Знание. Понимание. Умение*, 2, С. 3–14.
- Косторниченко, В. Н.** (2005). Нефть в системе ленд-лиза: нефтяной союз СССР и США в годы Второй мировой войны. *Экономическая история. Обзорение*, (11), 142–47.
- Ленд-ліз – це зброя перемоги.** (2020). URL: <http://sof.mil.gov.ua/news/159-lend-liz-ce-zbroya-peremogi>.
- Личный архив А. Н. Яковлева.** Фонд А. Н. Яковлева. Советско-американские отношения. 1949–1952. Документ № 117. *Справка МИД СССР и МВТ СССР по соглашению между СССР и США от 15 октября 1945 г. о распоряжении ленд-лизскими поставками, имеющимися в наличии или находящимися в процессе приобретения в США 7.06.1951.* URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/72105>.
- Михайлов, И. Ю.** (2015). Экономико-военное сотрудничество СССР и Западных держав в годы ВОВ в рамках ленд-лиза. *Конференция «Ломоносов 2015»: тезисы* (сс.1–3). Москва. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/7084/uid66547_report.pdf.
- Ніколіна, І. І., Вознюк, О. В.** (2020). Обсяги лізингових поставчань Радянському Союзу в роки Другої світової війни. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, 32, 74–81. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-74-81>.
- Пархитько, Н. П.** (2015). Победа стран антигитлеровской коалиции. Фактор ленд-лиза. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения* (2), 57–66.
- Пилявець, Р.** (2011). Ленд-ліз для СРСР (1941–1945 рр.): значення союзницької допомоги Радянському Союзу для здобуття спільної перемоги над Німеччиною і країнами ОСІ. *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)*: матеріали міжнародної наукової конференції (сс. 728–737). Київ.
- Примаков, Е. М.** (2015) Правда о ленд-лизе. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 3, С.48–51.
- Рыжков, Н. И.** (2015) Фактор ленд-лиза. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 3, 34–47.
- Скільки мільярдів Росія заплатила США за допомогу у великій вітчизняній.** URL: <https://uamgguru.ru/cikavi-fakti/6301-skilki-miljardiv-rosija-zaplatila-ssha-za-dopomogu.html>.
- Федько, В.** (2018). За поставки по ленд-лізу Росія не розраховалася і досі! *Народний оглядач*. URL: <https://www.ar25.org/article/za-postavky-po-lend-lizu-rosiya-ne-rozrahuvalasya-i-dosi.html>.

Фрадинський, О. А. (2013). Ленд-ліз в СРСР як форма військово-економічної співпраці країн-союзників у II світовій війні. *Історія торгівлі, податків та мита*, 1(7), 122–131.

Фрадинський, О. А. (2018). Ленд-ліз у СРСР: продовольча компонента. *Історія торгівлі, податків та мита*, 1–2 (17–18), 81–94. DOI <https://doi.org/10.32836/2309-7205-2018-1-2-17-18-7>.

Шульман, Я. (2019). Ленд-ліз – ключ к победе союзников во Второй мировой войне. *Мастерская*. URL: <https://club.berkovich-zametki.com/?p=44426>.

Як Рузвельт поливав Сталіна зі шланга. URL: <https://usmg.com.ua/yak-ruzvelt-polyvav-stalina-zi-shlanha/>.

Инна Николаина

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Татьяна Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Владимир Очеретяный

Винницкий учебно-научный институт экономики Западноукраинского национального
университета,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Ленд-лиз в структуре советско-американских отношений

Аннотация. *Целью статьи* является попытка объективного установления роли ленд-лиза в оказании военно-экономической помощи Советскому Союзу и установление вопроса по урегулированию расчетов по этой программе. Ведь проблема поступления и последующего использования СССР военной техники, оборудования, сырья и т.п., особенно в годы послевоенного противостояния и Холодной войны, была в эпицентре предоставления различных оценок этой помощи по победе над Третьим рейхом и его союзниками. Урегулирование вопроса возврата техники и выплаты кредитных ссуд по программе поддержки Советского Союза после окончания Второй мировой войны также требует объективного освещения. **Методология исследования** основывается на использовании общенаучных принципов: историзма, научности, верификации и системного подхода в анализе рассматриваемых исторических процессов. Эффективными оказались такие специальные исторические методы, которые создали необходимые условия для беспристрастного освещения поставленных задач, как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, описательный, историко-системный. **Научная новизна исследования** заключается в том, что предпринята попытка комплексного анализа историографических нарративов для комплексной разработки темы роли ленд-лиза и выплаты долга по этой программе помощи, которую тоталитарная модель пыталась исказить. Исследователи пытались проанализировать теоретические аспекты и предоставили материал по формированию Советским Союзом репутации «непобедимости», а также осветили изменение исторических стереотипов. **Выводы.** Анализ историографической и источниковой базы проблемы исследования показал, насколько противоречивыми были принципиальные разногласия в позициях и суждениях о роли ленд-лиза для Советского Союза, превратившегося в плацдарм, с которого началось освобождение Европы. Победа была достигнута совместными усилиями, и поэтому необходимо давать правдивую объективную оценку событиям того времени.

В условиях послевоенного назревания нового конфликта и формирования биполярного мира между СССР и США средства, неиспользованная техника и оборудование в полной мере не были возвращены в Штаты, как это предполагалось по программе помощи, через постоянные торги Советского Союза и срывы выплат.

Ключевые слова: Вторая мировая война, задолженность, выплаты, кредит, ленд-лиз, поставки в СССР.

Inna I. Nikolina

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Tetiana A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Volodymyr V. Ocheretianyi

Vinnitsia Institute of Economics West Ukrainian National University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Lend-Lease in the Structure of Soviet-American Relations

Abstract. *The purpose of the article is to try to objectively establish the role of Lend-Lease in providing military and economic assistance to the Soviet Union and to clarify the settlement issue under this program. The problem of receipt and further use of military equipment, facilities, raw materials, etc., especially during the post-war confrontation and the Cold War, was at the epicenter of various assessments of this assistance in the victory over the Third Reich and its allies. Regulation issues of returning of equipment and the repayment of loans under the Soviet Union's post-World War II program also requires objective coverage. The research methodology is based on the use of general scientific principles: historicism, scientificity, verification and a systematic approach in the analysis of historical processes under consideration. Such special historical methods as problematic-chronological, comparative-historical, descriptive, historical-systemic proved to be effective, which created the necessary conditions for unprejudiced coverage of the tasks. The scientific novelty of the research is that an attempt was made to comprehensively analyze historiographical narratives to comprehensively develop the theme of the role of Lend-Lease and debt payment under this aid program, which the totalitarian model tried to distort. Researchers tried to analyze the theoretical aspects and provided material on the formation of the Soviet Union's reputation of «invincibility», as well as covered the changing of historical stereotypes. Conclusions.* *The analysis of the historiographical and source base of the research problem showed how contradictory were the fundamental differences in positions and judgments about the role of Lend-Lease for the Soviet Union, which became the springboard from which the liberation of Europe began. The victory was achieved by joint efforts, and therefore it is essential to give a true and objective assessment of the events of that time. In the post-war period onset of a new conflict and the formation of a bipolar world between the USSR and the USA, funds and unused machinery and equipment were not fully returned to the States, as provided for in the aid program due to the Soviet Union's constant bidding and payment disruptions.*

Key words: *World War II, indebtedness, payments, credit, Lend-Lease, supplies to the USSR.*

References:

- Achmiz, K. G.** (2006). Podvig naroda-pobeditelya v Velikoy Otechestvennoy voyne (polemicheskie zametki) [The feat of the victorious people in the Great Patriotic War (polemical notes)]. *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta*, (3), 45–49. [in Russian].
- Baranovsjka, V. M., & Dakhno, I. I.** (2011). Dejaki aspekty lend-lizu [Some aspects of Lend-Lease]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and state*, 12, 10–14. [in Ukrainian].
- Bighun, I., Butko, S., Vjatrovych, V., Ghalushko, K., Ghorobecj, S., Ghromenko, S. et al.** (2016). *Vijna i mif. Nevidoma Drugha svitova [War and myth. Unknown the Second World War]*. Kharkiv: Knyzhkovyj klub «Klub cimejnogho dozvillja», 272 p. [in Ukrainian].
- Butenina, N. V.** (2004). *Lend-liz: sdelka veka [Lend-Lease: the deal of the century]*. Moskva: GU VShE, 312 p. [in Russian].
- Voznesenskiy, N. A.** (1947). *Voennaya ekonomika SSSR v period Otechestvennoy vojny [The military economy of the USSR during the Patriotic War]*. Moskva: OGIZ – Gospolitizdat, 190 p. [in Russian].
- Gaponov, O. I., Stroeve, N. A.** (2015) *Sovremennye otsenki znacheniya lend-liza v istorii Vtoroy mirovoy vojny [Modern assessments of value of Lend-Lease in the history of World War II]*. *Territoriya nauki – The territory of science*, 4, 7–11. [in Russian].
- Goncharenko, A. V.** (2017). Amerykanska polityka lend-lizu yak forma vijskovo-ekonomichnoyi dopomogy SRSR pid chas Drugoyi svitovoyi vijny [American policy of Lend-Lease as a form of military and economic assistance to the USSR during World War II]. *Sums`ka starovyna – Sumy antiquity*, 51, 77–87. [in Ukrainian].

- Ilinskiy, I. M.** (2010). Eto nasha Pobeda [Это наша Победа. Точка]. *Tochka. Znanie. Ponimanie. Umenie – Knowledge. Understanding. Skill*, 2, 3–14. [in Russian].
- Kostornichenko, V. N.** (2005). Neft v sisteme lend-liza: neftyanoy soyuz SSSR i SShA v gody Vtoroy mirovoy voyny [Oil in the Lend-Lease system: the oil alliance between the USSR and the USA during the World War II]. *Ekonomicheskaya istoriya. Obozrenie – Economic history. Review*, (11), 142–47. [in Russian].
- Lend-liz – ce zbroya peremogy.** (2020) [Lend-Lease is a weapon of victory] URL: <http://sof.mil.gov.ua/news/159-lend-liz-ce-zbroya-peremogi> [in Ukrainian].
- Lichnyy** arkhiv A. N. Yakovleva [Personal archive of A.N. Yakovleva]. Fond A. N. Yakovleva. Sovetsko-amerikanske otnosheniya. 1949–1952. Dokument № 117. Spravka MID SSSR i MVT SSSR po soglasheniyu mezhdru SSSR i SShA ot 15 oktyabrya 1945 g. o rasporyazhenii lend-lizovskimi postavkami, imeyushchimysya v nalichii ili nakhodyashchimysya v protsesse priobreteniya v SShA 7.06.1951. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/72105> [in Russian].
- Mikhaylov, I. Yu.** (2015). Ekonomiko-voennoe sotrudnichestvo SSSR i Zapadnykh derzhav v gody VOV v ramkakh lend-liza [Economic and military cooperation between the USSR and the Western powers during the Great Patriotic War as part of Lend-Lease]. *Konferentsiya «Lomonosov 2015»: tezi* (pp.1–3). Moskva. https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/7084/uid66547_report.pdf [in Russian].
- Nikolina, I. I., Voznyuk, O. V.** (2020). Obsyagy lizyngovykh postavok Radyanskomu Soyuzu v roky Drugoyi svitovoyi vijny [Level of leasing supplies for Soviet Union during the Second World War]. *Naukovi zapysky Vinnycykogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History.* (32), 74–81. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-74-81> [in Ukrainian].
- Parkhitko, N. P.** (2015). Pobeda stran antigitlerovskoy koalitsii. Faktor lend-liza [The victory of the countries of the anti-Hitler coalition. Lend-Lease Factor]. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Mezhdunarodnye otnosheniya*, (2), 57–66. [in Russian].
- Pylyavec, R.** (2011). Lend-liz dlya SRSR (1941–1945 rr.): znachennya soyuznyckoyi dopomogy Radyans`komu Soyuzu dlya zdobuttya spil`noyi peremogy nad Nimechch`noyu i krayinamy OSI [Lend-Lease for the USSR (1941–1945): the importance of allied aid to the Soviet Union for a common victory over Germany and the Axis powers.]. *Ukrayina u Drugij svitovij vijni: dzherela ta interpretaciyi (do 65-richchya Vely`koyi Peremogy): materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi* (ss. 728–737). Kyiv. [in Ukrainian].
- Primakov, Ye. M.** (2015) Pravda o lend-lize [The truth about Lend-Lease]. *Kontury globalnykh transformatsiy: politika, ekonomika, pravo – Outlines of global transformations: politics, economy, law*, 3, 48–51. [in Russian].
- Ryzhkov, N. I.** (2015) Faktor lend-liza [Lend-Lease Factor]. *Kontury globalnykh transformatsiy: politika, ekonomika, pravo – Outlines of global transformations: politics, economy, law*, 3, 34–47. [in Russian].
- Skil`ky mil`yاردiv Rosiya zaplatyla SShA za dopomogu u velykij vitchyznyanij** [How many billions has Russia paid to the United States for aid in the Great Patriotic War]. URL: <https://uamgguru.ru/cikavifakti/6301-skilki-miljardiv-rosija-zaplatila-ssha-za-dopomogu.html> [in Ukrainian].
- Fed`ko, V.** (2018). Za postavky po lend-lizu Rosiya ne rozrahuvalasya i dosi! [Russia has not paid for supplies under the Lend-Lease yet]. *Narodnyj oglyadach – People's reviewer*. <https://www.ar25.org/article/za-postavky-po-lend-lizu-rosiya-ne-rozrahuvalasya-i-dosi.html> [in Ukrainian].
- Fradyns`kyj, O. A.** (2013). Lend-liz v SRSR yak forma vijs`kovo-ekonomichnoyi spivpraci krayin-soyuznykiv u II svitovij vijni [Lend-Lease in the USSR as a form of military and economic cooperation of allied countries in World War II]. *Istorija torgivli, podatkov ta myta – History of trade, taxes and duties*, 1(7), 122–131. [in Ukrainian].
- Fradyns`kyj, O. A.** (2018). Lend-liz u SRSR: prodovol`cha komponenta [Lend-Lease in the USSR: food component]. *Istorija torgivli, podatkov ta myta – History of trade, taxes and duties*, 1–2 (17–18), 81–94. DOI <https://doi.org/10.32836/2309-7205-2018-1-2-17-18-7> [in Ukrainian].
- Shulman, Ya.** (2019). Lend-liz – klyuch k pobede soyuznikov vo Vtoroy mirovoy vojne [Lend-Lease is a key to Allied victory in World War II]. *Masterskaya – Workshop*. <https://club.berkovich-zametki.com/?p=44426> [in Russian].
- Yak Ruzvel`t poly`vav Stalina zi shlanga** [How Roosevelt watered Stalin from a hose]. <https://usmg.com.ua/yak-ruzvelt-polyvav-stalina-zi-shlanha/> [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.10.2021 р.

Статтю рекомендовано до друку 08.11.2021 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 930.85:304.4](477.44:(47+57):001.891.5

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-90-97>

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3419665/zmud-natalka/>

Валентина Гребеньова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: grebenyova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9343-7134>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/4646465/valentyana-hrebenova>

Радянська ідентичність у соціокультурному просторі Вінниччини крізь призму культурного ландшафту (за результатами польових досліджень)

Анотація. Метою статті є аналіз маркерів та детермінант конструювання радянської ідентичності у соціокультурному просторі Вінниччини крізь призму культурного ландшафту, на основі польових матеріалів, зібраних під час експедицій студентами факультету історії, права і публічного управління (тепер – історичний факультет) та викладачами кафедри історії та культури України (тепер – кафедра культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін) Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського у 2020 р. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації і здійснюється в міждисциплінарній площині – у розрізі «культурландшафтного» (у контексті антропології простору) і пам'яттєвого дискурсів, методології візуальної антропології і теоретико-методологічних підходів до конструювання та взаємодії ідентичностей. **Наукова новизна** роботи полягає у введенні в науковий дискурс нового польового матеріалу, на основі якого крізь призму культурного ландшафту простежено детермінанти прояву радянської ідентичності у соціокультурному просторі Вінниччини. Це стало можливим завдяки системному аналізу об'єктів матеріальної культури (топоніміка, символіка, архітектура, меморіальні місця тощо) з різновидами світоглядно-поведінкових практик. **Висновки.** Перспективність окресленої теми беззаперечна як в контексті наукових студій, так і в суспільно-політичному й громадському житті Вінниччини. Йдеться насамперед про унеможливлення подальшого формування позитивного образу радянського минулого, що на тлі «подвійної ідентичності» суттєво гальмує процеси регіональної й національно-культурної самопрезентації. Механізми конструювання радянської ідентичності як складової соціокультурної ідентичності мешканців Вінниччини окреслено крізь призму реформи децентралізації, акцентовано на увиразненні самобутності краю шляхом переосмислення культурного ландшафту на пострадянському просторі.

Ключові слова: Вінниччина, культурний ландшафт, польові дослідження, радянська ідентичність, соціокультурний простір.

Постановка проблеми. У сучасному науковому гуманітарному дискурсі актуальним залишається вивчення радянського минулого, яке й до сьогодні відкрито чи завуальовано проявляється у різних сферах життєдіяльності. Соціалізація більшої частини дорослого населення сучасної України відбулась саме у радянський час. А ностальгія майже третини населення за СРСР, значна частка серед якої молодь, яка народилася вже у пострадянський період, свідчить, що радянська спадщина продовжує існувати, трансформуючись у різні способи [Коляструк, 2017].

Звідси діагностування місця й ролі радянської ідентичності крізь призму культурного ландшафту (візуальні об'єкти, пам'яттєві смисли, комунікативні практики) є важливим як для вивчення української соціокультурної ідентичності загалом, так і регіональної зокрема [Киридон, 2016], [Гримич, 2017].

Препарування радянського минулого у сучасному соціокультурному просторі є важливим також у контексті динаміки його проявів та проведення кореляційного аналізу із нашими попередніми науковими студіями. Так, проблема була актуалізована ще в 2015 р. у форматі проєктів «Донбас і Поділля очима людей» за сприяння Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України (м. Київ) і «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» за ініціативи Міжнародної волонтерської організації імені Роберта Шумана (Варшава). Метою було виявити площини взаємодії «свого/чужого/іншого» у сприйнятті мешканцями Донбасу та Поділля один одного, маркерів їх вираження, а також прояви радянської ментальності у сучасних повсякденних практиках представників обох регіонів [РФ ННЛІЕСхП ВДПУ. Ф.33. Оп.1. Спр.1–12. 1458 арк.]. Понад 90 % опитаних з обох сторін назвали більше «радянськими» мешканців Донбасу. Ознаками радянської ідентичності стали: 1) топоніміка (перевага радянських назв чи назв російською мовою); 2) прояви духовно-суспільного життя (відзначення радянських свят; низький рівень релігійності мешканців Сходу; нижчий рівень знань у мешканців Сходу вітчизняної (особливо створеної за доби незалежності) культурної продукції); 3) територіальна близькість до Росії та віддаленість від Європи.

Студіювання образів радянського минулого крізь оптику візуальних об'єктів культурного ландшафту Вінниччини тривало і в 2017–2018 рр. [РФ ННЛІЕСхП ВДПУ. Ф.38. Оп.2 Спр.27. 24 арк.]. Результати обстежень виявили досить високий рівень радянського спадку саме у принципах організації громадського та приватного життєвого простору. Так, у способах осмислення соціокультурного простору продовжує займати вагоме місце біполярна, ідеологічно-патерналістська парадигма. Вона тягнє до гомогенності (однорідності), уніфікованості та ієрархічності на противагу гетерогенним (багатогранним) формам та змістам, які підкреслюють зорієнтованість простору на «індивідуалізацію», горизонтальні та інтерактивні комунікації.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогодні поява міждисциплінарних студій (істориків, соціологів, політологів, філософів) уможливило підійти до вивчення радянської спадщини та її впливу на формування соціокультурної та національної ідентичності комплексно [Головаха, Панина, 1994], [Єсельчик, 2008], [Колодій, 2002], [Коляструк, 2008], [Нагорна, 2011], [Рябчук, 2009] та ін.

Міждисциплінарний дискурс уможливує поєднувати різні теоретико-методологічні підходи: методології візуальної антропології та антропології простору, конструювання / відтворення спогадів, теоретико-методологічні засади формування соціокультурної ідентичності тощо. Це дозволяє якісніше осмислювати механізми ідентифікації.

Основною джерельною базою дослідження стали раніше не опубліковані польові матеріали, зібрані студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського в процесі експедицій за місцем проживання.

Мета статті. Авторки поставили за мету на основі першоджерел та наукових праць відстежити та проаналізувати крізь призму культурного ландшафту місце та роль радянської ідентичності у сучасному соціокультурному просторі Вінниччини.

Виклад основного матеріалу. Вивчення місця та ролі радянського минулого у конструюванні соціокультурної ідентичності мешканців Вінниччини проводилося крізь призму «антропологічної парадигми» культурного ландшафту – такий підхід дозволяє максимально включити та поєднати різні складові життєвого простору.

Радянську ідентичність розглядатимемо в контексті її впливу на такі етнокультурні процеси, як функціонування української мови, збереження історичної та етнічної пам'яті, формування національної самосвідомості тощо.

Як засвідчили наші попередні польові студії у цьому напрямку, для увиразнення як, ким і з якою метою продовжує споживатися радянське минуле, для діагностування його автентичної природи, усунення труднощів щодо його (не)зчитування запропоновано вживати два взаємопов'язаних, але не тотожних концепти – «радянське» і «радянськість» [Жмуд, 2021]. Відтак під «радянським» ми домовилися розуміти насамперед ті елементи культури, що виникли ще за радянського періоду (символіка, топоніміка, архітектура тощо). Під «радянськістю» – приховану радянську семантику вже у пострадянських світоглядно-поведінкових практиках, але створених за радянськими лекалами.

Тому влітку 2020 р. на факультеті історії, права і публічного управління (тепер – історичний факультет) Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського логічним кроком став наступний дослідницький проєкт, спрямований на з'ясування динаміки політичних і соціальних настроїв мешканців Вінниччини та виявлення місця й ролі радянської ідентичності у сучасному соціокультурному просторі регіону.

Орієнтиром до роботи став запитальник «Радянська ідентичність». Наявність закритих і напівзакритих питань дозволило респондентам невимушено будувати свої розповіді у форматі нарративу. Запитальник можна умовно поділити на три частини: «Топонімка», «Духовне життя»,

«Суспільне життя». Основним завданням першого блоку було провести моніторинг декомунізованих об'єктів і простежити застосування радянських принципів до формування сучасної топонімічної карти Вінниччини. Другий блок «Духовне життя» включав питання про самоідентичність (конфесійну, національну, етнічну, мовну), святково-обрядову культуру та дозвілля, ставлення до різних груп людей за різними критеріями (гендерно-віковими, соціальними, етнічними, мовними, конфесійними, національними, расовими). У третій частині «Суспільне життя» питання торкалися безпосередньої участі у громадському житті (організаціях, товариствах, партіях, масових заходах і акціях); пріоритетності типів та форм власності, культурного продукту (кіно, література, музика і т. д.); оцінки радянської системи; участі у Помаранчевій революції, Революції Гідності, волонтерському русі і ставлення до цих подій та явищ; оцінки анексії Криму, політики децентралізації, декомунізації, політики пам'яті щодо Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., Голокосту, пам'ятних дат, пов'язаних із національно-визвольною революцією 1917–1921 рр., Небесної Сотні, загиблих в російсько-українській війні; сприйняття та оцінка радянських та українських свят (23 лютого, 8 Березня, 1 Травня, День захисника Вітчизни, 7 листопада, День перемоги (9 травня), День примирення (8 травня) тощо); класифікації подій на Сході (російсько-українська війна, АТО/ООС, громадянська війна, війна олігархічних кланів, власна версія) тощо. Кожне питання передбачало самооцінку та взаємоцінку.

У процесі збору матеріалу застосовано такі методи як анкетування, опитування, інтерв'ювання, фото- та відеофіксація наявних візуальних об'єктів, що стосуються змісту запитального. Обробку даних здійснювали за структурно-функціоналістським підходом за допомогою математично-статистичного методу.

Зібрано й опрацьовано понад 200 інтерв'ю, до аналізу включено 102 інтерв'ю респондентів з різних районів Вінниччини (м. Вінниця, Барський, Вінницький, Гайсинський, Жмеринський, Козятинський, Літинський, Липовецький, Могилів-Подільський, Оратівський, Погребищенський, Тростянецький, Тиврівський, Хмільницький, Ямпільський райони). З опитуваних – 49 інформаторів чоловічої статі, 53 – жіночої. За віковими категоріями, респондентів молодого віку (25–44 роки) – 48 осіб, середнього (45–60 років) – 26 осіб, поважного (60–90+ років) – 28 осіб. Вищу освіту мають 49 респондентів.

Як засвідчили результати опитувань, 88 % інформаторів загалом позитивно сприйняли декомунізацію топонімів (назви населених пунктів, вулиць, громадських установ та організацій) й місцевої символіки. «Ленінопад», зокрема, підтримали 78 % опитаних. Водночас при обстоюванні збереження комуністичної та радянської символіки простежується панівна амбівалентність у ставленні до радянського: «це наша історія» / «це пам'ятки культури й мистецтва» (1 місце); консервативність: «це пам'ять про наших предків» (2); ностальгія: «це відмова від нашого дитинства й молодості» (3); соціальна пасивність: «важко це все по-новому запам'ятати» / «з людьми не радилися» / «нічого кардинально не треба було міняти» (4).

Наведемо найбільш типові відповіді: «*І в нас школі осьо два піонери стояло, перекараси їх в жовто-блакитний колір – хай стоять дальше, ні – взяли й повалили. Воно мені щось хіба мішало? Правда, не. Так само той Ленін*» (1966 р. н.; середня; охоронець; Літинський р-н); «*На рахунок ленінопаду, я – ні «за», ні «проти», асоціюється така думка, що можуть і валити, можуть не валити. Може хай би там стояв цей пам'ятник, а може це називається дикунство, що їх можна валити... Нейтральну сторону займаю*» (1949 р. н.; середня спеціальна; Літинський р-н); «*Ну, тут суперечливе питання, 50 на 50, напевно, тому що 50 % в мене говорять, що це було звичайно правильно, тому що Україна – все має бути українське, чому взагалі в нас мають бути назви, притаманні іншій країні, якої вже немає там близько 30 років, але з другої сторони – в нас є дуже багато тіньової політики, на цьому відмивання грошей, якби це була державна політика і це все було чисто-прозора на всіх цих табличках, то тільки «за». Тяжко мені було поставитися до «ленінопаду», це було на моїх очах, тому що мій дід, як я вже казала, був другим секретарем комуністичної партії, заядлий комуніст, в 2011 році він помер, а в 2014 скидали пам'ятник Леніна. Мій дід завжди його красив, охороняв, завжди «вибивав» краску, сам купляв, сам красив, просто мені це було не так як пам'ятник Леніну – кат українського народу, а якийсь такий знаковий пам'ятник, до якого наша сім'я була якось зв'язана з ним» (1996 р. н.; вища; вчитель, Вінницький р-н); «*Я ж говорю, щоб це не було зараз так ... возводять тоже ці монументи. Щоб їх не валили через 50-60 лет. Потрібно ставитись до них з повагою. Їх можна було тихенько, но, канешно, воно ж не може бути...10 пам'ятників Леніну в одному гОроді... Якась була алея...героїв ... Героям Радянського Союзу, то їх почепили отак на досточках – такі були плакати вдоль вулиці... Ото була повага до них...А от зараз цим афганцям зробили. Ну, їх не треба 10 штук, один і в центрі поставили рядом з пам'ятником героям громадянської, вітчизняної війни...» (1954 р. н.; середня; Хмільницький р-н); «*А пам'ятники Леніна просто так валити не нада було, можна було б зняти і переставити в друге місце*» (1971 р. н.; вища; Вінницький р-н); «*Що вона дала ця***

декомунізація, тільки людям проблем з документами додала, а так нічого хорошого. «Ленінопад», а що вона мені заважала, ну стояла собі ця брила каміння, різниця якась є з того чи коли вона була чи коли її знесли?» (1971 р. н.; вища; Тульчинський р-н.); «Я рахую взагалі це абсурдом, тому що що б помінялося від зміни назв вулиць – нічого. «Ленінопад» – це так само, як зміна назви вулиць, кому заважав той пам'ятник, чи стало краще жити, різниці ніякої, що був – що немає» (1991 р. н.; вища; Тростянецький р-н), «Та, все це єрунда. Тоже не дуже добре. Ну, бо в нас же ж уміють підняти, а тоді кинути» (1955 р. н.; середня спеціальна; Погребищенський р-н) тощо [РФ ННЛІЕСХП ВДПУ. Ф.40. Оп.1. Спр.1–102. 2345 арк.].

Радянська ідентичність прочитується також у контексті комеморативних практик, під якими розуміємо способи пам'ятання про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті». Зокрема, «радянськість» простежується крізь призму формалізму, патерналістської риторики та стилістики в організації пам'ятних заходів тощо.

У комеморативних стратегіях яскраво простежується амбівалентний характер: намагання поєднати відзначення по-радянськи (парадів, мітингів, концертів) із православними панахидами та сучасними інтерактивними платформами (інсталяціями, флешмобами, перформансами); «по-піонерськи» вилаштувана змінна варта школярів у синьо-жовтій чи козацькій символіці й атрибутиці, часто із навчальною зброєю тощо.

Наприклад, 96 % опитаних схиляються до співіснування Дня примирення (8 травня) і Дня перемоги (9 травня), серед яких і молоде покоління: «Я думаю, що 9 Травня потрібно святкувати, хоча з другої сторони – 8 травня я зробив би День скорботи, а 9 травня – День перемоги. Тому що треба порадуватися, це теж якось закладено, коли грають «День Перемоги», – мурашки по кожій, споминаєш, дивишся військові фільми, як люди раді, що прийшли до перемоги, а з другої сторони – через чийсь дурість стільки людей загинуло, тут тоже двоєкі, розходяться в мене враження. Я вважаю, що можна поєднати: 8 травня – День пам'яті, от як в нас було в школі – ввечері йшли від капличок до церкви з лампадами, а 9 травня – йшли на парад» (1996 р. н.; вища; вчитель, Вінницький р-н) [РФ ННЛІЕСХП. ВДПУ. Ф.40. Оп.1. Спр.1–102. 2345 арк.].

Досить значна частка інформаторів (близько 60 %) попри свою задекларовану проєвропейську позицію говорить одночасно й про доцільність колгоспів («всі люди мали роботу», «всі люди отримували заробітну плату», «були робочі місця», «колгоспи можна було перереформувати, але в інші способи», «те, що зараз – схоже на панщину», «жив колгосп – жили і люди»), та при цьому ж: «сенсу повертати колгоспи нема», «ніхто не піде», «бажаючих нема», «немає що реорганізувати», «бажаючі є, але підуть лише старші, можливо» тощо.

У такому ж суперечливому контексті звучать відповіді й на питання «Як Ви оцінюєте життя за часів СРСР?» і чи «Хотіли Ви повернути СРСР?»: «Уверенность в завтрашнем дне, очень много было организаций, даже те же пионерские организации. Много было спортивных кружков, клубов, где мы занимались, тренировались, общались. В принципе, это было не плохо. Вот убрать оттуда чуть-чуть коммунистическую идеологию, то весь мир, сама система была хорошей» (1978 р. н.; вища; Вінницький р-н); «Переваг було більшість, але добре, що розпався» (1958 р. н.; вища; Літинський р-н); «Не знаю, мені було нормально при Союзі. Тоді всі люди були однакові» (1959 р. н.; середня; няня; Хмільницький р-н); «Як людина, що жила в Радянському Союзі, як там всі були рівні, то я – за Радянський Союз» (1949 н. р.; середня; швачка; Тростянецький р-н); «Я не жила в Радянському Союзі, але можу сказати, що в Радянському Союзі людям було жити добре, але в них було життя, як дефіцит, вони куском м'яса були голодні, зараз якщо порівнювати, то немає грошей, но багато чого можна купити, а тоді багато грошей, но немає чого купити» (1996 р. н.; вища; Жмеринський р-н); «Ми жили при комунізмі. Тільки ніхто не знав, що то комунізм» (1966 р. н.; середня; охоронець, Літинський р-н); «Ми жили харашо, переваг набагато більше, чим в цьому часі, на роботу можна було куда хоч, ціни мінімальні» (1950 р. н.; середня технічна; Вінницький р-н) тощо [РФ ННЛІЕСХП ВДПУ. Ф.40. Оп.1. Спр.1–102. 2345 арк.].

Сучасна війна на Сході України, на думку 55 % інформаторів, є російсько-українською війною, 45 % зазначили, що це водночас російсько-українська війна і війна олігархічних кланів.

Загалом із опитаних мешканців Вінниччини активних носіїв (тих, хто пишаються відповідною самоідентифікацією) європейської ідентичності понад 75 %, це втричі більше ніж пострадянської – 25 %. Щодо національної ідентичності, то абсолютно всі респонденти чітко позиціонували себе насамперед як громадяни та наголосили на єдиній державній мові – українській. Результати наших польових студій корелюють з результатами подібних досліджень. Зокрема, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у грудні 2017 р., 25 % респондентів висловилися за відновлення порядків часів СРСР (з них 34–36 % – представники південно-східних регіонів) [Політична культура та парламентаризм в Україні, 2017].

Отже, результати різних опитувань суттєво не відрізняються між собою і загалом свідчать про поступовий відхід більшої частини українського суспільства від орієнтування на радянське минуле.

Незважаючи на позитивну динаміку зменшення чисельності носіїв радянської ідентичності, амбівалентність продовжує залишатися відмінною ознакою пострадянського соціокультурного простору. Як бачимо із вище наведених численних прикладів, досить часто у респондентів звучить думка про можливість мирного співіснування різних типів ідентичностей за умови, якщо це не шкодить державотворчим процесам та не становить загрози для незалежності. До того ж варто підкреслити, що серед таких інформаторів не лише люди пенсійного віку, які мають безпосереднє відношення до радянської культури і зазвичай низький рівень соціальної активності, натомість – високий протестний поріг, а й україномовні патріотично налаштовані громадяни середнього віку, переважно із вищою освітою. Найбільш тривожним видається факт формування позитивного образу радянського минулого і ностальгії за ним («дешеві ціни», «впевненість у завтрашньому дні», «безкоштовна медицина», «безкоштовне житло» тощо) у представників молодшого покоління, що народилися в пострадянський час і не пов'язані з радянською епохою особистими спогадами або життєвим досвідом.

Така ситуація, на нашу думку, детермінована насамперед розходженням демократичних декларацій та практик соціально-політичних інститутів, а також укоріненістю ідеологічних штампів, ціннісно-світоглядних орієнтирів радянської епохи («ми – єдиний радянський народ»; «хто не з нами, той проти нас» та ін.), у яких простежується полярність у світосприйнятті, звідси – упередженість щодо будь-якої інакшості та модерності. Серед найбільш поширених деструктивних гальмівних чинників є конформізм (некритичне сприйняття готових патернів); деформована індивідуальна та колективна історично-культурна пам'ять (програмане «забуття»/«витіснення»/«уникання» цілих сюжетів, періодів, поколінь; недоговореність та непроговореність травматичного минулого); патерналістські очікування (аморфна колективність, перекладання відповідальності та потреба у «сильній руці»), а відтак – низька громадянська активність та хитка позиція. Все це сумарно й призводить до відсутності чіткої стратегії формування української національної ідентичності.

Висновки. Польові дослідження вкотре увиразнюють досить складну трансформацію радянської ідентичності українців на пострадянському просторі. «Радянськість» ще довго проявлятиметься у різних сферах життєдіяльності, соціокультурних групах, поколіннях, бо йдеться не просто про формальну заміну топоніма чи вивіски, а про глибинні когнітивно-праксеологічні процеси, які досить повільно піддаються змінам.

Актуальним завданням залишається ретельніше діагностування у соціокультурних об'єктах, явищах, процесах автентичної природи «радянського» та напрацювання методичного інструментарію щодо розрізнення «радянського» і «радянськості». Як показали попередні дослідження, труднощі полягають також в тому, що інтерпретація «радянського» і «радянськості» обумовлюються паралельно кількома детермінантами: не лише уявленнями, що таке радянське як таке, емоційними контекстами (ставленням до радянського), а й тим, що різні соціальні групи й покоління пам'ятають та розуміють по-різному.

Вкрай важливо виважено оцінювати радянську спадщину. Переконані, що не всю її потрібно сприймати у негативних конотаціях і лише крізь опозиції «чужого»/«ворожого». Адже частина радянського минулого вже перетворилася на «своє» і стала невід'ємною складовою української соціокультурної ідентичності. Це чергова можливість переосмислити, наприклад, радянську мистецьку спадщину та якісно змінити до неї ставлення. У цьому розрізі багато питань залишаються дискусійними: про (не)цінність мілітаристських пам'яток, (не)збереження радянського монументального мистецтва, (не)знесення модернізму на користь умовних торгових центрів тощо. Важливим у контексті «о(переза)своєння» радянської спадщини у культурному ландшафті є дати новий поштовх видимості цим просторам (не лише мистецьким та архітектурним), показати різні думки щодо збереження (або не збереження).

На вістрі актуальності залишається те, що приймаючи світоглядну дихотомічну парадигму «свій/чужий», ми фактично самі продовжуємо плекати амбівалентність, реанімуємо в собі оту «радянськість» й не залишається місця альтернативі, тобто «інакшості». Також варто пам'ятати, що ворожою нетерпимістю і категоричним запереченням/відкиданням усього радянського минулого ми автоматично позбавляємо активної участі у формуванні української ідентичності різні покоління, емпіричний досвід яких тим чи іншим чином пов'язаний із радянським.

Вважаємо, що на шляху до «перезавантаження» соціокультурної ідентичності українців найголовнішим і посильним є, насамперед, системна й систематична робота щодо виведення вище зазначених питань у різні дискурси – громадський, науковий, політичний тощо.

Акцентовані нами ознаки «радянськості» у світоглядно-поведінкових практиках, звичайно, не є остаточним варіантом, а потребують верифікації, більш глибокого осмислення та інтерпретації. Так, вже влітку 2021 р. у контексті цієї теми проведено повторне опитування

мешканців Вінниччини, що дозволило розширити географічні межі районів, продовжити відстежувати динаміку політичних та соціальних настроїв серед різних категорій населення щодо ставлення до радянського минулого та площин прояву «радянськості». Зібрані польові матеріали перебувають на етапі систематизації, атрибутування та підготовки до введення в активний науковий обіг.

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність студентам та професорсько-викладацькому колективу історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського за допомогу у зборі польового матеріалу, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторки не отримали фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

Головаха, Е. Панина, Н. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев : Абрис, 168 с.

Гримич, М. (Упорядн.). (2017). *Культурний ландшафт Києва та околиць*. Антропологія простору: збірник наукових праць у 4 т. Київ: Дуліби, 316 с.

Жмуд, Н. (2021). Образи «радянського» та «радянськості» у культурному ландшафті Вінниччини (за польовими етнографічними матеріалами). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вінниця, Вип. 35, с. 72–85. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-75-82>.

Скельчик, С. (2008). *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Пер. з англ.: М. Климчук, Х. Чушак; ред. Я. Цимбал. *Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики*. Київ: Критика, 303 с.

Киридон, А. (2016). *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ : Ніка-Центр, 320 с.

Колодій, А. (2002). *Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна. Конференція для українських випускників програм наукового стажування у США. Доповіді учасників*. Київ: Стилос, с. 36–55.

Коляструк, О. (2008). *Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти*. Харків: Курсор, 122 с.

Коляструк, О. (2017). *Культурний ландшафт Вінниці: від минулого до майбутнього*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 192 с.

Нагорна, Л. (2011). *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: монографія / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 269 с.

Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми. (2017) *Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017 року*. Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf.

Рябчук, М. (2009). «Постсоветська шизофренія» чи «шизофренічна постсоветскість». *Явище суспільної амбівалентності в Україні та Білорусі. Україна модерна (Пам'ять як поле змагань)*. Київ, Ч. 15 (4). С.186–205.

РФ ННЛІЕСХп ВДПУ – Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з історії та етнології Східного Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Валентина Гребенёва

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Советская идентичность в социокультурном пространстве Винницкой области сквозь призму культурного ландшафта (по результатам полевых исследований)

Аннотация. Целью статьи является анализ маркеров и детерминант конструирования советской идентичности в социокультурном пространстве Винниччины сквозь призму культурного ландшафта на основе полевых материалов, собранных в ходе

.....
експедицій студентами факультета історії, права і публічного управління (сейчас – історический факультет) і преподавателями кафедри історії і культури України (сейчас – кафедра культури, методики обучения історії і спеціальних історических дисциплін) Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського в 2020 г. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіза, синтеза, обобщення) методів з принципами історизма, системності, науковості, верифікації і здійснюється в междисциплінарній площині – в разрізі «культурландшафтного» (в контексті антропології пространства) і пам'ятного дискурса, методології візуальної антропології і теоретико-методологічних підходів к конструюванню і взаємодії ідентичностей. **Наукова новизна** роботи состоїть в введенні в науковий дискурс нового полевого матеріала, на основі якого сквозь призму культурного ландшафту прослідують детермінанти проявлення совєтської ідентичності в соціокультурному пространстві Вінниччини. Це стало можливим благодаря системному аналізу об'єктів матеріальної культури (топоніміка, символіка, архітектура, меморіальні місця і тому подібне) з різноманітними світоглядними практиками. **Висновки.** Перспективність даної теми бесспорна як в контексті наукових студій, так і в громадсько-політичєській і громадській житті Вінниччини. Рєчь ідеєт, прежде всего, о невозможности дальнейшего формирования позитивного образа совєтского прошлого, что на фоне «двойной ідентичності» существенно тормозит процессы региональной і національно-культурной самопрезентации. Механізми конструювання совєтської ідентичності як складоючої соціокультурної ідентичності жителєй Вінниччини определєні сквозь призму реформи децентралізації, акцентировані на вираженні самобитності края путем переосмысления культурного ландшафта на постсовєтском пространствє.

Ключевые слова: Вінниччина, культурний ландшафт, польєві дослідження, совєтська ідентичність, соціокультурное пространство.

Natalka V. Zhmud

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD History, Associate Professor

Valentyna O. Hrebenova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD History, Associate Professor

Soviet Identity in the Socio-Cultural Space of Vinnytsia Region in the Light of Cultural Landscape (the Results of the Field Researches)

Abstract. *The aim of the article is to analyze the markers and determinants of the construction of Soviet identity in the socio-cultural space of Vinnytsia through the prism of the cultural landscape based on field materials collected during expeditions by students of the Faculty of History, Law and Public Administration (now – the Faculty of History) and educators of the Department of History and Culture of Ukraine (now – the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines) of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University in 2020. The research methodology is based on a combination of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) with the principles of historicism, systematics, science and verification. It is carried out in an interdisciplinary dimension – through the “cultural landscape” (in the context of anthropology of the space) as well as memory discourses, methodology of visual anthropology, theoretical and methodological approaches to the construction and interaction of identities. The scientific novelty of the research is to implement new field material into the scientific discourse according to the determinants of the manifestation of Soviet identity in the socio-cultural space of Vinnytsia region, which are traced through the prism of the cultural landscape. This was made possible by a systematic analysis of the objects of material culture (toponymy, symbolism, architecture, memorial sites, etc.) with a variety of worldviews and behavioral practices. Conclusions.* The prospects of the research are both in the context of scientific studies and the sociopolitical and public life of Vinnytsia region. This is about the impossibility of further formation of a positive image of the Soviet past, which against the background of “dual identity” seriously hampers the processes of regional and national-cultural self-presentation. The mechanisms of constructing the Soviet identity as a component of the sociocultural identity of Vinnytsia residents are outlined through the prism of decentralization reform, emphasizing the expression of the region’s identity by rethinking the cultural landscape in the post-Soviet space.

Key words: Vinnytsia region, cultural landscape, field researches, Soviet identity, socio-cultural space.

References:

- Holovakha, E. Panyina, N.** (1994). *Sotsyalnoe bezumye: ystoriya, teoriya y sovremennaia praktyka [Social madness: history, theory and actual practice]. [Social madness: history, theory and actual practice]*. Kyiv : Abrys, 168 p. [in Russian]. [in Russian].
- Hrymych, M.** (Uporiadn.). (2017). *Kulturnyi landshaft Kyieva ta okolyts. Antropolohiia prostoru: zbirnyk naukovykh prats u 4 t. [Cultural landscape of Kyiv and surroundings. Anthropology of space: collection of scientific works in 4 volumes]*. Kyiv: Duliby, 316 p. [in Ukrainian].
- Zhmud, N.** (2021). Obrazy «radianskoho» ta «radianskosti» u kulturnomu landshafti Vinnychchyny (za polovymy etnografichnymy materialamy). *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija. Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. 35, 72–85.* doi: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-75-82>. [in Ukrainian].
- Yekelchuk, S.** (2008). *Imperiia pamiaty. Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorychnii uiavi. Per. z anhl.: M. Klymchuk, Kh. Chushak; red. Ya. Tsymbal.* Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu, Instytut krytyky. Kyiv: Krytyka, 303 p. [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2016). *Heterotopii pamiaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty.* Kyiv : Nika-Tsentr, 320 p. [in Ukrainian].
- Kolodii, A.** (2002). *Radianska identychnist ta yii nosii v nezalezhnii Ukraini. Ukraina v suchasnomu sviti. Sotsialni, etnichni i kulturni aspekty hlobalizatsii i Ukraina. Konferentsiia dlia ukrainskykh vypusknnykh prohram naukovoho stazhuvannia u SSHA. Dopovidi uchasnykh.* Kyiv: Stylos, 36–55. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2008). *Istoriia povsiakdennosti yak ob'ekt istorychnoho doslidzhennia: istoriografichni i metodolohichni aspekty.* Kharkiv: Cursor, 122 p. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2017). *Kulturnyi landshaft Vinnytsi: vid mynuloho do maibutnoho.* Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 192 p. [in Ukrainian].
- Nahorna, L.** (2011). *Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan: monohrafiia / NAN Ukrainy, Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa.* Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 269 p. [in Ukrainian].
- Politychna kultura ta parlamentaryzm v Ukraini: suchasnyi stan ta osnovni problemy.** (2017) Informatsiino-analitychni materialy do Fakhovoi diskusii 14 hrudnia 2017 roku. Retrieved from https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf [in Ukrainian].
- Riabchuk, M.** (2009). «Postsovietska shyzofreniia» chy «shyzofrenichna postsovietskist». *Yavyshche suspilnoi ambivalentnosti v Ukraini ta Biorusi. Ukraina moderna (Pamiat yak pole zmahan).* Kyiv, Ch. 15 (4). p.186–205. [in Ukrainian].
- RF NNLIESkhP VDPU** – Rukopysnyi fond navchalno-naukovoї laboratorii z istorii ta etnolohii Skhidnoho Podillia Vinnytskoho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.11.2021 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК [355/359: 305-355.2 (410)] (054) (470+571)+[355/359: 305-355.2: (470+571)](054) (410)
«1941/1945»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-98-105>

Наталія Залеток

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
кандидатка історичних наук, старша викладачка (Україна)

e-mail: nataliazaletok@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-5319-3876>

ResearcherID: C-6544-2018

Висвітлення військової служби британок на шпальтах газет СРСР та радянських жінок у періодиці Великої Британії у 1941–1945 рр.: загальна порівняльна характеристика

Анотація. *Метою статті* є проаналізувати, охарактеризувати і порівняти особливості висвітлення служби жінок Великої Британії та СРСР у 1941–1945 рр. у радянській та британській періодиці відповідно. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні загальних (аналізу та синтезу, індукції та дедукції, аналогії) та спеціальних (історико-порівняльний, хронологічний) методів дослідження. Також для аналізу змісту періодичних видань застосовано метод контент-аналізу. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що порівняння взаємного висвітлення у ЗМІ Великої Британії та СРСР досвідів цих країн із залучення жінок до служби у війську в 1941–1945 рр. вивчається вперше. **Висновки.** На тлі безпрецедентного за масштабами допущення жінок до служби у збройних силах у роки Другої світової війни взаємна публікація матеріалів, присвячених досвіду одне одного у цьому питанні, була притаманна як Великій Британії, так і СРСР. Такі матеріали мали низку подібностей у змістовому наповненні та часі видання. Для періоду 1941–1943 рр., тобто часу розгортання радянсько-німецької війни, входження СРСР до антигітлерівської коаліції, а також чималої кількості невдач союзників на фронтах Другої світової війни, у ЗМІ обох країн спостерігається спроба формування позитивного образу жінок на службі у збройних силах. Тоді як у період 1944–1945 рр., який ознаменувався закріпленням переваги у війні на бік союзників, характерним було згортання практики висвітлення досвіду жінок у збройних силах. Серед причин цього вбачаємо насамперед скорочення в обох державах масштабів залучення жінок до війська, адже у зв'язку зі зменшенням втрат потреба у кадрах також зменшилася. На додачу в цей період у стосунках між союзниками на перший план виходять взаємні геополітичні суперечності, які зрештою у наступні роки призведуть до розгортання «холодної війни». Водночас спостерігалися і відмінності у характері висвітлення досліджуваної проблеми у ЗМІ цих двох держав, пов'язані з обсягом фактажу та його достовірністю.

Ключові слова: жінки, збройні сили, Друга світова війна, радянсько-німецька війна, Велика Британія, СРСР, періодичні видання, газети.

Постановка проблеми. Однією з характерних рис участі у Другій світовій війні Великої Британії та СРСР було досить масштабне, особливо порівнюючи з попередніми військовими конфліктами, залучення до служби у збройних силах жіночої частини населення. Після початку радянсько-німецької війни ці дві країни стали союзниками і намагалися об'єднати зусилля у протистоянні країнам «вісі». Останнє прослідковується й у спробі взаємної мобілізації жіночої частини населення на активну участь у допомозі фронту як на роботах у тилу, так і під час служби у війську.

Для висвітлення присутності жінок в армії обидві країни досить активно використовували різноманітні ЗМІ, насамперед друковані періодичні видання. Поряд з описом власної практики залучення жіночої частини населення до військової служби вони акцентували і на досвіді одна одної у цій сфері. Такі публікації мали декілька цілей, дослідження яких дає змогу більш глибоко прослідкувати не лише характер взаємозв'язків між державами у конкретний історичний період, але і політику щодо залучення жінок до війська під час війни загалом.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема служби жінок у збройних силах Великої Британії та СРСР і донині зберігає свою актуальність для дослідників. Можемо констатувати, що здебільшого історики акцентували увагу на вивченні особливостей служби жіночої частини населення під час Другої світової війни окремо у кожній країні. Так, досвід радянських жінок вивчали В. Мурманцева [Мурманцева, 1987], Р. Марквік та Е. Кардона [Markwick & Cardona, 2012] та ін. Перебування британок у війську у 1939–1945 рр. є у фокусі

досліджень Р. Брода [Broad, 2006], К. Гарріс [Harris, 2003] та ін. Досить рідко предметом окремого дослідження виступало порівняння особливостей залучення британських та радянських жінок до військової служби. Наразі воно представлене у працях здебільшого у межах ширшого порівняння досвідів різних країн у цьому питанні. Зокрема, у роботах Д. Кемпбелл [Campbell, 1993], яка фокусується на зіставленні досвідів служби жінок у Німеччині, США, Великій Британії та СРСР, А. Т. Аллен [Allen, 2007], яка бере ще більше коло країн для порівняння, Б. Фізелер, М. Хемпф, Дж. Шварцкопф [Fieseler, Hampf & Schwarzkopf, 2014], які акцентують увагу на ступенях мілітаризації радянських, британських та американських жінок під час війни та вплив цього на чинний гендерний порядок. Як бачимо, порівнянню у цих працях підлягали лише окремі аспекти служби жінок, а широке коло країн не давало дослідити їх більш детально. Водночас наша наукова розвідка [Zalietok, 2018] дозволила зробити висновок, що у досвідах служби радянських та британських жінок було чимало спільних рис, які потребують вивчення, і на яких практично не акцентують увагу інші вчені. Ця стаття є частиною більш широкого дослідження служби британських та радянських жінок у збройних силах у роки Другої світової війни, що має на меті порівняти політику тоталітарних та демократичних режимів у цьому питанні.

Мета статті – проаналізувати, охарактеризувати і порівняти особливості висвітлення служби жінок Великої Британії та СРСР у 1941–1945 рр. у радянській та британській періодиці відповідно.

Виклад основного матеріалу. Проблема служби жінок у збройних силах та надання їм можливості обіймати бойові посади особливо гостро дебатовалася у британському суспільстві. Бувши значно більш консервативним за своєю сутністю ніж радянське, воно у міжвоєнний період та на початку Другої світової війни схилилося радше до заборони жінкам бути солдатами і виступало за їх залучення до армії у дуже обмеженому обсязі, зокрема на посадах обслуговувального персоналу. Квінтесенцією аргументів на користь такого укладу можуть слугувати опубліковані наприкінці 1930-х рр. відомим британським політиком В. Черчиллем есе [Churchill, 1938 : 8; Churchill, 2012 : 14–20]. Проте у міру загострення ситуації на фронтах, британська влада суттєво розширила перелік військових посад, на які зараховували жінок, і навіть оголосила їх призов [Holmes, 1943 : 758–759]. Щоправда, з правом вибору між службою у збройних силах та роботою на заводі. Військовослужбовицям Великої Британії офіційно упродовж всієї тривалості війни заборонено використовувати зброю. Хоча наразі вже доведено, що це табу періодично порушувалося, зокрема у батареях ППО [Broad, 2006 : 151].

Показово, що до початку радянсько-німецької війни англійська преса у досить провокативній манері висвітлювала приклади служби радянських жінок у бойових підрозділах радянської армії та їхню участь у війні з Фінляндією, намагаючись насамперед викликати збентеження та обурення у англійців. Прикладом такого матеріалу може бути стаття про жінок-солдатів СРСР, опублікована у «Newcastle Journal» за 29 лютого 1940 р., де йшлося про те, що фіни збили радянський військовий літак, льотчицею якого виявилася вагітна жінка. Крім того, зазначалося, що у радянсько-фінській війні з боку СРСР жінки служили і водіями танків. І хоча обом фактам тут не давали оцінок, засудження цього прочитувалося між рядків, адже нижче у цьому самому повідомленні йшлося про заходи, спрямовані на підтримку фінів у боротьбі проти СРСР. Зокрема, повідомлялося, що генеральна рада Конгресу тред-юніонів закликала солідаризуватися з народом Фінляндії і взяти участь у зборі коштів для нього [Women Soldiers, 1940 : 1]. Однак, на наш погляд, такі матеріали мали у суспільстві й протилежний ефект, адже саме по собі активне висвітлення прикладів виконання жінками широкого спектру бойових ролей розширювало межі дозволеного у свідомості людей, незалежно від їхнього ставлення до цього явища.

На самому початку радянсько-німецької війни також мали місце провокативні статті щодо практики залучення Радянським Союзом жінок як воячок до армії. Припускаємо, що вони були обумовлені і широким обговоренням ймовірності розширення можливостей служби для них у британській армії, яка все ще дуже бентежила соціум. Приміром, у черговому номері газети «John Bull» від 16 серпня 1941 р. розміщено великий матеріал, присвячений означеній темі під назвою «Дівчата воюють у Червоній армії» («Girls are Fighting in the Red Armies») [Girls are Fighting in the Red Armies, 1941 : 9]. Однак вміщені до нього факти викликають великі сумніви у їх достовірності. Так, у матеріалі йшлося про радянських снайперок, цілі дивізіони, що складалися з жінок і керувалися ними, жінок-артилеристок, які безперешкодно самі стріляли з гармат по ворогам, танкісток, зв'язкивиць на фронті, операторок куль загородження, парашутисток-розвідниць. Загалом радянські жінки упродовж війни дійсно служили на всіх перелічених посадах. Однак початок масштабного їх залучення у ці роди військ припадає на 1942 р. Крім того, багато описаних у матеріалі деталей їхньої служби не відповідали реальному стану справ. Офіцерок у жіночих підрозділах, за словами автора статті, обирали шляхом голосування самі жінки, після чого ті проходили спеціальну підготовку і поверталися до

.....
підрозділу, щоб керувати. Не викликає довіри і наведена статистика, згідно з якою станом на 1941 р. у радянській армії було близько 160 офіцерових на старших і молодших офіцерських позиціях, з них щонайменше 5 генералок [Girls are Fighting in the Red Armies, 1941 : 9]. Останнє навряд чи відповідає дійсності. Адже в армії СРСР і у більш пізні періоди дуже мало було жінок, що дослужилися до звання полковника. Відомостей про жінок-генералів нам відшукати не вдалося.

Далі йшлося про те, що жіночі підрозділи (причому, які конкретно, не зазначено, мабуть, всі) буцімто тренували у Тюрко-сибірському регіоні, на сході від Каспійського моря, де вони пройшли підготовку, яка навряд чи була менш інтенсивною та інформативною, ніж для чоловіків. Жіночі підрозділи здійснювали 6-денний марш-кидок у повному обмундируванні, вагою 65 фунтів (29,4 кг), під час якого долали відстань у 160 миль (приблизно 257 км). Після цього вони відпочивали день і поверталися до табору, долаючи ту саму відстань. І всі вони впоралися із завданням [Girls are Fighting in the Red Armies, 1941 : 9]. З цього епізоду (щодо тренування жінок) незрозуміло, ні про які підрозділи йдеться, ні про конкретні підготовчі табори, ні про кількість жінок, яких тренували, ні те, до виконання яких обов'язків їх готували тощо. Не менші сумніви викликає твердження, що станом на 1941 р. 750 тис. жінок вже служили на бойових посадах у Червоній армії [Girls are Fighting in the Red Armies, 1941 : 9]. Хоча такі дані йдуть урозріз з більшістю сучасних підрахунків, згідно з якими жіночий контингент у збройних силах СРСР за всю тривалість війни становив від 800 тис. [Мурманцева, 1987 : 3] до 1 млн осіб [Markwick & Cardona, 2012 : 1].

Паралельно у 1941 р. починають публікуватися матеріали, які вже мали на меті викликати не обурення радянською практикою служби жінок у збройних силах, а захоплення подвигом останніх під час захисту своєї країни від загарбників. Приміром, у «Belfast News-Letter» за 14 липня 1941 р. опубліковано повідомлення про зібрання «жіночого парламенту» 13 липня 1941 р., на якому були присутні 300 представниць різних організацій національної служби, тред-юніонів, комітетів домогосподарок та кооперативних гільдій. На заході було вирішено висловити радянським посестрам, «...глибоке захоплення їхньою жертвовною звитягою...» у боротьбі з ворогом [Women's parliament, 1941 : 6].

Також не оминали британські газети і висвітлення у контексті досліджуваної теми заходів у СРСР. У матеріалі «Обітниця радянських жінок – «кров за кров» повідомлено про те, що 7 вересня 1941 р. у Москві відбувся Жіночий конгрес, на якому одна з військових льотчиць СРСР наголосила, що жінки Великої Британії продемонстрували радянським посестрам, як боротися проти ворога. Звісно, йшлося про відданість їхній роботі на допомогу фронту загалом, адже, як зазначалося вище, британкам на службі заборонено (принаймні офіційно) використовувати летальну зброю. Проте у англійських ЗМІ, на тлі невдач союзників, важливо було продемонструвати певну солідарність жінок різних країн у боротьбі проти спільного ворога [Soviet's women vow «blood for blood», 1941 : 3]. У листопаді 1941 р. у Ліверпулі охочим продемонстровано фільм про те, наскільки звитяжно та самовіддано радянські жінки беруть участь у війні [Soviet women, 1941 : 5].

Тенденція до стриманого схвалення служби радянських воячок збереглася впродовж 1942–1943 рр., коли союзні держави все ще надавали пріоритет тому, що їх об'єднувало (боротьба проти спільного ворога) та обом з них все ще потрібні були нові кадри для війська в особі представниць жіночої статі [British women and Soviet women, 1942 : 4]. Досить популярними були новини про виступи та діяльність відомої радянської снайперки СРСР Л. Павличенко, яка була членкою кількох закордонних делегацій, відвідавши у 1942 р. і Велику Британію [Soviet Girl Sniper in Britain, 1942 : 3; Soviet heroine, 1942 : 5].

У 1944–1945 рр. у британській пресі різко скорочується кількість статей про службу жінок загалом, зокрема і про їх присутність у збройних силах СРСР. Хоча у цей період все ж можна натрапити на поодинокі матеріали про радянських воячок [Soviet women pilot heroes, 1944 : 8; Soviet Women at War, 1945 : 11].

Не відставала від британської у висвітленні теми, а у деяких випадках навіть перевершила її, радянська преса. Зокрема, у ній з 1941 р. активно висвітлювалися особливості служби британок у збройних силах. Найбільше уваги приділяли виконанню ними оперативних завдань, зокрема на службі у ППО, де англійки виконували всі види роботи, за винятком безпосереднього заряджання артилерійських знарядь та ведення вогню з них. Так, у статті «Заклик радянських патріоток» у газеті «Правда» за 19 липня 1941 р. йшлося про те, що «жінки Англії працюють на військових заводах, водять санітарні автомобілі, стоять у патрулях, які охороняють англійські міста. Ви знайдете англійську жінку в пожежній дружині і в розрахунку зенітної батареї, під час захисту Лондона від нальотів фашистських бомбардувальників» [Призыв советских патриоток, 1941 : 1].

Ба більше, радянська преса активно висвітлювала зміни в організації служби британських жінок. Так, у статті від 7 жовтня 1941 р. повідомлялося про початок приймання

британок на службу до ВПС [Привлечение женщин на службу в военно-воздушные силы Англии, 1941 : 4]. У новині від 13 жовтня того самого року йшлося про особливості роботи однієї із зенітних установок Лондона, яку обслуговувала команда, яка складалася з чоловіків та жінок. Останні управляли всіма приладами зенітної батареї, зокрема радіолокаторами, предикторами, висотомірами, а також забезпечували телефонний зв'язок [Английские женщины-зенитчики, 1941 : 4]. Ще в одній статті повідомлялося про те, що англійок у листопаді 1941 р. почали активно залучати до обслуговування аеростатів повітряного загородження [Женщины-аэростатчики, 1941 : 3]. Віднайшло своє відображення у пресі СРСР і оголошення в Англії призову жінок. Головні тези виступу Черчилля у Палаті громад, який торкнувся цієї теми, були опубліковані у радянських газетах [Выступление Черчилля в Палате общин по вопросу о мобилизации рабочей силы, 1941 : 3].

Показово, що у радянських ЗМІ також не оминали увагою англійську відеопродукцію з проблематики. У цьому контексті окремої уваги заслуговує повідомлення про новий кіноочерк «Жінки в англійському повітряному флоті», де показано особливості роботи британок у штабі бомбардувальників, зокрема, радисток, телефоністок, секретарок, машиністок, механіків і кухарок [Женщины в английском воздушном флоте, 1941 : 4].

Часто публікації щодо особливостей служби британок були приурочені до святкування Міжнародного жіночого дня (8 березня). Напередодні свята та упродовж кількох днів після нього в газетах наголошували на солідарності британок та їхніх радянських посестер. Зокрема, 11 березня 1942 р. оприлюднено інформацію про мітинг у Лондоні, на якому англійки вкотре виразили підтримку жінкам Радянського Союзу та захоплення їхньою самовідданою боротьбою проти ворога [Многолюдный митинг в Лондоне, посвященный Международному женскому дню, 1942 : 4]. Крім того, на честь 8 березня у газеті «Комсомольская правда» вийшов чималий ілюстрований матеріал про службу британок. У ньому, серед іншого, йшлося про військовослужбовиць, які допомагали королівській артилерії, регулюючи точність потрапляння снаряду і фіксуючи місце його падіння, фотографуючи траєкторію польоту снаряда, забезпечуючи зв'язок тощо [Англичанки на войне, 1942 : 4].

Іноді можна натрапити навіть на згадки про друковану продукцію Великої Британії, присвячену жіночій службі. Наприклад, у статті Н. Сергеевої за 11 грудня 1942 р. міститься згадка про книгу М. Біддл «Жінки Англії», присвячену різним формам участі британок в обороні країни. У книзі, крім задіяності на виробництві, у сільському господарстві, цивільній обороні йдеться також про їхню діяльність як членок Допоміжної територіальної служби, зокрема у ППО [Сергеева, 1942 : 4]. Ба більше, у квітні 1942 р. у радянському кінотеатрі «Метрополь» демонстрували фільми «Жінки Англії» та «Велика Британія у роки війни», про що сповіщали ЗМІ [Репертуар кинотеатров, 1942 : 4].

Окремим блоком для висвітлення у радянських ЗМІ стали різноманітні взаємні звернення англійських та радянських жінок одне до одних. Так, у випуску «Правди» від 20 липня 1941 р. йшлося про мітинг солідарності з СРСР, який пройшов у Лондоні. Одна з його учасниць – І. Браун – наголосила на «мужності радянських жінок, які активно беруть участь у розгромленні ворога» [Большой митинг солидарности с Советским союзом в Лондоне, 1941 : 4]. У зверненні до жінок Москви від 20 серпня 1941 р. представниці жіночих організацій Лондона присягнулися, що будуть боротися так само несамовито, як і їхні радянські посестри, щоб чимскоріше здобути перемогу над спільним ворогом [Обращение английских женщин к женщинам Москвы, 1941 : 1]. Зі свого боку, радянські жінки також звернулися до британок на черговому мітингу в СРСР: «Жінки Англії! Ви ті, що мужньо обороняють свою рідну землю від варварських нальотів фашистських стервятників, мстите вашим заклятим ворогам за зруйновані міста, за осиротілі сім'ї, за бомбардування Лондона, Ковентрі, Бірмінгема! Радянський Союз надав Англії серйозну допомогу, відтягнувши на схід головні сили гітлерівської армії. Ми віримо, що у відповідь на це ви, англійські жінки і весь англійський народ, сповнені рішучості надати допомогу радянському народу і його героїчній армії» [К женщинам всего мира!, 1941 : 1].

Під час відвідин країн-союзників радянські жінки вже традиційно закликали тамтешніх посестер до активізації зусиль на допомогу своїм країнам у війні, завертаючись до власного бойового досвіду. Зокрема, на 75-му конгресі британських тред-юніонів делегатка від профспілок СРСР товариш Жукова закликала британок у вересні 1943 р. працювати ще більш старанно, наголосивши на тому, що «радянська жінка готова захищати свою країну до останньої краплі крові. Вона надає перевагу смерті над поневоленням, яке несе жінкам гітлерівський «новий порядок» [75-й Конгресс британских тред-юнионов в Саутпорте, 1943 : 4].

Так само, як і у британській пресі, у радянських видання 1944–1945 рр. різко скорочується кількість матеріалів про службу жінок у збройних силах загалом, однак практично зникають ті, що стосувалися висвітлення їхньої служби у Великій Британії.

Висновки. Так, на тлі безпрецедентного за масштабами допущення жінок до служби у збройних силах у роки Другої світової війни взаємна публікація матеріалів, присвячених досвіду

одне одного у цьому питанні, була притаманна як Великій Британії, так і СРСР. Такі матеріали мали низку подібностей у змістовому наповненні та часі видання. Що стосується змісту, то його схожість нерідко обумовлена подібністю заходів, що проводилися у країнах з метою консолідації їх населення перед спільною загрозою. Прикладом можуть слугувати різноманітні антинацистські жіночі мітинги, що мали місце як у СРСР, так і у Великій Британії, і результати яких висвітлювали у ЗМІ. Крім того, в обох країнах практикували покази кінострічок, які прославляли досвіди радянських та британських жінок, зокрема військовослужбовиць, в обороні їхніх країн. Ці матеріали мали на меті посилити їх консолідованість, підкреслити, що вони виступають єдиним фронтом проти спільного ворога.

Для періоду 1941–1943 рр., тобто часу розгортання радянсько-німецької війни, входу СРСР до антигітлерівської коаліції, а також чималої кількості невдач союзників на фронтах Другої світової війни, у ЗМІ обох країн спостерігається спроба формування позитивного образу жінок на службі у збройних силах. Тоді як у період 1944–1945 рр., який ознаменувався закріпленням переходу переваги у війні на бік союзників, характерним було згорання практики висвітлення досвіду жінок у збройних силах. Серед причин цього вбачаємо насамперед скорочення в обох державах масштабів залучення жінок до війська, адже у зв'язку зі зменшенням втрат потреба у кадрах також зменшилася. На додачу в цей період у стосунках між союзниками на перший план виходять взаємні геополітичні суперечності, які, зрештою, у наступні роки призведуть до розгортання «холодної війни».

Водночас спостерігалися й відмінності у характері висвітлення досліджуваної проблеми у ЗМІ цих двох держав. Так, у Великій Британії можна натрапити на недостовірні матеріали про радянських військовослужбовиць. Багато в чому це могло бути пов'язано із закритістю тоталітарного СРСР, який не поширював на широкий загал деталей служби жінок, прагнучи приховати реальні масштаби їх залучення на певних етапах війни. Це призводило до появи пліток та домислів. Також потрібно звернути увагу на час публікування матеріалів. Адже в часи радянсько-фінської війни (1939–1940 рр.) образ радянської воячки, на тлі загального засудження Великою Британією агресії з боку СРСР щодо Фінляндії, радше намагалися представити як негативний і такий, що йде у розріз із загальнолюдськими цінностями.

У ЗМІ СРСР загалом більше достовірної конкретики щодо організації служби жінок у Великій Британії, ніж аналогічної інформації щодо радянських військовослужбовиць у британській періодиці. Припускаємо, це пов'язано з тим, що Велика Британія не приховувала цих даних у такій мірі, як це робив Радянський Союз, а навпаки, досить активно висвітлювала у своїх ЗМІ, звідки і могли черпати інформацію радянські журналісти. Крім того, владі, яка повністю контролювала ЗМІ, було важливо показати, що не лише СРСР залучав у великих масштабах жінок до служби. Тому, на наш погляд, темі присутності британок у ППО присвячено лівову частку публікацій. Адже саме у цих військах вони виконували найбільше оперативних завдань, брали участь у відбитті атак ворога, хоч і не стріляли з артилерійських гармат власноруч (принаймні офіційно, хоча насправді такі випадки були і замовчувалися владою Великої Британії).

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- 75-й Конгресс британских тред-юнионов в Саутпорте (1943).** *Красный флот, 15 сентября*, с. 4.
- Английские женщины-зенитчики (1941).** *Правда, 13 октября*, с. 4.
- Англичанки на войне (1942).** *Комсомольская правда, 8 марта*, с. 4.
- Большой митинг солидарности с Советским союзом в Лондоне (1941).** *Вечерняя Москва, 23 июля*, с. 4.
- Выступление Черчилля в Палате общин по вопросу о мобилизации рабочей силы (1941).** *Вечерняя Москва, 04 декабря*, с. 3.
- Женщины в английском воздушном флоте. Новый киноочерк (1941).** *Вечерняя Москва, 17 октября*, с. 4.
- Женщины-аэрогостатчики (1941).** *Вечерняя Москва, 13 ноября*, с. 3.
- К женщинам всего мира! (1941).** *Правда, 09 сентября*, с.1.
- Многочисленный митинг в Лондоне, посвященный Международному женскому дню (1942).** *Красный флот, 11 марта*, с. 4.
- Мурманцева, В. С. (1987).** Советские женщины в Великой Отечественной войне. *Защита Отечества*, 5, С. 3.

- Обращение английских женщин к женщинам Москвы (1941).** *Вечерняя Москва, 20 августа*, с. 1.
- Привлечение женщин на службу в военно-воздушные силы Англии (1941).** *Правда, 07 октября*, с. 4.
- Призыв советских патриотов (1941).** *Правда, 19 июля*, с. 1.
- Репертуар кинотеатров (1942).** *Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 19 апреля*, с. 4.
- Сергеева, Н.** (1942). Лондон в дни войны. *Правда, 11 декабря*, с. 4.
- Allen, A. T.** (2007). *Women in Twentieth-Century Europe*. Macmillan International Higher Education. 224 p.
- British women and Soviet women (1942).** *Hartlepool Northern Daily Mail, February 04*, p. 4.
- Broad, R.** (2006). *Conscription in Britain, 1939-1964: The Militarisation of a Generation*. Taylor & Francis US. 307 p.
- Campbell, D.** (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *Journal of Military History*, 57 (2). P. 301–23.
- Churchill, W. S.** (1938). Women can win wars – without firing a shot. *Sunday Chronicle, March 27*, p. 8.
- Churchill, W. S.** (2012). Women in War. *The Churchillian*, 3(1), p. 14–20.
- Fieseler, B., Hampf, M. & Schwarzkopf, J.** (2014). Gendering Combat: Military Women's Status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. *Women's Studies International Forum*, 47, p. 115–26.
- Girls are Fighting in the Red Armies (1941).** *John Bull, 16 August*, p. 9.
- Harris, C.** (2003). *Women at war in uniform 1939-1945*. Stroud: Sutton Publishing. 138 p.
- Holmes, S.** (1943 March 10). «Women's Royal Naval Service». Great Britain. Parliament. House of Commons. *Hansard*, 387, cols. 758–59.
- Markwick, R. D. & Cardona, E. Ch.** (2012). *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan. 305 p.
- Soviet Girl Sniper in Britain (1942).** *Aberdeen Press and Journal, November 06*, p. 3.
- Soviet heroine (1942).** *Belfast News-Letter, November 06*, p. 5.
- Soviet women (1941).** *Liverpool Echo, November 11*, p. 5.
- Soviet women at war (1945).** *International Woman Suffrage News*, 05 January, p. 11.
- Soviet women pilot heroes (1944).** *Derby Daily Telegraph, 30 October*, p. 8.
- Soviet's women vow «blood for blood» (1941).** *Daily Mirror, September 08*, p. 3.
- Women Soldiers (1940).** *Newcastle Journal, February 29*, p. 1.
- Women's parliament. 300 M.P.s Discuss War (1941).** *Belfast News-Letter, July 14*, p. 6.
- Zalietok, N.** (2018). British and Soviet Women in the Military Campaign of 1939–45: A Comparative Review. *MCU Journal, Gender Integration*, P. 9–40. <https://doi.org/10.21140/mcu.j.2018si01>.

Наталья Залеток

Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
кандидат исторических наук, старший преподаватель (Украина)

Освещение военной службы британок на страницах газет СССР и советских женщин в периодике Великобритании в 1941–1945 гг.: общая сравнительная характеристика

Аннотация. Цель статьи – проанализировать, охарактеризовать и сравнить особенности освещения службы женщин Великобритании и СССР в 1941–1945 гг. в советской и британской периодике соответственно. **Методология исследования** основана на применении общих (анализа и синтеза, индукции и дедукции, аналогии) и специальных (историко-сравнительный, хронологический) методов исследования. Также для анализа содержания периодических изданий был применен метод контент-анализа. **Научная новизна работы** заключается в том, что сравнение взаимного освещения в СМИ Великобритании и СССР опытов этих стран по привлечению женщин к службе в армии в 1941–1945 гг. исследуется впервые. **Выводы.** На фоне беспрецедентного по масштабам допуска женщин к службе в вооруженных силах в годы Второй мировой войны взаимная публикация материалов, посвященных опыту друг друга в этом вопросе, была присуща как Великобритании, так и СССР. Такие материалы имели ряд сходств в содержательном наполнении и времени издания. Для периода 1941–1943 гг., то есть времени, которое ознаменовалось развертыванием советско-германской войны, вхождением СССР в антигитлеровскую коалицию, а также большим количеством неудач союзников на фронтах Второй мировой войны, в СМИ обеих стран наблюдается попытка формирования положительного образа женщин на службе в вооруженных силах. Тогда как в период 1944–1945 гг., который ознаменовался закреплением

.....

перехода преимущества в войне на сторону союзников, характерно свертывания практики освещения опыта женщин в вооруженных силах. Среди причин этого – в первую очередь сокращение в обоих государствах масштабов привлечения женщин в армию, ведь, в связи с уменьшением потерь, потребность в кадрах также уменьшилась. В дополнение, в этот период в отношениях между союзниками на первый план выходят взаимные геополитические противоречия, которые в итоге в последующие годы приведут к разворачиванию «холодной войны». В то же время наблюдались и различия в характере освещения исследуемой проблемы в СМИ этих двух государств, связанные с объемом фактажа и его достоверностью.

Ключевые слова: женщины, вооруженные силы, советско-германская война, Вторая мировая война, Великобритания, СССР, периодические издания, газеты.

Natalia V. Zaliotok

V. I Vernadsky Taurida National University,
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

Coverage Of British Women`S Military Service in the Newspapers of the USSR and Soviet Women`S Military Service in British Periodicals of 1941–1945: General Comparative Characteristic

Abstract. The aim of the article is to analyse, characterize and compare the features of coverage of the women's service in Great Britain and the USSR during the 1941–1945 in the Soviet and British periodicals, respectively. **The research methodology** is based on the use of general (analysis and synthesis, induction and deduction, analogy) and special (historical-comparative, chronological) research methods. The method of content analysis was also used to analyse the content of periodicals. **The scientific novelty of the paper** is that the comparison of mutual coverage in the newspapers of Great Britain and the USSR of the experiences of these countries in recruiting women to serve in the army during 1941–1945 is being studied for the first time. **Conclusions.** Against the background of unprecedented engagement of women to service in the armed forces during World War II, the mutual publication of materials on each other's experience in this issue was characteristic of both Great Britain and the USSR. Such materials had a lot in common in content and time of publication. For 1941–1943, that was the time of the Soviet-German war, the entry of the USSR into the anti-Hitler coalition, as well as a number of failures of the Allied forces on the fronts of World War II in the newspapers of both countries there is an attempt to create a positive image of women in the armed forces. Whereas the period of 1944–1945, when the advantage in the military campaign has gone to the side the Allied power, was characterized by the curtailment of the practice of covering the experience of women in the armed forces. One of the reasons for this is the reduction in the number of women in the army in both countries, because due to the reduction of losses, the need for personnel has also decreased. In addition, during this period, mutual geopolitical contradictions come to the fore in relations between the allies, which eventually led to the deployment of the Cold War in the next years. At the same time, there were differences in the nature of the coverage of the researched problem in the periodicals of these two states, related to the amount of facts and its reliability.

Key words: women, armed forces, Soviet-German war, World War II, Great Britain, USSR, periodicals, newspapers.

References:

- 75-y Kongress britanskikh tred-yunionov v Sautporte** [75th British Trade Union Congress in Southport] (1943). *Krasnyy flot, 15 sentyabrya*, s. 4. [In Russian].
- Angliyskie zhenshchiny-zenitchiki** [English women anti-aircraft gunners] (1941). *Pravda, 13 oktyabrya*, s. 4. [In Russian].
- Anglichanki na voyne** [British women at war] (1942). *Komsomolskaya pravda, 8 marta*, s. 4. [In Russian].
- Bolshoy miting solidarnosti s Sovetskim soyuzom v Londone** [Great meeting of solidarity with the Soviet Union in London] (1941). *Vechnyaya Moskva, 23 iyulya*, s. 4. [In Russian].
- Vystuplenie Cherkhillya v Palate obshchin po voprosu o mobilizatsii rabochey sily** [Churchill's speech in the House of Commons on labor mobilization] (1941). *Vechnyaya Moskva, 04 dekabrya*, s. 3. [In Russian].
- Zhenshchiny v angliyskom vozdushnom flote. Novyy kinoocherk** [Women in the British Air Force. New movie sketch] (1941). *Vechnyaya Moskva, 17 oktyabrya*, s. 4. [In Russian].
- Zhenshchiny-aerostatchiki** [Women Balloon operators] (1941). *Vechnyaya Moskva, 13 noyabrya*, s. 3. [In Russian].

- K zhenshchinam vsego mira!** [To women all over the world!] (1941). *Pravda*, 09 sentyabrya, s. 1. [In Russian].
- Mnogolyudnyy miting v Londone, posvyashchenny Mezhdunarodnomu zhenskemu dnyu** [Crowded rally in London for International Women's Day] (1942). *Krasnyy flot*, 11 marta, s. 4. [In Russian].
- Murmantseva, V. S.** (1987). Sovetskie zhenshchiny v Velikoy Otechestvennoy voyne [Soviet women in the Great Patriotic War]. *Zashchita Otechestva*, 5, S. 3. [In Russian].
- Obrashchenie angliyskikh zhenshchin k zhenshchinam Moskvu** [The appeal of English women to the women of Moscow] (1941). *Vechernyaya Moskva*, 20 avgusta, s.1. [In Russian].
- Privlechenie zhenshchin na sluzhbu v voenno-vozdushnye sily Anglii** [Recruiting women to serve in the Air Force of England] (1941). *Pravda*, 07 oktyabrya, s. 4. [In Russian].
- Prizyv sovetskikh patriotok** [Call of Soviet patriots] (1941). *Pravda*, 19 iyulya, s.1. [In Russian].
- Repertuar kinoteatrov** [Repertoire of cinemas] (1942). *Izvestiya Sovetov deputatov trudnyashchikhsya SSSR*, 19 aprelya, s. 4. [In Russian].
- Sergeeva, N.** (1942). London v dni vojny [London during the war]. *Pravda*, 11 dekabrya, s. 4. [In Russian].
- Allen, A. T.** (2007). *Women in Twentieth-Century Europe*. Macmillan International Higher Education. 224 p.
- British women and Soviet women** (1942). *Hartlepool Northern Daily Mail*, February 04, p.4.
- Broad, R.** (2006). *Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation*. Taylor & Francis US. 307 p.
- Campbell, D.** (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *Journal of Military History*, 57 (2). P. 301–23.
- Churchill, W. S.** (1938). Women can win wars – without firing a shot. *Sunday Chronicle*, March 27, p. 8.
- Churchill, W. S.** (2012). Women in War. *The Churchillian*, 3(1), p. 14–20.
- Fieseler, B., Hampf, M. & Schwarzkopf, J.** (2014). Gendering Combat: Military Women's Status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. *Women's Studies International Forum*, 47, p. 115–26.
- Girls are Fighting in the Red Armies** (1941). *John Bull*, 16 August, p. 9.
- Harris, C.** (2003). *Women at war in uniform 1939–1945*. Stroud: Sutton Publishing. 138 p.
- Holmes, S.** (1943 March 10). «Women's Royal Naval Service». Great Britain. Parliament. House of Commons. *Hansard*, 387, cols. 758–59.
- Markwick, R. D. & Cardona, E. Ch.** (2012). *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan. 305 p.
- Soviet Girl Sniper in Britain** (1942). *Aberdeen Press and Journal*, November 06, p. 3.
- Soviet heroine** (1942). *Belfast News-Letter*, November 06, p. 5.
- Soviet women** (1941). *Liverpool Echo*, November 11, p. 5.
- Soviet women at war** (1945). *International Woman Suffrage News*, 05 January, p. 11.
- Soviet women pilot heroes** (1944). *Derby Daily Telegraph*, 30 October, p. 8.
- Soviet's women vow «blood for blood»** (1941). *Daily Mirror*, September 08, p. 3.
- Women Soldiers** (1940). *Newcastle Journal*, February 29, p.1.
- Women's parliament. 300 M.P.s Discuss War** (1941). *Belfast News-Letter*, July 14, p. 6.
- Zalietok, N.** (2018). British and Soviet Women in the Military Campaign of 1939–45: A Comparative Review. *MCU Journal*, Gender Integration, P. 9–40. <https://doi.org/10.21140/mcu.j.2018si01>.

Статтю надіслано до редколегії 23.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 24.11.2021 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930 (477) «19/20»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-106-108>

Ігор Мазило

Вінницький національний аграрний університет,

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

E-mail: mazyloigor15@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-002-3752-2588>

Гончаренко О. М. Проблема колабораціонізму на теренах Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в сучасній вітчизняній історіографії: інституційне визначення змісту та форм співпраці, основні тенденції історичних реконструкцій (1991–2019 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 186 с.

Анотація. У статті проаналізовано сучасне вітчизняне історіографічне наукове видання, присвячене розгляду складної проблеми в історії минулої війни, яким є колабораціонізм на територіях рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації. Це дає можливість досліднику і просто читачеві більш глибоко проникнути в розуміння такого складного історичного явища, яке охоплює багато сфер життя людей на окупованій німецькими загарбниками і їхніми союзниками територіях. Ця територія була доволі великою і приблизно досягала 479,3 км кв. До першого входили округи: «Київ», «Дніпропетровськ», «Житомир», «Волинь і Поділля», «Миколаїв», «Таврія». У військовій зоні перебували економічно розвинуті області тодішньої УРСР. У Донбасі до війни видобували вугілля близько 800 шахт. Тому окупаційний режим на цих землях мав свою специфіку, а відтак децю відмінним було становище і поведінка цивільного населення. Тож автор розглянув зазначену наукову проблему з урахуванням цієї специфіки.

Ключові слова: колабораціонізм, цивільне населення, окупація.

Історії України в часи німецько-радянської війни присвячено багато книг, статей як в радянській історіографії, так і в дослідженнях істориків, публіцистів у роки новітньої української державності, адже в тій війні вирішувалася і доля українського народу, перспектива його існування. Про героїзм і жертвність українського народу, який ціною мільйонів своїх життів наближав перемогу, видано багато досліджень, а проблему співпраці з окупантами місцевого населення почали досліджувати історики, краєзнавці лише в останні десятиліття. Автори пояснюють це історичне явище наслідком адаптації населення, яке вимушено було залишене на окупованій ворогом території, до екстремальних умов війни і окупації, що справедливо заперечує «схильність до зрадництва» як родової плями українців.

Автор вказаної монографії поглянув на таке явище в багатомірному вияві, через призму свого історіографічного дослідження. Він у першому розділі, аналізуючи думки дослідників, подає причини, які обумовили феномен колабораціонізму в роки війни, і розглядає різні види цього явища, найперше як вимушену співпрацю з окупаційною адміністрацією в господарській сфері, що мало економічні та соціальні причини, а саме через існування загальної трудової повинності, та життєві обставини, в яких перебувало цивільне населення в райхскомісаріаті «Україна» та військовій окупаційній зоні.

Автор, посилаючись на іншого відомого дослідника тієї війни – М. В. Ковалю, стверджує, що колабораціонізм в роки минулої війни став можливий серед тих, хто залишився на окупованій території України, й став доволі поширеним з власною соціальною та політичною базою (с. 8).

Автор наводить думку історика Я. Грицака, що до видів колабораціонізму можливо віднести як вимушений, так і добровільний, також ідеологічний. Переважно колабораціонізм мав ще й територіальний вимір. Єдиною частиною України, де німці заохочували колаборацію, стала Галичина. Пояснює Грицак це тим, що для західних українців ні Польща, ні СРСР не були «своєю країною» (с. 9).

На думку автора монографії, виважено до розуміння поняття колабораціонізм підійшли відомі історики – Лисенко О. Є. та Муковський І. Т., стверджуючи, що це явище стосується всіх, хто так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, сприяв Третьому Райху в реалізації політичного й соціально-економічного курсу його лідерів (с. 9).

Вважаємо, що конкретизує це поняття дослідник О. Романько, який виділяє його різновиди: політичний, адміністративний, військовий, економічний, культурний і побутовий (с. 10). Так, колабораціонізм кримських татар у 1941–1944 рр. він відносить до його політичного різновиду.

Автор дослідження справедливо зазначає, що вагомий внесок у розв'язання окресленої наукової проблеми зробила дослідниця з Кривого Рогу В. Шейкан, яка констатує, що колабораціонізм у цих окупаційних зонах виявився у широкому діапазоні: від побутового рівня до військового, економічних, культурних, адміністративних, індивідуально-політичних форм. (с. 12). Також зазначає, що «...більшість дослідників зображають євреїв виключно жертвами окупантів, а частина євреїв співпрацювала з ними в юденратах та єврейській поліції» (с. 31).

Автор вважає, що однією з форм колаборації була участь у збройних формуваннях ворога, і погоджується з тими дослідниками, які апелюють до цифри від 1,5 млн до 2 млн колишніх громадян СРСР, учасників різноманітних фронтових і допоміжних підрозділів німецьких збройних сил, з яких від 250 до 800 тис. були українцями (с. 15).

Автор монографії вдається до реконструкції як методу вивчення повсякденного життя місцевого населення в умовах окупації, через призму його історіографічного бачення. Він дійшов висновку, що не лише лояльна, а й нейтральна (чи то пасивна) частина населення бажали цього чи ні, але були змушені йти на різні форми співпраці. Навіть подібним чином діяли і прибічники колишньої, радянської влади, адже звичайні життєві потреби в їжі, одязі, житлі впливали на поведінку людей. Це і дало можливість розуміння поведінки місцевого соціуму в період окупації. Сприяло до цього і тотальне руйнування економіки, яке обернулося тяжкими наслідками. Обумовлено це було не лише воєнними діями а й передислокацією оборонних підприємств на схід Радянського Союзу (с. 90, 91).

Цікавим для дослідника і читача є констатація того факту, що німецька пропаганда була дієвим засобом, яка спонукала певну частину місцевого українського населення стати на шлях співпраці з окупантами. Це і не дивно, адже на окупованій Україні видавалося 190 газет загальним тиражем 1 млн примірників, діяло 16 радіостанцій, кіномережа (с. 74). І як справедливо зауважує автор, ця пропаганда часто практикувала антисемітські настрої (с. 75, 77, 79, 82, 84). У такий спосіб окупаційна адміністрація намагалася спровокувати україно-єврейський конфлікт, тим самим сприяла створенню підґрунтя для здійснення Голокосту. Німці з моменту вступу на територію України переслідували українських громадян єврейського походження.

Окремі твердження автора потребують більшої аргументації. Особливо, коли мова йде про українців, які з березня 1939 року опинилися під угорською окупацією (с. 70). Професор Офіцинський Р. у своїй праці «Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944 рр.)» (К., 1997) навіть самою назвою дослідження демонструє дещо відмінний погляд на окупаційний режим у цьому регіоні, де той мав і певну політико-правову характеристику. Також твердження, що радянська влада в Україні фактично була така ж окупаційна, як і нацистська, потребує певної аргументації (с. 150).

Ігорь Мазыло

Винницький національний аграрний університет,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Гончаренко О. М. Проблема коллаборационизма на территориях райхскомиссариата «Украина» и военной зоны оккупации в современной отечественной историографии: институциональное определение содержания и форм сотрудничества, основные тенденции исторических реконструкций (1991–2019 гг.). Киев: Ин-т истории Украины. 188 с.

Аннотация. В статье проанализировано современное историографическое исследование, посвященное рассмотрению сложной проблемы в истории прошлой войны, каким был коллаборационизм на территориях райхскомиссариата «Украина» и военной зоны оккупации. Это дает возможность исследователю и просто читателю более глубоко проникнуть в понимание такого сложного исторического явления, которое охватывает много сфер жизни людей на оккупированной немецкими захватчиками и союзниками территориях. Эти территории были большими и примерно достигали 479,3 км кв. В первый входили округа: «Киев», «Днепропетровск», «Житомир», «Волынь и Подолье», «Николаев», «Таверия». В военной зоне находились экономически развитые области бывшего УССР. В Донбассе до войны добычу угля вели около 800 шахт. Поэтому оккупационный режим на этих землях имел свою специфику, а затем несколько отличным было положение и поведение

.....
гражданского населения. Поэтому автор рассмотрел данную научную проблему с учетом этой специфики.

Igor V. Mazylo

Vinnitsia National Agrarian University,
PhD (History), Associate Professor

Goncharenko O.M. The Problem of Collaborationism on the Territory of the Reich Commissariat «Ukraine» and the Military Zone of Occupation in Modern Domestic Historiography: Institutional Definition of The Content And Forms of Cooperation, the Main Trends of Historical Reconstructions (1991–2019). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. 186 p.

Abstract. *The article analyzes from the standpoint of modern domestic historiography, a scientific publication devoted to the complex problem in the history of the last war which is collaborationism, on the territories of the Reich Commissariat «Ukraine» and the military zone of occupation. This allows the researcher and just the reader to delve deeper into the understanding of such a complex historical phenomenon that covers many areas of human life on the territories occupied by the German invaders and their allies. This area was quite large and reached about 479, 3 km. sq. The first included such districts as: «Kyiv», «Dnepropetrovsk», «Zhytomyr», «Volyn and Podillya», «Nikolaev», «Tavria». In the military zone were economically developed areas of the then USSR. In the Donbass before the war about 800 mines mined coal. Therefore, the occupation regime in these lands had its own specifics, and therefore the situation and behavior of the civilian population was somewhat different. Therefore, the author considered this scientific problem taking into account this specifics.*

Key words: *collaborationism, civilian population, occupation.*

Статтю надіслано до редколегії 09.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.11.2021 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**у тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок «**Джерела та література:**», формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4–7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку з її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20–40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «**Джерела та література**» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку**, відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання;

- обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

– кожену аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті;

– між словами ставити тільки один пробіл;

– дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

– згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Оформити Referenses відповідно до стилю APA можна на сайті автоматичного формування посилань за адресою: <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)“1945/1953“

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorid=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. *Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного,*

.....
історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 мікрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем*, том 9, № 3. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.

Каганов, Ю. (2011). Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXI, 35–41.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

Копиця, Д. (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.

Ле, І., Стебун, І. (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.

Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.

Мерінов, В. Ю. (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.

Передова стаття. (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.

Петровський, М. (1946). До кінця викрити націоналістичні перекинуття історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.

Сірук, Н. (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Шульженко, С. (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Валерій Кононенко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, доцент (Україна)

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945–1953)

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945–1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используются методы контент и дискурс-анализа, авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. **Выводы.** Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko

Vynnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vynnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1953)

Abstract. The purpose of the article is to analyzed the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The

.....
authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. **Scientific novelty** of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. **Conclusions.** The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGhOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv gromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinjy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinjy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinjy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2011). Natsionalna identychnist iadianska ideolohiia: problemy teoretychnoi kontseptualizatsii [National identity and Soviet ideology: The Problems of theoretical conceptualization]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXI, 35–41. [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainianization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series*, 28, 225–238. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Le, I., Stebun, I.** (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].

- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruhennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriyu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichnyi visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozoblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliografii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Siruk, N.** (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yeremieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyschi Radianskoi Ukrainy* [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]. Kharkiv: Raryety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].
- Zghorovskyi, S.** (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 19 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 38. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 116 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2021-38

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 16.12.2021 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 14,5. Умов. друк. арк. 13,5. Обл.-вид. арк. 12,4.
Наклад 300 прим. Зам. № 8066/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>